

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

PRACE GEOGRAFICZNE NR 163

HALINA SZULC

MORFOGENEZA OSIEDLI
WIEJSKICH W POLSCE

WYDAWNICTWO
Continuo

PRACE GEOGRAFICZNE IGiPZ PAN

140. Dziewoński K., Korcelli P. (red.), *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, 1981, s. 276, 63 il.
141. Rościszewski M., Mashbits Y. S., Siemek Z. (red.), *Third World, geographical problems of development*, Proceedings of the III Polish-Soviet Seminar, Warsaw, September 1979, 1981, s. 121.
142. Słupik J., *Rola stoku w kształtowaniu odpływu w Karpatach fliszowych*, 1981, s. 98, 34 il., 10 fot.
143. Froehlich W., *Mechanizm transportu fluwialnego i dostawy zwietrzelin do koryta w górskiej zlewni fliszowej*, 1982, s. 144, 68 il., 17 fot.
144. Rościszewski M. (red.), *Różnicowanie się i nowe podziały światowej przestrzeni społeczno-gospodarczej*, 1983, s. 96, 13 il.
145. Baumgart-Kotarba M., *Kształtowanie koryt i teras rzecznych w warunkach zróżnicowanych ruchów tektonicznych (na przykładzie wschodniego Podhala)*, 1983, s. 145, 39 il., 13 fot.
146. Drozdowski E., *Stratygrafia i geneza osadów zlodowacenia wistulian w północnej części dolnego Powiśla*, 1986, s. 90, 22 il., 25 fot.
147. Kostrowicki A. S. (red.), *Studium geoekologiczne rejonu jezior wigierskich*, 1988, s. 134, 23 il.
148. Eberhardt P., *Regiony wyludniające się w Polsce*, 1989, s. 141, 10 map.
149. Szulc H., *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, 1988, s. 138, 36 il., 3 mapy.
150. Leszczycki S., *Badania geograficzne nad osadnictwem w południowej Anatolii*, 1987, s. 113, 7 il., 45 fot.
Kawecka-Endrukajtis B., Tuszyńska-Rękawek H., *Spis zawartości Prac Geograficznych 1-150 (1954-1987)*, s. 43.
151. Rykiel Z. (red.), *Struktury i procesy społeczno-demograficzne w regionie katowickim*, 1988, s. 148, 31 il.
152. Korcelli P., Gawryszewski A. (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, 1989, s. 176, 35 il.
153. Bogacki M. (red.), *Współczesne przemiany rzeźby Polski południowo-wschodniej*, 1990, s. 145, 10 il.
154. Dziewoński K., *Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*, 1990, s. 288.
155. Kotarba A. (red.), *System denudacyjny Polski*, 1991, s. 223, 83 il.
156. Kostrowicki A. S., *System „człowiek – środowisko” w świetle teorii ocen*, 1992, s. 115, 7 il.
157. Babiński Z., *Współczesne procesy korytowe dolnej Wisły*, 1992, s. 171, 62 il., 20 fot.
158. Matuszkiewicz J. M., *Krajobrazy roślinne i regiony geobotaniczne Polski*, 1992, s. 107, 24 il., 2 mapy.
159. Błażejczyk K., *Wymiana ciepła pomiędzy człowiekiem a otoczeniem w różnych warunkach środowiska geograficznego*, 1993, s. 123, 46 il.
160. Krawczyk B., *Typologia i ocena bioklimatu Polski na podstawie bilansu cieplnego ciała człowieka*, 1993, s. 96, 14 il.
161. Banach M., *Morfodynamika strefy brzegowej zbiornika Włocławek*, 1994, s. 176, 54 il., 35 fot.
162. Zgliński M., *Kształtowanie się strefy żywicielskiej aglomeracji warszawskiej*, 1994, s. 164, 50 il.

**POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA**

*

PRACE GEOGRAFICZNE NR 163

GEOGRAPHICAL STUDIES

No. 163

HALINA SZULC

**MORPHOGENESIS OF RURAL
SETTLEMENTS IN POLAND**

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

PRACE GEOGRAFICZNE NR 163

HALINA SZULC

MORFOGENEZA OSIEDLI
WIEJSKICH W POLSCE

WYDAWNICTWO
Continuo

WROCLAW 1995

<http://rcin.org.pl>

KOMITET REDAKCYJNY

REDAKTOR NACZELNY: ROMAN SZCZĘSNY
CZŁONKOWIE: KRZYSZTOF BŁAŻEJCZYK, ANDRZEJ S. KOSTROWICKI,
LESZEK STARKEL, ANDRZEJ STASIAK, GRZEGORZ WĘCŁAWOWICZ
SEKRETARZ: IRENA STAŃCZAK

Recenzent: Prof. dr Stanisław Trawkowski

**Mapa *Typy morfogenetyczne osiedli wiejskich w Polsce w pierwszej połowie XIX wieku*,
stanowiąca załącznik do publikacji, została przygotowana i wydrukowana
przez Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. E. Romera S.A.
Oddział we Wrocławiu**

Redaktor Wydawnictwa: Jan Kuźma
Redaktor techniczny: Maciej Szłapka

© Copyright by Wydawnictwo Continuo, Wrocław 1995

ISBN 83-86682-00-0
PL ISSN 0373-6547

Skład i łamanie wykonano w Pracowni Składu Komputerowego TYPO-GRAF we Wrocławiu
Wydrukowano we Wrocławskiej Drukarni Naukowej

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Typologie morfologiczne wsi – kierunki badań	9
Zakres badań, materiały i metody	18
Charakterystyczne formy osadnicze	25
Osiedla wczesnośredniowieczne (do XIII w.) oraz wsie, które nie przeszły regu- lacji średniowiecznej	25
Wsie średniowieczne (od XIII do końca XV w.) lokowane na prawie niemiec- kim	41
Wsie nowszego pochodzenia powstałe między XVI a pierwszą połową XIX wie- ku	58
Próba regionalizacji typów morfogenetycznych wsi na tle środowiska geogra- ficznego w pierwszej połowie XIX wieku	83
Relikty wsi zachowane do dziś	89
Regiony morfogenetyczne osiedli wiejskich Polski na tle osadnictwa środko- woeuropejskiego. Uwagi końcowe	101
Spis rycin	106
Wykaz skrótów czasopism i wydawnictw seryjnych	108
Skróty	109
Morphogenesis of rural settlements in Poland – summary	110

WSTĘP

Wsie w Polsce są bardzo zróżnicowane pod względem zabudowy, układów pól, wielkości i stopnia skupienia. O wykształceniu się tak bogatej mozaiki form i struktur osadniczych zadecydowało wiele przyczyn, których należy szukać zarówno w morfogenezie wsi, jak również w zróżnicowanych warunkach środowiska geograficznego Polski oraz w wielowiekowej ewolucji krajobrazu rolnego. Do najważniejszych z nich należą:

- wpływy obce docierające do Polski w formie kolonizacji lub zbrojnych najazdów;
- przeszło stuletnia niewola państwa polskiego i rozbitcie na trzy państwa zaborcze, które na zagarniętych obszarach prowadziły odmienną politykę osadniczą;
- różny stopień rozwoju gospodarczego poszczególnych dzielnic;
- przemiany przestrzenne spowodowane uprzemysłowieniem i urbanizacją.

Dla Polski brak jest kompleksowego opracowania morfogenezy osadnictwa wiejskiego. Pierwszą próbą całościowego przedstawienia tego zagadnienia była w okresie międzywojennym praca B. Zaborskiego¹, w której autor na podstawie analizy map w skali 1:100 000 wyznaczył obszary występowania charakterystycznych kształtów wsi w Polsce. Opracowanie to, choć zawiera dużo nieścisłości i jest schematyczne, było niewątpliwie wielkim osiągnięciem naukowym.

Z okresu powojennego jedynym opracowaniem jest mapa M. Kiełczewskiej-Zaleskiej², opublikowana w *Narodowym Atlasie Polski*, w skali 1:2 mln, przedstawiająca współczesną sieć osadniczą Polski, z uwzględnieniem układów reliktowych z doby przedindustrialnej.

Badania szczegółowe, analityczne form osiedli wiejskich zamykają się najczęściej w granicach regionów geograficzno-historycznych, które powstały w wyniku zróżnicowanych warunków fizycznogeograficznych oraz kształtujących się w ciągu wieków różnic plemiennych, podziałów dzielnicowych, różnic kulturowych, społecznych i gospodarczych. Do regionów tych należą: Wielkopolska, Małopolska, Śląsk, Mazowsze, Podlasie, Pomorze i Warmia.

Opracowania osadniczo-historyczne pod kątem morfogenezy wsi są dla poszczególnych dzielnic Polski wrywkowe, dotyczą tylko niektórych obszarów i różna jest ich wartość źródłowa. Poza tym zebrane przeze mnie w wyniku wieloletnich kwerend

---

¹ B. Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Prace Kom. Etnogr. PAU, 1, Kraków 1926.

² M. Kiełczewska-Zaleska, *Typy osadnictwa wiejskiego*, [w:] *Narodowy Atlas Polski*, Ossolineum 1973–1977, skala 1:2 mln, plansza 60.

archiwalnych bogate materiały kartograficzne ze względu na wysoki koszt wykonania fotografii i czystorysów planów wsi nie mogły być w całości wykorzystane, a więc w pracy znalazły się także ilustracje, które były już w moich dotychczasowych pracach publikowane. W tej sytuacji nasuwa się pytanie, czy na tym etapie opracowań monograficznych poszczególnych regionów geograficzno-historycznych można pokusić się o przedstawienie całości zagadnienia w skali Polski? Wychodząc z założenia, że na każdym etapie badań szczegółowych można i należy przedstawić próbę syntezy morfogenezy osadnictwa, została opracowana mapa typów morfogenetycznych wsi w Polsce wraz z krótkim komentarzem oraz omówieniem charakterystycznych dla danego okresu morfogenetycznego typów wsi.

W pracy przyjęto układ chronologiczny i trzy skale opracowania: wieś, region geograficzno-historyczny oraz całą Polskę. Punktem wyjściowym były monograficzne badania wsi z różnych obszarów Polski. W sposób modelowy starano się wydobyć istotne cechy morfogenetyczne poszczególnych wsi, charakterystyczne dla danego okresu morfologicznego oraz regionu geograficzno-historycznego. Podstawę do badań analitycznych, jak również do uogólnień i prób syntezy dotyczącej typów morfogenetycznych wsi stanowiły prace własne – głównie odnoszące się do Śląska, Podkarpacia i Pomorza, oraz prace innych autorów.

Podjęto także próbę opracowania mapy występowania typów morfogenetycznych wsi w Polsce. Niestety morfogeneza osadnictwa wiejskiego nie mogła być jednakowo szczegółowo opracowana dla całego kraju z powodu różnych materiałów źródłowych i różnego stanu zaawansowania opracowań regionalnych.

Badając morfogenezę wsi w Polsce starano się także uchwycić zasięgi regionów morfogenetycznych wykraczające poza granice kraju, gdyż są one wynikiem stosunków społecznych, gospodarczych, etnicznych, ukształtowania terenu, granic politycznych.

TYPOLOGIE MORFOLOGICZNE WSI – KIERUNKI BADAŃ

W miarę rozwoju badań geograficzno-historycznych nad morfologią osiedli wiejskich, których początki sięgają wprawdzie końca XIX w., ale na szerszą skalę rozwinęły się w okresie międzywojennym¹, dają się zauważyć pierwsze próby kartograficznego przedstawienia tego zagadnienia.

Pierwsze opracowanie rozmieszczenia kształtów wsi dla całej Polski dał B. Zaborski². W pracy, wzorowanej na systematyce kształtów wsi wprowadzonej przez A. Meitzena³, zastosował metodę, którą nazwał genetyczno-geometryczną. Zaborski wiązał poszczególne typy wsi z okresem historycznym. Tak więc do wsi starych zaliczył okolnice, owalnice, ulicówki i wielodrożnice, a do nowszych – łańcuchówki, rzędówki, szeregówki i wsie samotnicze. Pewne nieścisłości w rozmieszczaniu poszczególnych typów wsi są uzasadnione, zważywszy, że jest to pierwsze opracowanie tego typu dla całej Polski i że brak było wówczas prac analitycznych dla poszczególnych regionów. Pomijam bowiem mało znaczące pod względem metodycznym opracowanie regionalne W. Geislera⁴ dla Pomorza oraz mapę kształtów wsi Polski B. Zaborskiego⁵, wykonaną pod kierunkiem S. Lencewicza i do jego pracy.

Zagadnienie typów morfologicznych wsi i ich rozmieszczenie w okresie międzywojennym podejmowane było w różnych państwach⁶. Na uwagę zasługuje typologia opracowana przez M. Lefèvre⁷ na podstawie map w skali 1:100 000, przeprowadzona głównie pod kątem rozróżnienia dwóch typów wsi: rozproszonych (Région des maisons dispersées), występujących w części północnej Belgii, i skupionych (Région des maisons agglomérées), występujących w części południowej. W obrębie typów rozproszonych i skupionych wprowadzone zostały dalsze rozróżnienia. Mapy te są jednak w małych

---

¹ W rozdziale tym nawiązuję do artykułu: *Osadnictwo wiejskie Polski w pracach geograficzno-historycznych w latach 1918–1993*, do publikacji w: *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, pod redakcją S. Liszewskiego, t. 2, Pol. Tow. Geogr., Sekcja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź, 1994.

² B. Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Prace Kom. Etnogr. PAU, 1, Kraków, 1926, mapa.

³ A. Meitzen, *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen*, 1–3 i atlas, Berlin, 1895.

⁴ W. Geisler, *Die Weichsellandschaft von Thorn bis Danzig*, Hamburg, 1922.

⁵ S. Lencewicz, *Kurs geografii Polski*, Warszawa, 1922, z mapą kształtów wsi.

⁶ M. in. J. Cvijić dla Półwyspu Bałkańskiego, G. Prinz dla Węgier, M. Lefèvre dla Belgii.

⁷ M. Lefèvre, *Carte régionale du peuplement de la Belgique*, La Géographie, 36, 1921, 1, 1–34, z mapą w tekście.

podziałkach, wsie więc oznaczono nie punktowo, lecz w formie regionów osadniczych, a dla typów wsi mało rozpowszechnionych wprowadzono sygnaturę.

W Niemczech badania morfogenezy osadnictwa zapoczątkował A. Meitzen⁸ przed około stu laty. W dalszych swych studiach wypracował on schemat typologii morfologicznej regularnej wsi śląskiej, powstałej w okresie kolonizacji ziem słowiańskich. Wydzielił cztery typy przestrzenne układów pól: blokowe (Blockflur), niwowe (Gewannflur), leśno-łanowe (Waldhufenflur) i jednoblokowe (Einódfur). Genezę występowania różnych kształtów wsi tłumaczy różnym etnicznym pochodzeniem ludności.

Wprawdzie pogląd Meitzena na związki form przestrzennych wsi z grupami etnicznymi nie wytrzymuje dzisiaj krytyki, zarówno w Polsce jak i za granicą, to jednak położył on podwaliny pod genetyczną klasyfikację układów przestrzennych wsi, biorąc za podstawę historyczny plan osiedla. Pod wpływem Meitzena powstała pierwsza mapa kształtów wsi środkowej Europy, opracowana przez O. Schlütera⁹. W ujęciu M. Hellmicha¹⁰ również widoczny jest wpływ Meitzena na etniczny związek osiedla z jego strukturą morfologiczną. Hellmich przyjmuje układ dróg jako kryterium wiodące w rozróżnieniu typów wsi. Jego zdaniem słowiańskie ulicówki i okolnice nie są ściśle związane z przebiegiem dróg we wsi. Zabudowa tych wsi jest bowiem zwarta w odróżnieniu od luźno zabudowanych niemieckich rzędówek i wielodrożnic. Ponadto w rzędówkach droga komunikacyjna stanowi główną oś, wzdłuż której rozwija się osiedle.

Typologię morfologiczną dla wsi środkowoeuropejskiej opracował także R. Martiny¹¹. Za podstawę wyróżnienia wsi przyjmuje: przebieg dróg, kształt nawsia oraz układ pól. Wprowadza tzw. typ osiedla naturalny, nienormowany (Naturtyp) i normowany (Normtyp). Uчени niemieccy zajęli się przede wszystkim formami regularnymi, które przyjęto za podstawowe dla kolonizacji niemieckiej. R. Kötschke¹² zestawił schemat regularnych osiedli średniowiecznych dla terenu Saksonii. W. Ebert¹³ na przykładzie wschodnich obszarów Niemiec podzielił osiedla na bezplanowe, powstałe ewolucyjnie, i planowe, zakładane według ustalonego schematu. Do pierwszej grupy zaliczył wsie: jednodworcze, rozproszone, przysiółki i wielodrożnice, a do drugiej – ulicowe, placowe i rzędowe. Autor ograniczył się tylko do kształtu siedlisk, nie uwzględniając układów pól. Także H. Schlenger¹⁴ wprowadził w klasyfikacji pięć głównych typów kształtów wsi: rozproszone, drożne, owalnice, ulicówki i łańcuchówki. Najwięcej uwagi poświęcił trzem regularnym typom wsi kolonizacyjnych, tj. owal-

⁸ Meitzen, *Siedlung...*

⁹ O. Schlüter, *Die Formen der ländlichen Siedlungen*, Geogr. Z., 1900, 248–262, mapa.

¹⁰ M. Hellmich, *Gemarkung, Dorf und Haus in Schlesien*, Schlesien, 6, Breslau, 1912/1913.

¹¹ R. Martiny, *Die Grundrissgestaltung der deutschen Siedlungen*, Petermanns Geogr. Mitt. Erg. Hft, 197, Gotha, 1928.

¹² R. Kötschke, *Zum 60. Geburtstag. Deutsche Siedlungsforschungen*, Leipzig–Berlin, 1927.

¹³ W. Ebert, *Ländliche Siedelformen im deutschen Osten*, Berlin, 1936.

¹⁴ H. Schlenger, *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien*, Veröff. Schles. Ges. Erdk., 10, 1930, mapy.

nicom, ulicówkom i łańcuchówkom, które przedstawił na mapie¹⁵. Według jego obliczeń wsie te występują na Śląsku w stosunku 7:6:5.

Do prac okresu międzywojennego, dotyczących morfologii osiedli wiejskich na Śląsku, należy zaliczyć także albumową pracę H. Knothe¹⁶, przedstawiającą 90 przykładów wsi z obszaru Śląska. Wkład jego pracy do ustalenia typów opartych na kształtach wsi polega na krytycznym zestawieniu nomenklatury z tego zakresu według ujęć różnych autorów¹⁷ i porównaniu siedlisk z wycinków map w skali 1:25 000 ze zdjęciami lotniczymi. W rozpatrywaniu osiedli wiejskich bierze pod uwagę zarówno obszar zabudowany, jak i układ pól, jednakże przy ustalaniu typów wsi ogranicza się wyłącznie do obszaru zabudowy, nie wiążąc jej z układem pól i innymi elementami układu przestrzennego wsi.

Z podziałem wsi na nieregularne, powstałe ewolucyjnie, oraz regularne, planowe można się często spotkać w klasycznej literaturze nie tylko zagranicznej, ale i polskiej. Podział ten stosuje m. in. F. Piaścik¹⁸ w pracy o osadnictwie Puszczy Kurpiowskiej, dzieląc wsie na samorodne i zakładane. Rozróżnienie tych dwóch typów występuje także u K. Dobrowolskiego¹⁹, K. Tymienieckiego²⁰, jak również M. Kiełczewskiej-Zaleskiej²¹ w pracy o wsiach Pomorza Gdańskiego, w której wsie nieregularne, powstałe ewolucyjnie, na prawie polskim, przeciwstawiono planowym, regularnym, zakładanym w okresie jednorazowej akcji osadniczej.

Na mapach typów morfogenetycznych wsi dużych obszarów przedstawione są zazwyczaj kształty siedlisk bez układów pól (np. mapy: B. Zaborskiego²², H. Schlengera²³, F. Engla²⁴, K. H. Schrödera i G. Schwarz²⁵). Zakłada się bowiem, co potwierdziły liczne badania monograficzne wsi, że wsie małe, nieregularne, powstałe ewolucyjnie, występują z układami pól: blokowym, blokowo-pasmowym, blokowo-niwowym i małoblokowym, a wsie duże, kolonizacji średniowiecznej, z układami pól – niwowo-łanowym lub leśno-łanowym.

Nieliczne typologie morfologiczne wsi dotyczą morfologii rozłogów. Typologia

¹⁵ Schlenger, *Formen... mapa Verbreitung der Dorftypen in Schlesien*.

¹⁶ H. Knothe unter Mitarbeit von: W. Czajka, H. Schlenger, H. G. Kretschmer, G. Granicky, *Beispiele schlesischer Dorfformen*, Veröff. Schles. Ges. Erdk., 26, 1938.

¹⁷ W. Czajki, W. Eberta, H. Schlengera, H. G. Kretschmera oraz G. Granickiego.

¹⁸ F. Piaścik, *Osadnictwo w puszczy kurpiowskiej*, Rustica, 1, Zakł. Archit. Polit. Warsz. 1939.

¹⁹ K. Dobrowolski, *Najstarsze kształty wsi w Polsce*, Sprawozdanie z Czynności i Posiedzeń PAU, 33, 3, Kraków, 1928; tenże, *Najstarsze osadnictwo Podhala, Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 20, Lwów, 1935.

²⁰ K. Tymieniecki, *Ustrój społeczno-gospodarczy wczesnej doby piastowskiej*, Spraw. PAN, 50, 1949, 3, 95–102.

²¹ M. Kiełczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Prace Geogr. IG PAN, 5, 1956, 9–178, 2 mapy.

²² Zaborski, *O kształtach wsi...*

²³ Schlenger, *Formen...*

²⁴ F. Engel, *Karte der historischen Dorfformen mit Erläuterungen*, 1:350 000, [w:] *Historischer Atlas von Pommern*, Köln–Graz, 1963.

²⁵ K. H. Schröder, G. Schwarz, *Die ländlichen Siedlungsformen in Mitteleuropa, Grundzüge und Probleme ihrer Entwicklung*, Forschun. Dt. Landesk., 175, 1969, 2 mapy.

taka została przedstawiona przez S. Ilesiča²⁶, który opracował mapę kształtów pól Słowenii. Na mapie wyróżnił różne typy rozłogów, zależnie od okresu ich powstania i cech morfologicznych. W obrębie rozłogów blokowych wydzielił pierwotnie i wtórnie blokowe oraz szczególne formy układu blokowego. Ponadto wprowadził dużo typów o charakterze mieszanym – od niwowych do blokowych oraz od form regularnych, planowych do nieregularnych, które powstały ewolucyjnie.

A. Krenzlin i L. Reusch²⁷ w pracy o osadnictwie Dolnej Frankonii przedstawili mapę układów pól. Krenzlin²⁸ proponuje bardzo rozbudowany schemat układów pól. Typologia ta nie odbiega od ogólnie przyjętej, wyróżniającej cztery podstawowe typy rozłogów (blokowy, niwowy, leśno-łanowy i jednoblokowy), jednakże autorka rozszerza ten schemat o dalsze typy przez wprowadzenie form pośrednich. Jej zdaniem formą genetyczną niwy był blok, z którego rozwinął się układ szerokopasmowy, a z niego następnie niwowy. Różne typy układu niwowego tłumaczy różnymi warunkami środowiska naturalnego. Mianowicie na glebach gorszych regularny układ łąnowo-niwowy uległ przeobrażeniom w związku z koniecznością dostosowania się do danych sposobów gospodarki. Wniosków Krenzlin co do genezy i ewolucji układu niwowego nie zaakceptowali nawet w Niemczech wszyscy geografowie, głównie ze względu na zbyt małą liczbę dowodów. Poza tym schemat ten wydaje się zbyt trudny do wprowadzenia, zwłaszcza przy opracowywaniu mapy większego obszaru, i wymaga daleko idącej generalizacji.

Szczegółową typologię morfologiczną wsi, w której zostały uwzględnione zarówno kształty siedlisk jak i układy pól, przedstawił B. Benthien²⁹. Do typologii morfogenetycznej wprowadza układy niw folwarcznych, miejskich oraz kolonizacyjnych z XVII i XVIII w. Stara się więc połączyć typologię przestrzenną z typologią socjalno-prawną. Podejście to jest słuszne, gdyż struktura społeczno-agrarna ludności wsi ma duży wpływ na układ przestrzenny osiedla. Zagadnienie to uwypuklił R. Ogrissek³⁰ na przykładzie wsi Łużyc. Także badania strefy podmiejskiej Wrocławia³¹ dla początku XIX w. wykazały wpływ struktury społeczno-agrarnej ludności na układ przestrzenny wsi. Kontrasty między wsiami warzywniczo-zagrodniczymi a kmieciami czy folwarcznymi są bardzo duże.

²⁶ S. Ilesič, *Die Flurformen Sloweniens im Lichte der europäischen Flurforschung*, Münch, Geogr. Hft., 16, 1959, rec. H. Szulc, *Czas. Geogr.*, 35, 1962, 1, 146–147.

²⁷ A. Krenzlin, L. Reusch, *Die Entstehung der Gewannflur*, Frankf. Geogr. Hft., 25, 1961. Rec. H. Szulc, *Przegl. Geogr.*, 35, 1963, 1, 106–107.

²⁸ A. Krenzlin, *Dorf, Feld und Wirtschaft im Gebiet der grossen Täler und Platten östlich der Elbe*, Remagen, 1952; też, *Historische und wirtschaftliche Züge im Siedlungsformenbild des westlichen Ostdeutschland*, Frankf. Geogr. Hft., 27–29, 1955; Krenzlin, Reusch, *Die Entstehung...*

²⁹ B. Benthien, *Die historischen Flurformen des südwestlichen Mecklenburg. Eine Studie zum Problem Dorf, Feld und Wirtschaft, zugleich ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der ländlichen Siedlungen im Bezirk Schwerin*, Schwerin, 1960. Rec. H. Szulc, *Czas. Geogr.*, 35, 1964, 2, 229–230.

³⁰ R. Ogrissek, *Siedlungsform und Sozialstruktur, Schriftenreihe des Ratsarchivs der Stadt Görlitz*, Görlitz, 1961.

³¹ H. Szulc, *Osiedla podwrocławskie na początku XIX w.*, Monografie Śląskie, Ossolineum, Wrocław 1963, 4 mapy. Rec. M. Kiełczewska-Zaleska, *Przegl. Geogr.*, 36, 1964, 1, 172–174.

J. Tkocz³² opracował mapę typów morfogenetycznych rozłogów województwa opolskiego. Badał on współczesne układy pól Śląska Opolskiego pod kątem wykrycia charakterystycznych cech morfologicznych, wyjaśniających ich genezę. Wyróżnił trzy formacje społeczno-ekonomiczne (feudalizm, kapitalizm i socjalizm), wśród których wyodrębnił siedem okresów morfogenetycznych wsi.

Szeroko rozbudowaną typologię morfogenetyczną wsi, uwzględniającą zarówno kształty siedlisk, jak i układy przestrzenne rozłogów, przedstawiła dla Brandenburgii A. Krenzlin³³. Na mapie wyróżniono 31 typów kształtów siedlisk oraz 19 typów rozłogów. Tak szczegółowe opracowanie możliwe jest jedynie wtedy, gdy dysponuje się planami separacyjnymi wszystkich wsi badanego terenu.

Na mapie *Typologia osiedli wiejskich Śląska Opolskiego na początku XIX w.*³⁴ zostały wyróżnione główne typy wsi:

- 1) nieregularne, kmiece (z folwarkiem i bez folwarku),
- 2) regularne, lokacyjne, kmiece (z folwarkiem i bez folwarku), a w obrębie nich wsie:
  - a) niwowo-łanowe z siedliskiem ulicowym, owalnicowym, placowym, wielodrożnym oraz
  - b) leśno-łanowe,
  - 3) kolonie fryderycjańskie.

W ten sposób zostały uwzględnione kształty siedlisk i układy pól, jak również geneza wsi oraz struktura społeczno-gospodarcza ludności. Na mapie zostały także wprowadzone granice gromad z 1905 r., większe kompleksy leśne z tegoż roku oraz wsie, określone na podstawie planów wsi z początku XIX w. i na podstawie map topograficznych.

Podobne założenia metodyczne – jak przy opracowaniu mapy Śląska Opolskiego – przyjęto dla mapy: *Kształty wsi Pomorza Zachodniego na tle gleb na początku XIX w.*³⁵ Na mapie tej wyróżniono wsie: nieregularne, regularne oraz kolonie. Do wsi nieregularnych zaliczono: do jednej grupy – drogowe, ślepe drogowe, małe owalnice i rozdrożne, do drugiej – okrągłe i okolnice, a do trzeciej – wielodrożnice. W obrębie wsi regularnej wyróżniono w jednej grupie: duże ulicówki, duże owalnice, duże ślepe owalnice, a w drugiej – rzędówki bagienne. Na mapie przedstawiono także regiony występowania gleb według czterech kategorii pod względem jakości. W ten sposób został podkreślony ścisły związek gleb o najlepszej jakości ze wsiami regularnymi kolonizacji średniowiecznej.

Odmierna pod względem merytorycznym w stosunku do poprzednich typologii

³² J. Tkocz, *Rozłogi województwa opolskiego. Studium genezy i oceny*, Inst. Śląski, Wrocław–Opole, 1971.

³³ A. Krenzlin, *Die Siedlungsformen der Provinz Brandenburg, Historischer Atlas von Brandenburg*, Neue Folge, Lieferung 2, Veröff. Hist. Komm., 1983.

³⁴ H. Szulc, *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX w. i ich geneza*, Prace Geogr. IG PAN, 66, 1968, 2 mapy.

³⁵ H. Szulc, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, Prace Geogr. IGIPZ PAN, 149, 1988, 3 mapy.

morfologicznych jest typologia osiedli wiejskich przedstawiona przez G. Grosjeana³⁶ dla Szwajcarii. Głównym materiałem źródłowym do opracowania tej mapy są zdjęcia lotnicze. Autor wyszedł bowiem z założenia, że na współczesnych zdjęciach lotniczych zakodowane są dawne formy osadnicze. Mapa ma charakter przeglądowy; przedstawia regiony osadnicze w sposób zgeneralizowany. Typy rozlogów występują w formie regionów osadniczych na tle jednostek morfologicznych i użytkowania ziemi (pola, łąki, lasy). Osiedla współczesne natomiast o innych funkcjach niż rolnicze, a więc dawne wsie rzemieślnicze i przemysłowe oraz współczesne wsie turystyczne, zaznaczone są sygnaturą.

Ten krótki przegląd kilkunastu typologii morfologicznych wsi wskazuje na nieśląbnące zainteresowanie tym zagadnieniem. W powyższych typologiach morfologicznych brane są pod uwagę takie elementy, jak kształt siedlisk i pól, regularność rozplanowania, rodzaj skupienia, geneza i struktura społeczno-gospodarcza ludności. Dawne klasyfikacje formalne osiedli zostały zastąpione klasyfikacjami, w których główny nacisk kładzie się na genezę osiedla, typ gospodarki oraz strukturę społeczno-gospodarczą ludności. Nie bez znaczenia na powstawanie określonych struktur osadniczych mają także różne rodzaje własności.

Obok typologii morfogenetycznych istnieją także typologie morfologiczne, w których wyeksponowano tylko jeden czynnik jako wiodący, na przykład stopień skupienia osiedli. Zagadnienie stopnia skupienia i rozproszenia osiedli jest ważne z punktu widzenia nie tylko krajobrazowego, lecz również genetycznego wsi. Osadnictwo rozproszone może mieć pochodzenie pierwotne lub wtórne, a badania stopnia skupienia i rozproszenia mogą wnieść dużo materiału do poznania genezy i przemian wsi danego regionu. W okresie międzywojennym Polacy włączyli się do badań międzynarodowych – zainicjowanych przez A. Demangeona i Komisję Międzynarodowej Unii Geograficznej – dotyczących stopnia skupienia i rozproszenia osiedli wiejskich³⁷. Zagadnieniu temu poświęcił także dużo miejsca B. Zaborski³⁸, przedstawiając dla całej Polski obszary o osadnictwie rozproszonym. Prace metodyczne na ten temat, prowadzone przed wojną głównie przez A. Zierhoffer, przedstawił A. Jahn³⁹, który opracował wzór obliczenia rozproszenia. Od strony metodycznej interesująca jest także praca K. Bromka i I. Kwietnia⁴⁰. Mapę osadnictwa – w obrębie map przeglądowych

³⁶ G. Grosjean, *Bäuerliche Siedlungs- und Flurformen. Übersicht, Atlas der Schweiz*, 1:500 000, 38 i 38a, Wabern–Bern, 1973.

³⁷ S. Pawłowski, J. Czekalski, *L'habitat rural en Pologne*, Essai de la synthèse, Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, Comptes Rendus, 3, Warszawa, 1937, 497–507, oraz A. Zierhoffer, *Sur une formule servante à exprimer la dispersion et la concentration absolue de l'habitat rural*, Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, Comptes Rendus, 3, Warszawa, 1937; S. Zajchowska, *L'influence des conditions physiques et historiques sur le caractère et changement de l'habitat rural de la Silésie de Teschen*, Congrès International de Géographie, Varsovie, 1934, Comptes Rendus, 3, Warszawa, 1937.

³⁸ Zaborski, *O kształtach wsi...*

³⁹ A. Jahn, *Pewien wzór dla wyrażenia rozproszenia osiedli wiejskich*, *Czas. Geogr.*, 40, 1969, 3, 331–339.

⁴⁰ K. Bromek, L. Kwiecień, *Zastosowanie miary koncentracji do badań skupienia i rozproszenia osadnictwa wiejskiego*, *Folia Geogr.*, 2, 1969, 57–75.

użytkowania ziemi – opracował F. Uhorczak⁴¹, biorąc za podstawę mapy w skali 1:100 000.

W ramach prac nad *Narodowym Atlasem Polski* M. Kiełczewska-Zaleska przy współudziale D. Bodzak opracowała mapę wiejskich osiedli rozproszonych Polski⁴² na podstawie liczby rozproszonych osiedli, obliczonych z map w skali 1:100 000. Także Kiełczewska-Zaleska⁴³ na mapie *Typy sieci osadnictwa* wyeksponowała zagadnienie skupienia osadnictwa. Wyróżniła trzy typy sieci osadniczej: 1) osadnictwo skupione, 2) osadnictwo skupione z domieszką osiedli rozproszonych oraz 3) osadnictwo rozproszone. Mapa ta wprawdzie została opracowana na podstawie współczesnych map topograficznych, ale uwzględnia reliktowe obszary osadnicze, pochodzące z wcześniejszych okresów historycznych.

Obok typologii morfogenetycznych istnieją typologie morfometryczne⁴⁴. Stanowią one przedmiot zainteresowań także w pracach Międzynarodowej Grupy Roboczej do Ustalenia Geograficznej Terminologii Krajobrazu Rolnego, reprezentowanej przez H. Uhliga i C. Lienau⁴⁵. Celem tych prac jest porównanie w skali światowej genetycznie różnych typów przestrzennych wsi. Wyróżniono trzy podstawowe typy wsi: 1) liniową, 2) wokół placu lub ulicy, 3) powierzchniową.

Typologia przedstawiona przez C. Lienau'a jest schematyczna i łatwa do przeprowadzenia na dużych obszarach. Dyskusyjna wydaje się grupa druga „układy wokół placu lub ulicy”, gdyż zawiera zarówno elementy liniowe (wokół ulicy), jak i powierzchniowe (układ wokół placu). Natomiast gdyby nie uwzględnić w tej grupie układu wokół ulicy, to plac jako element układu przestrzennego wydaje się kryterium mało ścisłym, gdyż dużo jest form pośrednich między formą ulicową a placową.

W Polsce także pojawiły się koncepcje formalnej klasyfikacji osadnictwa wiejskiego. Najobszerniejsza i jednocześnie najbardziej kontrowersyjna jest praca M. Chilczuka⁴⁶, który nazwał swą klasyfikację kształtów wsi planistyczną. Wyróżnia w niej trzy zasadnicze typy wsi: osiedla zwarte, skupione i rozproszone. W obrębie osiedli

⁴¹ F. Uhorczak, *Polska przeglądowa mapa użytkowania ziemi w skali 1:100 000*, Arkusz Osadnictwo, Warszawa, 1957.

⁴² D. Bodzak, M. Kiełczewska-Zaleska, *Wiejskie osadnictwo rozproszone*, [w:] *Narodowy Atlas Polski*, Ossolineum, 1973–1977, plansza 61.

⁴³ M. Kiełczewska-Zaleska, *Typy osadnictwa wiejskiego*, [w:] *Narodowy Atlas Polski*, Ossolineum, 1973–1977, plansza 60.

⁴⁴ H. Szulc, *O typologiach morfologicznych osiedli wiejskich w Polsce*, Przegl. Geogr. 48, 1976, 4, 627–636.

⁴⁵ C. Lienau, *Kommentar zum Entwurf eines terminologischen Rahmes für die geographische Erfassung der Siedlungen des ländlichen Raumes*, 2,2, [w:] *Die Siedlungen des ländlichen Raumes. Materialien zur Terminologie der Agrarlandschaft*, Internationale Arbeitsgruppe für die geographische Terminologie der Agrarlandschaft, Giessen, 1972. Tłumaczenie i streszczenie H. Szulc, *Z prac nad projektem sysematyki i terminologii układów pól i Projekt systemu klasyfikacyjnego terminów dla analizy geograficznej układów przestrzennych pól*, [w:] *Prace z terminologii i metodyki badań osadnictwa wiejskiego*, Przegl. Liter. Geogr. 2, 1970, 10–38; T. Lijewska, *Schemat terminologiczny dla geograficznego ujęcia osiedli wiejskich*, [w:] *Prace z terminologii...* 40–81.

⁴⁶ M. Chilczuk, *Osadnictwo wiejskie Polski (Formy i układy przestrzenne)*, Warszawa, 1970. Rec. M. Kiełczewska-Zaleska, Przegl. Geogr. 44, 1972, 1, 138–142; J. Tkocz, Przegl. Geogr. 44, 1972, 1, 136–138; S. Golachowski, Czas. Geogr. 42, 1971, 4, 428–429.

zwartych wyróżnia – wsie placowe, jednoosiowe (jednopasmowe), wieloosiowe (wielopasmowe), wielocłonowe i nieregularne (bezlądne); w grupie wsi skupionych – osiowe o luźnej zabudowie (pasmowe), przysiółkowe z wyróżniającym się członem głównym (centralnym ośrodkiem) oraz zespół przysiółków bez wyróżniającego się członu głównego; w grupie osiedli rozproszonych – rozproszone regularnie i rozproszone nieregularnie oraz pojedyncze gospodarstwa wielkoobszarowe (państwowe i spółdzielcze).

Autor wprowadza bardziej ogólne cechy jako podstawę do wydzielenia typów morfologicznych wsi, jednakże niektóre typy nie są wyraźnie rozgraniczone. Na przykład do dwóch różnych grup podstawowych zostały zaklasyfikowane wyróżnione przez autora wsie jednoosiowe (jednopasmowe) i osiowe (pasmowe).

Typologia T. Kachniarza⁴⁷ jest także typologią morfometryczną. Za kryterium wiodące przy wyróżnianiu typów fizjonomicznych układów przestrzennych wiejskich jednostek osadniczych została przyjęta forma zewnętrzna, związana ze sposobem jej zabudowy. Autor zajął się tylko osadnictwem skupionym, które jest ważniejsze dla planowania zabudowy niż osadnictwo rozproszone. Za osadnictwo skupione uznał skupienie zabudowy o zaludnieniu nie mniejszym niż 100 mieszkańców, a odległość między budynkami do 150 m. W obrębie osadnictwa skupionego metodą „wyboru logicznego” do badań monograficznych zostały wytypowane tylko większe osiedla wiejskie, uwzględniając formy geometryczne. Kachniarz wydzielił dwie podstawowe cechy układu przestrzennego wsi – linie i powierzchnie. W obrębie układów liniowych wyróżnił: jednokierunkowe (proste) i wielokierunkowe (złożone); wielokierunkowe podzielił na – promieniste, kratowe, obwodowe i inne. W obrębie układów powierzchniowych wyróżnił: wokółośrodkowe (gniazdowe) i bezpostaciowe, natomiast wśród bezpostaciowych – kupowe, plazmowe, wielodrożne.

Poza tymi czterema głównymi grupami wsi: 1) o układzie liniowym, jednokierunkowym, 2) układzie liniowym, wielokierunkowym, 3) układzie powierzchniowym, wokółośrodkowym, 4) układzie powierzchniowym, bezpostaciowym, wyróżnił grupę 5) o układzie mieszanym, która łączy cechy np. układów liniowych jednokierunkowych i układów powierzchniowych, wokółośrodkowych lub np. liniowych, wielokierunkowych i powierzchniowych wokółośrodkowych. W pracy Kachniarza dyskusyjne są układy złożone, w których brak jest jasno sprecyzowanych kryteriów ich zróżnicowania. W zaproponowanych układach morfometrycznych wsi, np. układ „gałęziowy”, „kratowy”, „obwodowy”, „promienisty”, „gniazdowy”, „kupowy”, nie ma charakterystyki zabudowy osiedla w powiązaniu z układami pól.

Studia nad modelami przekształceń wsi Pomorza Zachodniego stanowiły podstawę do opracowania mapy typów morfometrycznych wsi województwa koszalińskiego⁴⁸. Na mapie tej zostały uwzględnione następujące elementy, które mogą mieć istotne zna-

⁴⁷ T. Kachniarz, *Typy form osadniczych. Tendencje i kierunki rozwoju*, Seria Prac Własnych, 176, Inst. Urb. i Archit., Warszawa, 1970.

⁴⁸ H. Szulc, *Przemiany przestrzenne osadnictwa wiejskiego i mapa Typologia morfometryczna wsi województwa koszalińskiego*, [w:] *Przemiany osadnictwa województwa koszalińskiego w latach 1945-1980*. Praca zbior. pod red. H. Szulc, Koszaliński Ośrodek Naukowo-Badawczy, Monografie, Koszalin, 1983, 189-202.

czenie dla planowania przestrzennego: stopień skupienia i rozproszenia osiedli, kształt siedliska, wielkość wsi oraz liczba przysiółków zamieszkanymi i nie zamieszkanymi.

Pod względem stopnia skupienia i rozproszenia wyróżniono wsie zwarte, luźno skupione oraz rozproszone⁴⁹. W obrębie osiedli o zabudowie zwartej oraz o zabudowie luźnej zostały wyróżnione dwa typy morfologiczne⁵⁰. Pierwszy to wsie liniowe, w których zabudowa tworzy zwarty ciąg w formie wydłużonej. Zaliczono do nich: łańcuchówkę, rzędówkę oraz ulicówkę. Do drugiego typu zaliczono osiedla ośrodkowe o układzie koncentrycznym: wsie placowe (owalnice, o placu trójkątnym, okolnice i okrągłe) oraz wsie wielodrożne.

Ten krótki przegląd prac – zarówno dawnych jak i obecnych – na temat typologii morfologicznych świadczy o aktualności problemu. Istnieją typologie morfogenetyczne i morfometryczne, a kontrowersyjność ich jest rzekoma i niesłuszna, bowiem typologia morfogenetyczna da się pogodzić z typologią formalną, morfometryczną, a nie wyklucza jej. Za koncepcją stosowania klasyfikacji według typologii morfometrycznej (formalnej) wsi przemawia fakt, że jest stosunkowo łatwa do przeprowadzenia dla dużych obszarów już na podstawie map w podziałce 1:100 000. Zajmuje się ona ustaleniem zewnętrznej formy rozwoju przestrzennego osiedla w powiązaniu tylko z kryterium złożoności zabudowy osiedli. Typologia morfogenetyczna natomiast daje szczegółowy obraz wsi z punktu widzenia powiązań między typami zabudowy a układem pól i siecią dróg.

W typologiach morfometrycznych układ dróg we wsi nie jest dobrze czytelny. Ta cecha układu przestrzennego osiedla jest lepiej określana w morfogenetycznych typologiach wsi. Tak więc np. w przypadku wsi łańcuchowych układ dróg jest prostopadły do osi doliny. We wsiach placowych, ulicówkach, owalnicach układ dróg w obrębie wsi jest węzłowo-dośrodkowy, a we wsiach wielodrożnych – chaotyczny, nieregularny.

Słabą stroną wszystkich typologii morfometrycznych jest także brak powiązań typów zabudowy wsi z typami układów pól. A właśnie ten element jest bardzo istotny w planowaniu przestrzennym wsi współczesnej, gdyż dla planowania duże znaczenie ma położenie zagrody w stosunku do pól. Na przykład cechą wspólną wsi łańcuchowej czy rzędowej jest przypolne położenie zagrody i pasmowy układ pól. We wsiach zwartych – typu ulicówek, placowych i wielodrożnych – dawny układ niwowy, blokowy i blokowo-pasmowy rozwinął się najczęściej w tzw. szachownicę pól, o dużym stopniu rozdrobnienia parcel własnościowych. We wsiach tych zagrody położone są z dala od pól. W osiedlach rozproszonych natomiast układ pól jest blokowy, a zagrody położone są pośrodku pól.

Typologia morfogenetyczna jest daleko trudniejsza do przeprowadzenia, gdyż wymaga dokładnych studiów planów historycznych wsi i znajomości historii rozwoju osadnictwa danego terenu.

W pracy niniejszej – podobnie jak w pracach poprzednich⁵¹ – zastosowano typologię morfogenetyczną wsi w formie zgeneralizowanej, co było konieczne z powodu małej skali mapy.

⁴⁹ Opracowano na podstawie publikacji: *Statystyczna charakterystyka miejscowości w gromadach*, GUS, Biuro Spisów, Warszawa, 1971.

⁵⁰ Szulc, *O typologiach...*

⁵¹ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*; *taż, Typy wsi...*; *taż, Morfogenetyczne typy...*

ZAKRES BADAŃ, MATERIAŁY I METODY

Praca niniejsza stanowi próbę syntetycznego ujęcia typów morfogenetycznych wsi w Polsce w pierwszej połowie XIX w., jak również kartograficznego przedstawienia ich występowania. Opracowanie składa się z dwóch części. W pierwszej przedstawiono w ujęciu chronologicznym typy morfologiczne wsi charakterystyczne dla danego okresu historycznego. Badania te przeprowadzono w formie studiów modelowych wsi, wykorzystując wszystkie dostępne dla badanej wsi materiały źródłowe. W części drugiej natomiast przedstawiono mapę typów morfogenetycznych wsi w Polsce.

Nie było sprawą przypadku, że – podobnie jak w pracach poprzednich¹ – za okres wyjściowy badań retrogresywnych przyjęto początek XIX w. Należało bowiem uchwycić niektóre formy osadnicze przed wielkimi zmianami społeczno-gospodarczymi doby industrializacji. Dla tego też okresu istnieją dla wsi pierwsze dokładne materiały źródłowe, zarówno kartograficzne, jak i pisane.

Materiały źródłowe dla poszczególnych regionów geograficzno-historycznych Polski są różne. Dla Śląska, Pomorza, Wielkopolski, Warmii i Mazur najwcześniejszym masowym zapisem kartograficznym wsi są plany wykonane przez tzw. Komisję Generalną, powstałą w państwie pruskim w związku z regulacją gruntów i uwłaszczeniem chłopów. Procesy te zachodziły na tych obszarach w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. W przypadku obszaru podwrocławskiego, badanego w zasięgu 20-30 km wokół Wrocławia (do najbliższych miast-satelitów), oraz Śląska Opolskiego i Pomorza Zachodniego przeprowadzono szczegółowe kwerendy archiwalne w celu uzyskania pełnej dokumentacji kartograficznej dla wszystkich wsi badanych obszarów. Kwerendy te zostały wykonane na materiałach wówczas nie uporządkowanych i nie skatalogowanych, rozproszonych po licznych archiwach terenowych i ówczesnych urzędach geodezyjnych².

Dla obszaru Górnego Śląska na uwagę zasługują szczegółowe plany wsi w dużych

---

¹ H. Szulc, *Osiedla podwrocławskie na początku XIX w.*, Monografie Śląskie, Ossolineum, Wrocław, 1963; też, *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX w. i ich geneza*, Prace Geogr. IG PAN, 66, 1968; też, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, Prace Geogr. IGIP PAN, 149, 1988.

² Skorowidz planów wsi zamieszczony jest w pracach H. Szulc. Do pracy *Osiedla podwrocławskie...* wykorzystano 80 planów rękopiśmiennych wsi z końca XVIII i z początku XIX w.; do pracy *Typy wsi Śląska Opolskiego...* w wyniku kwerend na terenie całego województwa uzyskano około 200 planów całych wsi lub ich części, które stanowią około 20% wszystkich wsi woj. opolskiego. Do pracy *Morfogenetyczne typy...* odnaleziono 312 planów rękopiśmiennych wsi, które zachowały się dla tego obszaru.

podziałkach, zgromadzone w Archiwum Państwowym w Katowicach, w zespole Wyższego Urzędu Górniczego dla Górnego i Dolnego Śląska³.

Oprócz planów wsi w dużych podziałkach⁴ korzystano także z planów w mniejszych podziałkach Zespołu Zarządu Regulacji Odry⁵. Poza mapami topograficznymi dla pierwszej połowy XIX w. korzystano dla różnych dzielnic Polski także z późniejszych map topograficznych w skali 1:25 000 i 1: 100 000, z Atlasu Śląska⁶ oraz z mapy H. Szulc⁷.

Z historycznych map topograficznych dla Pomorza (Zachodniego i Wschodniego) oraz Warmii i Mazur korzystano głównie z map: *Schmettausche Kabinetskarte* z lat 1770/1780⁸ oraz *Schulenburgsche Karte*⁹ z około 1780 r. Ponadto sięgnięto także do mapy *Die grosse Lubinische Karte von Pommern*¹⁰ oraz mapy D. Gilly'ego¹¹ i E. Schröttera¹², a z opracowań – do map: F. Engla¹³, M. Kiełczewskiej-Zaleskiej¹⁴, H. Szulc¹⁵ i Atlasu Prus Królewskich¹⁶.

Integralną częścią planów rękopiśmiennych wsi z początku XIX w. są tzw. recesy i rejestry pomiarowe z tego samego okresu co plany. Materiały te stanowią niezwykle cenny materiał do studiów modelowych wsi, szczególnie wsi lokowanych, regularnych, dzięki możliwości „odszukania” na planie wsi danych zawartych w recesach.

³ Plany te wykorzystano częściowo w opracowaniach: H. Szulc, *Zabrze*, Czas. Geogr. 30, 2, 1959, 179–194; oraz w artykule nie opublikowanym: *Górnośląski Okręg Przemysłowy – przemiany osadnicze i przestrzenne w XIX w.* (maszynopis, s. 45 oraz opracowania kartograficzne) Pracownia Urbanistyczna w Katowicach, Katowice, 1959.

⁴ Plany te są najczęściej w skalach 1:5 000, 1:4 000, 1:3 000, wyrażonych w prętach.

⁵ Plany te przedstawiają głównie tereny nadodrzańskie. Znajdują się w Archiwum Państwowym we Wrocławiu. Pomocne do opracowania były także mapy przeglądowe w podziałkach 1:25 000 i 1: 100 000, wydane w latach 1886, 1888 i uzupełnione w 1906 r. Königlich Preuss. Landesaufnahme.

⁶ *Śląsk w końcu XVIII w.*, [w:] *Atlas Historyczny Polski*, Inst. Hist. PAN, pod red. J. Jańczaka i T. Ładogórskiego, cz. I, *Mapy*, cz. II, *Komentarz*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976.

⁷ Szulc, *Typy wsi...* mapa *Typologia osiedli wiejskich Śląska Opolskiego na początku XIX w.*

⁸ *Die Schmettausche Kabinetskarte* z lat 1770/1780, w skali 1:50 000 do 1:25 000 na terenach południowych, w 56 arkuszach (Berlin, Bibl. sygn. Kartenabt. L. 5420).

⁹ *Die Schulenburgsche Karte (Brouillons zu einem Teil der Schulenburgschen Karten)*, z około 1780 r., 1:24 000, w 57 arkuszach, brak arkuszy 52 i 54, które obejmują znaczną część Pomorza Zachodniego (Hinterpommern), Berlin, Bibl. sygn. Kartenabt. N 8006).

¹⁰ *Nova illustrissimi Principatus Pomeraniae Descriptio (Die grosse Lubinische Karte von Pommern)*, 1618, 1:235 000, w 13 sekcjach.

¹¹ *Königlich grosse topographische Vermessungskarte von Südproussen*, opracowana przez Davida Gilly'ego z lat 1802–1803, 1:150 000, w 13 sekcjach.

¹² E. Schrötter, *Karte von Ostpreussen nebst Preussisch Lithaen und Westpreussen nebst dem Netzedistrict...* 1796–1802, Berlin, 1803–1810, 1:50 000 (145 ark.), mapa 1:150 000 (25 ark.).

¹³ F. Engel, *Karte der historischen Dorfformen mit Erläuterungen*, 1:350 000, [w:] *Historischer Atlas von Pommern*, Köln–Graz, 1963.

¹⁴ M. Kiełczewska-Zaleska, *Mapa kształtów wsi Pomorza Gdańskiego wzmiankowanych w końcu XV w. na podstawie map katastralnych z XIX w. i map topograficznych*, 1:300 000. [w:] *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Prace Geogr. IG PAN, 5, 1956, 9–178.

¹⁵ Szulc, *Morfogenetyczne...*, mapa *Kształty wsi Pomorza Zachodniego na tle gleb na początku XIX w.*, 1:500 000.

¹⁶ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Atlas Historyczny Polski*, Inst. Hist. PAN, M. Biskup przy współudziale L. Koca, Warszawa, 1961, Komentarz i mapy.

Dla Śląska Dolnego i Opolskiego korzytano z kodeksów¹⁷. Sięgnięto również do materiałów statystycznych z przełomu XVIII i XIX w. Dla Śląska są to głównie opracowania F. A. Zimmermanna¹⁸, J. G. Kniego¹⁹, J. A. V. Weigla²⁰ i F. Triesta²¹. Z opracowań nowszych wykorzystano pracę H. Schiengera²².

Dla Pomorza Zachodniego korzytano głównie z prac: L. W. Brüggemanna²³, H. Hoogewega²⁴ oraz R. Klempina i G. Kratza²⁵, jak również z rękopiśmiennych materiałów archiwalnych²⁶.

Dla Wielkopolski rękopiśmienne plany wsi z końca XVIII i z pierwszej połowy XIX w. są zgromadzone w Archiwum Państwowym w Poznaniu. Planów tych jest około 6 tysięcy; połowa z nich to plany wsi byłego zaboru rosyjskiego²⁷, pozostałe zaboru pruskiego²⁸.

Z map topograficznych najlepsza do badań okazała się mapa W. Kurnatowskiego²⁹. Z materiałów statystycznych dla Wielkopolski cennym źródłem jest opracowanie L. Platera³⁰, dotyczące wszystkich wsi Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Do badań wybrano wsie duże, liczące powyżej 20 domów, lub w razie braku danych – powyżej 100 mieszkańców. Do osadnictwa tzw. olędrow wykorzystano opracowanie W. Rusińskiego³¹.

Zupełnie inne materiały źródłowe były podstawą badań monograficznych wsi z obszaru Królestwa Polskiego. W tym celu została przeprowadzona kwerenda archiwalna w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, dotycząca planów wsi z końca XVIII i z pierwszej połowy XIX w.³² Szczegółowe plany wsi z początku

¹⁷ *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae*, wyd. K. Maleczyński, Wrocław, 1951–1964.

¹⁸ F. A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, 1–13, Brieg, 1788–1796.

¹⁹ J. G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und anderer Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Breslau, 1845.

²⁰ J. A. V. Weigel, *Geographische, naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogtums Schlesiens*, 1–10, Berlin, 1800–1806.

²¹ F. Triest, *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*, Breslau, 1865.

²² H. Schlenger, *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien*, Veröff. Schles. Ges. Erdk., 10, Breslau, 1930.

²³ L. W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinterpommern*, 2, 1–2, Stettin, 1779–1784.

²⁴ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, 1–2, Stettin, 1924–1925.

²⁵ R. Klempin, G. Kratz, *Matrikeln und Verzeichnis der pommerschen Ritterschaft vom XIV bis in das XX. Jahrhundert*, Berlin, 1863.

²⁶ Wykaz źródeł rękopiśmiennych w pracy Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, s. 88.

²⁷ Kaliski Urząd Gubernialny.

²⁸ Rejencja w Poznaniu, starostwa powiatowe z terenu rejencji poznańskiej i bydgoskiej oraz obecnego województwa poznańskiego.

²⁹ *Mapa Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, ułożona i wydana przez W. Kurnatowskiego w Poznaniu, Poznań, 1843, 1:400 000, litografia.

³⁰ L. Plater, *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Poznań, 1846.

³¹ W. Rusiński, *Osady tzw. „olędrow” w dawnym woj. poznańskim*, Poznań, Kraków, 1947.

³² Wykorzystano następujące zespoły: *Zbiór kartograficzny*, który obejmuje plany wsi z lat 1579–1944, składa się on z około 24 tys. jednostek archiwalnych; *Mapy sądów podkomorskich*, z lat 1725–1795 – 65 jednostek archiwalnych; *Mapy sądów komisarzkich*, z lat 1766–1791 – 10 jednostek

XIX w. dla obszaru Królestwa Polskiego są także w Archiwum Państwowym w Lublinie³³. W Archiwum Państwowym w Łodzi również znajduje się kilkadziesiąt planów ekonomii i majątków z terenu dawnych powiatów piotrkowskiego i rawskiego, głównie z lat 1820–1867. Ponadto w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim jest kilkanaście planów wsi, głównie z lat czterdziestych XIX w. Liczniejsze zbiory planów wsi są także w Archiwum Państwowym w Radomiu. W zespole Zarządu Lasów i Dóbr Państwowych Gubernii Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej i Siedleckiej przechowywane są plany dla około 1200 wsi, opracowane w latach 1758–1864, w skalach od 1:5 000 do 1:30 000.

Z map topograficznych Królestwa Polskiego najbardziej przydatna była mapa W. Chrzanowskiego³⁴, w skali 1:300 000, z powodu szczegółowej sieci osadniczej. Z innych map topograficznych tego terenu na uwagę zasługuje *Karta topograficzna Królestwa Polskiego*³⁵. Wykorzystano także atlasy historyczne Polski, Mazowsza³⁶, województwa płockiego³⁷ i województwa sandomierskiego³⁸.

Dla Mazowsza, Podlasia oraz Wielkopolski Wschodniej źródłowy materiał pisany stanowią przede wszystkim lustracje, rejestry, opisy wizytacji kościelnych i inwentarze z XVI do XVIII w. Szczegółowe natomiast dane statystyczne wszystkich wsi obszaru Królestwa Polskiego to *Tabela miast i wsi*³⁹ oraz *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*⁴⁰, *Słownik historyczno-geograficzny Ziemi Wyszogradzkiej w średniowieczu*⁴¹, jak również komentarz do mapy *Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*⁴²

Dla obszaru białostockiego oraz suwalskiego nieliczne plany wsi znajdują się

---

archiwalnych; *Mapy Komisji Skarbowej*, z lat 1775–1794 – 11 jednostek archiwalnych; *Mapy Trybunału Koronnego Piotrkowskiego*, z lat 1766–1768 – 2 jednostki archiwalne; *Mapy sądów asesorskich*, z lat 1775–1791 – 7 jednostek archiwalnych; *Mapy i plany różne*, z lat 1728–1785 – 48 jednostek archiwalnych; *Mapy sądu referendarskiego*, z lat 1761–1793 – 71 jednostek archiwalnych; *Mapy Kamery Ekonomicznej Jego Królewskiej Mości*, z lat 1714–1878 – 50 jednostek archiwalnych. Na podstawie tych materiałów opracowano katalog zawierający 3466 jednostek archiwalnych, a planów 2369, w tym 1005 wsi mazowieckich i 1364 pozamazowieckich (w tym sfotografowano 190 planów wsi Mazowsza i 56 planów wsi pozamazowieckich).

³³ W Archiwum Państwowym w Lublinie znajduje się około 400 planów w zbiorze: Plany różnych urzędów, około 300 w zbiorze: Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, około 70 planów w zbiorze: Urząd Katastralny w Bełzie.

³⁴ W. Chrzanowski, *Karta dawnej Polski z przyległymi ziemiami*, 1:300 000, Paryż, 1859.

³⁵ Nazywana *Mapą Kwatermistrzostwa*, 1839, 1:126 000.

³⁶ *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Atlas Historyczny Polski*, Inst. Hist. PAN, pod red. W. Pałuckiego, Warszawa, 1973, 1. Mapy, 2. Komentarz, Indeksy.

³⁷ *Województwo płockie około 1578 r.*, [w:] *Atlas Historyczny Polski*, Inst. Hist. PAN, pod red. S. Herbsta, Warszawa 1958, Komentarz i mapy.

³⁸ *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Atlas Historyczny Polski*, Inst. Hist. PAN, pod red. W. Pałuckiego, Warszawa, 1993, 1. Mapy, 2. Komentarz, Indeksy.

³⁹ *Tabela miast, wsi i osad Królestwa Polskiego z wyróżnieniem ich położenia i ludności, alfabetycznie ułożona w Biurze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policyi*, 1 i 2, Intendenty Generalnej Wojska w Warszawie, Warszawa, 1827.

⁴⁰ Warszawa, 1881.

⁴¹ A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław–Warszawa, 1971.

⁴² *Atlas Historyczny Polski, Mazowsze...*, Komentarz.

w Archiwum Państwowym w Białymstoku⁴³ oraz w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie⁴⁴. Z historycznych map topograficznych zasługuje na uwagę przede wszystkim mapa J. Ch. von Textora z lat 1806–1808⁴⁵.

Dla Galicji plany rękopiśmienne wsi z obszaru miasta Krakowa i województwa krakowskiego z początku XIX w. znajdują się w Archiwum Państwowym w Krakowie⁴⁶. Dla obecnych województw: przemyskiego, krośnieńskiego, rzeszowskiego oraz częściowo tarnobrzeskiego oryginały planów katastralnych z 1849 r., sporządzone w skali 1:2280, znajdują się w Archiwum Państwowym w Przemyśle, a odbitki litograficzne w Archiwum Państwowym w Rzeszowie.

Podstawową mapą topograficzną, zawierającą bogatą treść dla obszaru Galicji, jest mapa A. Mayera von Heldensfelda⁴⁷.

Źródłowy materiał pisany dla Małopolski stanowią głównie dokumenty lokacyjne, *Liber Beneficiorum* w opracowaniu J. Długosza, inwentarze i lustracje z XVI–XVIII w., zapisy o wizytacjach kościelnych, począwszy od XVI w., księgi gruntowe z lat 1787 i 1820, tzw. metryki józefińskie⁴⁸.

Rękopiśmienne plany wsi z pierwszej połowy XIX w. oraz materiały pisane, jak również dotychczasowe studia nad morfogenezą osiedli wiejskich pozwoliły dokonać wyboru wsi do genetycznych badań analitycznych oraz podjąć próbę opracowania mapy zasięgu regionów morfogenetycznych wsi.

W badaniach morfogenetycznych wsi najważniejsze jest odróżnienie wsi nieregularnych, powstałych rozwojowo, od regularnych, pomierzonych, jak również ustalenie modelu przestrzennego wsi, charakterystycznego dla danego okresu historycznego. W badaniach retrogresywnych stosowano głównie metodę tzw. zapisu wstecznego⁴⁹, polegającą na konfrontacji zapisu kartograficznego z XIX w. z wiadomościami historycznymi z różnych wcześniejszych okresów. Na przykład podaną w źródłach liczbę łańców, nadaną wsi przy lokacji, starano się „odsukać” na planie wsi z początku XIX w.

⁴³ Zespoły: Suwalski Urząd Gubernialny do Spraw Włościańskich; Łomżański Urząd Gubernialny do Spraw Włościańskich; Grodzieńska Komisja Lustracyjna oraz Kolekcja Powiatu Bielskiego.

⁴⁴ Zespół: Mapy Starostwa Suwalskiego do Spraw Wielkiego Księstwa Litewskiego.

⁴⁵ Textor (Johann Christoph), von, *Topographisch-Militärische Karte von vormaligen Neu Ostpreussen oder dem jetzigen nördlichen Theil des Herzogthums Warschau nebst dem Russischen District*, Berlin, 1806–1808, wyd. D. F. Sotzmann, zdjęcie 1:33333, mapa zredukowana do 1:150000 (13 ark.).

⁴⁶ Między innymi zespoły: Okręg Wolnego Miasta Krakowa z lat 1783–1855; Urzędy Katastralne z połowy XIX w. oraz Archiwa Podworskie – około 1500 planów, w większości w skali 1:1000–1:5000, część planów w skali 1:2880.

⁴⁷ Meyer von Heldensfeld (Anton), *Carte von West-Galizien*, z lat 1801–1804, 1:28 000, plan znajduje się w Kriegsarchiv w Wiedniu (sygn. MS – B XI a 102). Redukcja mapy Heldensfelda w wykonaniu H. Benedicti dla Galicji Zachodniej w podziale 1:172 800 została wydana w 1808 r. w 12 arkuszach.

⁴⁸ Wojskowe spisy ludności, tzw. konskrypcyjne, publikowane były w *Tafeln zur Österreichischen Statistik*, za lata 1828–1846 dostępne są wyłącznie w Wiedniu, natomiast za lata 1846–1869 w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie.

⁴⁹ Metoda zapisu wstecznego (Rückschreibungsmethode) dotyczy genezy wsi i jest często stosowana w pracach niemieckich, głównie przez A. Krenzlin, I. Leister, L. Reuscha i H. J. Nitza.

W badaniach wsi regularnych, lokowanych, pomierzonych według pewnych miar stosowanych w danym okresie historycznym zastosowano metodę analizy metrologicznej, opracowaną przez naukowców szwedzkich – D. Hannerberga i jego uczniów: H. Anderssona, S. Helmfrida i S. Göranssona. Metoda ta polega na odszukaniu miary, według której wieś była rozmierzana. Następnie – dzięki znajomości chronologii systemu miar i modelu przestrzennego wsi danego okresu – możliwe jest ustalenie okresu, z którego pochodzi dane osiedle oraz zasad rozmierzania wsi. W przypadku braku wiadomości historycznych na temat danej wsi metoda ta pozwala odróżnić wieś regularną, pomierzoną od nieregularnej, powstałej ewolucyjnie, i odczytać przemiany wsi na podstawie planu historycznego.

Zapis wsteczny i analiza metrologiczna wsi stanowiły podstawowe metody retrogresywne.

Metody progresywne, polegające na przechodzeniu w badaniach od zjawisk starszych do młodszych, aby w ten sposób wytłumaczyć genezę elementów nowych, były tylko w małym stopniu zastosowane w tej pracy, jedynie w przypadku wsi powstałych najpóźniej. Stosowanie metod progresywnych nie jest częste, gdyż aby śledzić cały proces rozwoju osadnictwa, musi być zachowany dostatecznie bogaty materiał wyjściowy i końcowy. Granicą między stosowaniem metod pro- i retrogresywnych jest najczęściej przełom XVIII i XIX w.

W przypadku wsi najstarszych, sprzed lokacji na prawie niemieckim, głównie na obszarze Pomorza, nawiązano do badań archeologicznych z tego terenu oraz toponomastyki. W wielu przypadkach były także stosowane badania terenowe, w celu uchwycenia charakterystycznych okresów morfogenetycznych wsi i odtworzenia zachowanych do dziś reliktów. Użycie metod biologiczno-chemicznych, np. C¹⁴, fosfatowej, analizy pyłkowej, kartowania antropogenicznego oraz interpretacji zdjęć lotniczych – szeroko stosowanych w Szwecji, Danii, Niemczech, Anglii⁵⁰ – było niemożliwe z powodu wysokich kosztów oraz braku zespołu do badań terenowych złożonych ze specjalistów różnych dyscyplin naukowych.

Badania modelowe wsi pozwoliły wyróżnić charakterystyczne dla danego okresu historycznego typy morfogenetyczne wsi i poprzez analogię przeprowadzić typologię wszystkich wsi danego regionu i całej Polski.

Drugą część pracy stanowiło opracowanie mapy typów morfogenetycznych wsi w Polsce w pierwszej połowie XIX w. Mapę tę wykonano w trzech etapach. W pierwszym przeprowadzono typologię wsi poszczególnych regionów historycznych w skali 1:300 000 na podstawie historycznych map topograficznych. Wzięto pod uwagę wsie duże, tj. takie, które w pierwszej połowie XIX w. liczyły więcej niż 20 zagród. Dla Wielkopolski i Królestwa Polskiego opracowano mapę na podkładzie mapy W. Chrzanowskiego⁵¹, z uwzględnieniem danych statystycznych dla każdej

⁵⁰ H. Szulc, *O nowych drogach badań w geografii historycznej*, Czas. Geogr. 35, 1964, 1, 21–28; *taż*, *Badania geograficzno-historyczne nad osadnictwem wiejskim w Skandynawii*, Kwart. Hist. Kult. Mater. 17, 1969, 3, 473–492.

⁵¹ Chrzanowski, *Karta...*

wsí, oraz na podstawie badañ modelowych wybranych wsi, co do których zachowały się szczegółowe plany historyczne. Dla Śląska⁵² i Pomorza⁵³ natomiast wykorzystano monograficzne publikacje regionalne. Wielkość wsi dla pierwszej połowy XIX w. w pozostałych dzielnicach Polski, tj. Galicji, Warmii i Mazur oraz części Śląska, z powodu braku szczegółowych materiałów statystycznych, określano szacunkowo na podstawie map topograficznych.

W następnym etapie pracy przeniesiono dane uzyskane z mapy historycznej w skali 1:300 000 na podkład mapy współczesnej, w skali 1:1 mln, oznaczając innym kolorem każdy morfogenetyczny typ wsi. W ten sposób otrzymano bardzo czytelny obraz rozmieszczenia typów morfogenetycznych wsi. Jednakże ze względów technicznych odstąpiono od punktowego przedstawienia typów wsi na korzyść opracowania zasięgu regionów. Ten trzeci etap opracowania wymagał interpretacji zjawiska i jego generalizacji. Granice obszarów występowania określonego typu morfologicznego osiedli wiejskich wyznaczone zostały poprzez okonturowanie ich skupisk lub pojedynczych wystąpień. Granice prowadzono w połowie odległości pomiędzy wsiami różnego typu. Wyjątek stanowią obszary o znacznym rozproszeniu wsi, gdzie pośród typu dominującego występują pojedyncze wsie innego typu. W celu uwypuklenia typu będącego w przewadze wszystkie inne typy okonturowane zostały tak, iż zajmują znacznie mniejsze obszary, niżby to wynikało z przyjętej zasady prowadzenia granic. Ponadto jako granice traktowano większe rzeki i brzegi zbiorników wodnych, które stanowiły naturalne przeszkody do rozprzestrzeniania osadnictwa.

Miasta oznaczono według stanu z 1843 r., wydzielając trzy grupy wielkości: powyżej 100 tys. mieszkańców, od 50 do 100 tys. oraz od 10 do 50 tys. mieszkańców. Na mapie przedstawiono również rzeki i jeziora. Wprowadzono także granice zaborów, które wycisnęły piętno na morfologię wsi poprzez różną politykę osadniczą państw zaborczych.

⁵² Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*; też, *Typy wsi...*; Schlenger, *Formen...*

⁵³ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*

CHARAKTERYSTYCZNE FORMY OSADNICZE

OSIEDLA WCZESNOŚREDNIOWIECZNE (DO XIII W.) ORAZ WSIE, KTÓRE NIE PRZESZŁY REGULACJI ŚREDNIOWIECZNEJ

W okresie powojennym, głównie w związku z rocznicą tysiąclecia powstania państwa polskiego, wzrosło zainteresowanie archeologów i historyków okresem wczesnego średniowiecza¹. Od 1948 r. archeologowie i historycy podjęli liczne prace zespołowe, do których włączyli się również specjaliści z wielu dyscyplin humanistycznych i przyrodniczych. Na uwagę zasługują przede wszystkim prace wykopaliskowe w Wielkopolsce, zapoczątkowane w okresie międzywojennym przez J. Kostrzewskiego i jego uczniów, a kontynuowane i rozszerzone o nowe metody badawcze po drugiej wojnie światowej, głównie pod kierunkiem W. Hensla, Z. Rajewskiego, W. Kocki i ich uczniów. Prace metodyczne i syntetyczne zostały podbudowane pracami materiałowymi i monograficznymi z różnych dzielnic Polski, głównie południowej Wielkopolski, Ziemi Lubuskiej, Pomorza Zachodniego, Śląska oraz częściowo Mazowsza.

Badania te przyniosły wiele nowego materiału i danych odnoszących się do początków państwa polskiego, dotyczących nie tylko źródeł pisanych, które są znacznie późniejsze (od początku XII w., a w większości dopiero z początku XIII w.), lecz także archeologicznych, głównie z VII–XI w.

Badania nad początkami państwa polskiego ze względu na zakres i metody są wielkim osiągnięciem uczonych polskich w skali europejskiej. Rezultaty tych prac zostały ujęte syntetycznie m.in. przez K. Tymienieckiego, H. Łowmiańskiego, A. Gieysztorę, W. Hensla.

---

¹ Nawiązuję do artykułu H. Szulc, *The development of the agricultural landscape of Poland*, Geogr. Pol., 22, 1972, 85–103. Poniżej zestawiam definicje terminów, którymi posługuję się w pracy. *O s a d a*, *o s i e d l e m* lub *w s i ą* (terminy te używam wymiennie) nazwano całą powierzchnię gminy wiejskiej w granicach administracyjnych. Powierzchnia osady wsi podzielona była na pola. *P o l e* składało się z jednej lub z kilku *n i w*. Te z kolei podzielone były na *z a g o n y*, zwane *p a s m a m i* lub *p ł o s a m i*. Obszar zabudowany wraz z podwórzami i ogrodami przydomowymi stanowiło *s i e d l i s k o*. Przestrzeń w kształcie drogi lub placu, będąca wspólną własnością zawartą między szeregami zagród, określono jako *n a w s i e* (według J. Gerlacha, *Nawsie – wspólna własność gromadzka wsi staropolskiej*, Czas. Prawno-Hist., 1952, 269). Najmniejszą komórką siedliska była *d z i a ł k a*, składająca się z części zabudowanej z podwórzem, zwaną *z a g r o d ą*, oraz z *o g r o d u* *p r z y d o m o w e g o*.

Prace te, oprócz poszerzenia wiadomości o początkach państwa polskiego, przyczyniły się także do poznania innych zagadnień, m. in. uprawy roli, hodowli zwierząt, historii rzemiosł, początków miast oraz sztuki.

Kompleksowe podsumowanie dorobku naukowego archeologów dotyczące okresu wczesnego średniowiecza w ujęciu regionalnym zostało przedstawione w 1987 r. na konferencji², a obszerna publikacja³ z tej konferencji pod redakcją Z. Kurnatowskiej, zawiera referaty i dyskusje, tabelaryczny wykaz stanowisk archeologicznych, opracowania źródłowe oraz prace drukowane.

Wkład geografów do badań osadnictwa wczesnośredniowiecznego jest mniejszy. Przede wszystkim zasługują na uwagę prace dotyczące odtworzenia dawnego środowiska geograficznego oraz położenia topograficznego grodów i osiedli⁴. Uwaga geografów skoncentrowała się głównie na okresach późniejszych. Szczególnie cenne są badania dotyczące osadnictwa średniowiecznego, do których zostały wprowadzone metody retrogresywne dotyczące analizy planów historycznych osiedli, jako podstawowej bazy źródłowej.

Polska, której nazwa wywodzi się od pól, we wczesnodziejowym okresie (VI–X w.) posiadała kilka terytoriów plemiennych, z których każde miało znaczne obszary bezleśne, rolnicze. Formą zrzeszenia jednostek rodzinno-sąsiedzkich były opola, w ramach których ziemia orna stanowiła wspólną własność poszczególnych rodzin. Jak przyjmuje K. Tymieniecki⁵, opole miało charakter przejściowy między organizacją rodową a terytorialną. Wielkość opola była różna⁶ i wahała się w środkowej Polsce od 200 do 250 km². Przyjmuje się, że opola powstały już przed VI w. po n. Chr. Opola zostały następnie podporządkowane władzy aparatu państwowego.

Podstawą organizacji terytorialnej była stała sieć osiedli obronnych, tzw. grodów. Czym były grody w świetle nowszych badań? Oto problem, który został szerzej

² Konferencja zorganizowana przez Komisję Archeologiczną Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk przy współudziale Sekcji Archeologicznej Oddziału Poznańskiego PTAiN im. Józefa Kostrzewskiego oraz Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

³ *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*. Materiały z konferencji, Poznań 14–16 grudnia 1987 r. pod red. Z. Kurnatowskiej, Poznańskie Tow. Przyjaciół Nauk. Wydz. Hist. i Nauk Społ. Prace Kom. Archeol., 11, Poznań–Wrocław–Warszawa, 1992.

⁴ B. Świderski, *Wpływ form terenu na położenie osiedli wiejskich w Polsce*, *Przegl. Geogr.*, 21, 1947, 275–286; J. Dylak, *Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi*, *Łódzkie Tow. Nauk. Wydz. III*, 4, *Geogr. Univ. Lodz.*, 2, 1948; M. Kiełczewska-Zaleska, *Położenie geograficzne grodziska w Jeziorku, pow. Giżycko*, [w:] *Materiały Wczesnośredniowieczne*, 2, 1952, 201–210; S. Zajchowska, *Próba rekonstrukcji środowiska geograficznego okolic Bonikowa z okresu wczesnego feudalizmu*, *Przegl. Zach.*, 11–12, 1954, 425–462.

⁵ K. Tymieniecki, *Ziemia polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze*, Pozn. Tow. Przyj. Nauk., Wydz. Hist. Nauk Społ., Poznań 1951; także W. Hensel, *Polska przed tysiącem lat*, Inst. Hist. Kult. Mater. PAN, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964.

⁶ Z. Podwińska, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu. Żreb, wieś, opole*, Inst. Hist. Kult. Mater. PAN, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1971.

przedstawiony w badaniach archeologicznych, prowadzonych z okazji tysiąclecia państwa⁷.

Grody powstawały na obszarach o najgęstszej sieci osadniczej oraz w wielu przypadkach tam, gdzie wcześniej była osada. Z. Podwińska⁸ na podstawie badań Z. Hilczerówny⁹ wydzieliła dwa typy grodów: małe gródki, o średnicy 45–80 m i powierzchni 500–1500 m², oraz duże grody, o średnicy 100–150 m i powierzchni użytkowej 2500–8000 m², w sporadycznych przypadkach przekraczające 10 000 m². Powstanie w danej okolicy grodu wpłynęło na zanik niewielkich, położonych w pobliżu, osad. W ten sposób – jak podaje Podwińska¹⁰ podsumowując wypowiedzi archeologów – doszło do okresowej koncentracji rozproszonego osadnictwa w grodach. W związku z tym grody należy traktować jako osady wiejskie o charakterze obronnym.

Najwięcej grodów – podobnie jak osad otwartych – zachowało się w Wielkopolsce, na Ziemi Lubuskiej i na Dolnym Śląsku, natomiast w Małopolsce jest ich mniej¹¹.

Według poglądów licznych archeologów i historyków budowa grodów powstałych później, głównie w X i XI w., związana była z wojskowo-administracyjno-skarbowymi potrzebami aparatu władzy państwowej lub wielkiej własności. Ludność wiejska natomiast zamieszkała w osadach otwartych otoczonych płotem. W związku ze wzrastającym zapotrzebowaniem na różne usługi, wokół grodu skupiała się różnorodna służba i rzemieślnicy. W ten sposób powstało osadnictwo podgrodowe, a gród łącznie z podgrodzem, często także ufortyfikowanym, stanowiły często załóżki późniejszych miast Polski.

Przedstawione na podstawie importów rzymskich okręgi osadnicze z okresu starożytnego stanowią również centra osadnicze wczesnego średniowiecza. Gęsto zasiedlone dawne ośrodki plemienne wokół Gniezna, Kruszwicy i Poznania stanowią trzon terytorialny państwa polskiego. Wokół dużych grodów, przy najstarszych szlakach handlowych, na żyznych ziemiach Śląska, Małopolski, Kujaw, ziemi chełmińskiej i Pomorza powstawały znaczne skupiska ludnościowe. Na terenach tych znajdowały się również najstarsze ośrodki hutnicze wczesnego średniowiecza¹².

Ośrodki produkcji przemysłowej i rzemieślniczej były jednocześnie ośrodkami produkcji rolnej, intensywnie zagospodarowanymi. Uprawiano głównie proso, żyto, pszenicę i jęczmień, a w okolicy grodów – warzywa, oraz sadzono drzewa owocowe.

Na nowiznach leśnych natomiast, użyźnianych nadal popiołem, trwała gospodarka wypaleniskowa i uprawiano proso. Krajobraz puszczański przetrwał na terenach gór-

⁷ M. Parczewski, *Stan i potrzeby badań nad początkami wczesnego średniowiecza w Polsce (VI – połowa VII w.)*, [w:] *Stan i potrzeby...*

⁸ Podwińska, *Zmiany form...*, s. 89.

⁹ Z. Hilczerówna, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początku XI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1967.

¹⁰ Podwińska, *Zmiany form...*

¹¹ W. Antoniewicz, Z. Wardołowska, *Mapa grodzisk w Polsce*, Inst. Hist. Kult. Mater. PAN, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964.

¹² M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku*, Warszawa, 1961; L. Rauhut, *Studia i materiały do historii starożytnego i wczesnośredniowiecznego hutnictwa żelaza w Polsce*, Studia Dziej. Gór. Hut., 1, Wrocław, 1957.

skich i wyżynnych. Terytoria plemienne oddzielone były od siebie wielkimi puszciami¹³.

Na uwagę zasługuje fakt, że w ostatnich latach zwrócono uwagę na badanie nie tylko grodów, lecz również osad otwartych, głównie podgrodowych, oraz całych zespołów osadniczych, składających się z kilku małych osad lub z jednej dużej osady otoczonej mniejszymi¹⁴.

Stwierdzenie rozplanowania osad otwartych, wczesnośredniowiecznych jest bardzo trudne. Na przeszkodzie stoi często przypadkowość stanowisk archeologicznych oraz głównie nietrwałość materiału budowlanego. Na podstawie dokładnych badań kilkunastu osad otwartych, podgrodowych z obszaru Polski można wysunąć wnioski co do rozplanowania siedlisk we wsiach wczesnośredniowiecznych (VI–XI w.)¹⁵. Osady te miały zabudowę rozproszoną, bezładną (np. osady w Bruszewie i Bonikowie, d. powiat Kościan, oraz w Szeligach, d. powiat Płock¹⁶) lub o charakterze zwartym. Wśród zabudowy zwartej wyróżnić można zabudowę szeregową, związaną głównie z rzeźbą terenu¹⁷ (np. w Lisewie, d. powiat Wąbrzeźno, lub w Jarszewie, d. powiat Kamień Pomorski, czy w Gołańczy, d. powiat Kołobrzeg), lub o placu centralnym¹⁸.

Większość archeologów przyjmuje, że osady o placu centralnym, z zabudową zwartą, położone na wysoczyznach, miały charakter obronny, jak również że osady te odegrały dużą rolę w formowaniu się najstarszych, wczesnośredniowiecznych grodów, które należy uznać za umocnione wsie. W osadach z luźną zabudową plac centralny służył zapewne do celów produkcji rzemieślniczej lub był wykorzystywany do spędzania na noc bydła. Z okresu tego znane są osady małe, jednodworcze lub dwudworcze, oraz duże posiadające 5–10, a nawet do 20 domów¹⁹.

Słabo natomiast zaawansowane są jeszcze badania okresu wczesnośredniowiecznego dotyczące rozplanowania pól, które najczęściej uległy zatarciu poprzez późniejsze gospodarowanie. Do nielicznych należą badania pól z terenu Pomorza Zachodniego, gdzie stwierdzono ślady pól wczesnośredniowiecznych w kształcie nieregularnych bloków lub półkoli, poprzegradzanych miedziami o powierzchni od 1,5 do 4 ha²⁰,

¹³ E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziemi wiślickiej*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965; M. Dobrowolska, *The morphogenesis of the agrarian landscape of Southern Poland*, [w:] *Morphogenesis of the agrarian cultural landscape*, Papers of the Vadstena Symposium at the XIXth International Geographical Congress, August 14–20, 1960. *Geogr. Ann.*, 43, 1961, 1–2, 26–45; Dobrowolska, *Przemiany środowiska...*

¹⁴ Podwińska, *Zmiany form...*

¹⁵ Podwińska, *Zmiany form...*, też, *Formy osadnictwa*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, Inst. Hist. Kult. Mater. PAN, 1, Warszawa, 1974, 234–261.

¹⁶ W. Szymański, *Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza*, Inst. Hist. Kult. Mater. PAN, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1967.

¹⁷ J. Dalekta, *Badania na podgrodzium w Lisewie w pow. wąbrzeskim w Ziemi Chełmińskiej*, *Wiad. Archeol.*, 16, 1939, 304–315.

¹⁸ Z. Podwińska, *Osadnictwo Równiny Praskiej w wiekach XI–XVI*, *Mater. Wczesnośr.*, 3, 1953, 59–100; też, *Zmiany form...*

¹⁹ Podwińska, *Zmiany form...*, s. 49.

²⁰ Podwińska, *Zmiany form...*, s. 85.

oraz wąskich zagonów, które odkryto np. koło wsi Dobropol²¹ (b. powiat Kamień Pomorski).

Badania pól wczesnośredniowiecznych zaawansowane są lepiej w krajach zachodniej i północnej Europy, zwłaszcza w Anglii, Niemczech i w państwach skandynawskich²². W Niemczech za najstarszą osadę uważa się „Drubbel”, występujący w Nadrenii na obszarach rolniczo-hodowlanych. Zabudowania w formie przysiółków usytuowane były wokół dużego pola („Eschflur”), wspólnie użytkowanego, pociętego na długie i równoległe w stosunku do siebie zagony. Zagony te mają nieco wygiętą linię, zbliżoną do litery „S”, powstałą na skutek dłuższego okresu orania zawsze w tym samym miejscu. We wsiach tych nie stosowano ugorowania. Pole było rokrocznie uprawiane, stąd miąższość gleby jest na obszarze dawnej niwy znacznie większa niż na terenach sąsiednich²³.

Do nieregularnych form reliktowych osiedli należy zaliczyć „clachan”, występujący w Szkocji, Irlandii i częściowo w Anglii. Clachan jest niedużą osadą celtyckiego pochodzenia, zamieszkaną przez jedną rodzinę, w której znajduje się jedno pole o układzie pasmowym, stale uprawiane „infield”, oraz pola później wyrobione i okresowo użytkowane „outfield”. Forma ta związana była z gospodarką częściowo rolną i częściowo hodowlano-pasterską²⁴.

Do najstarszych układów pól w Skandynawii zalicza się „fornskiftet” (tzn. stary sposób podziału)²⁵. Pola uprawne miały kształt nieregularnych bloków (w literaturze niemieckiej i angielskiej zwane „Kammerfluren” i „Celtic fields”), mierzonych dniem pracy potrzebnej do jego uprawy. H. Andersson²⁶ w studiach nad osadnictwem Skanii zajął się najstarszymi przedhistorycznymi układami pól i ich zmianami w średniowieczu. Dużym wkładem do badań wsi szwedzkich bez systematycznej regulacji są także studia S. Erixona²⁷, przeprowadzone na najwcześniejszych planach wsi z pierwszej połowy XVII w., dotyczące głównie obszarów środkowej i zachodniej Szwecji.

Dla zachodniej dawnej Jugosławii i Albanii charakterystyczne są luźne przysiółki o blokowym układzie pól. Załączkiem tych osiedli była „zadruga” – osiedle jedno-

²¹ W. Filipowiak, W. Garczyński, *Dobropol, pow. Kamień Pomorski*, Informator Archeologiczny, Badania, 1967, Warszawa, 1968, 209–210.

²² H. Szulc, *O nowych drogach badań w geografii historycznej*, Czas. Geogr., 35, 1964, 1, 21–28; też, *Badania geograficzno-historyczne nad osadnictwem wiejskim w Skandynawii*, Kwart. Hist. Kult. Mater., 17, 1969, 3, 473–492.

²³ W. Müller-Wille, *Langstreifenflur und Drubbel*, Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung, 1944, 9–44.

²⁴ H. Uhlig, *Old hamlets with infield and outfield systems in western and central Europe*, [w:] *Morphogenesis of agrarian cultural...*, 285–312; F. H. A. Aalen, *Man and the landscape in Ireland*, London, New York, San Francisco, 1978.

²⁵ Szulc, *Badania geograficzno-historyczne...*, s. 474.

²⁶ H. Andersson, *Parzellierung und Gemengelage. Studien über die ältere Kulturlandschaft in Schonen*, Meddelandes från Geografiska Institutet vid Stockholms Hogskola, 122, 1959, Lund; tenże, *Gullarka, Ein durch Solfskifte geteiltes Schonendorf*, Meddelandes från Kulturgeografiska Institutionen vid Stockholms Universitet, B 3, Geogr. Ann. 47, Ser. B 1, 1965; tenże, *Skanska akerskiftet*, Kulturgeografiska Institutionen Stockholms Universitet, Meddelande B 6, 1966, Stockholm.

²⁷ S. Erixon, *Swedish villages without systematic regulation*, [w:] *Morphogenesis...*, 57–74.

dworcze. W miarę rozrostu rodziny powstawały dalsze zagrody. W ten sposób powstały wsie wielodrożne z blokowym, nieregularnym układem pól²⁸.

Badane przez A. Krenzlin²⁹ najstarsze osadnictwo na obszarach między Łabą a Odrą to wsie, w których pola znajdują się w szerokich pasmach, często nie przylegających do siebie, obejmujące różne rodzaje użytków. Każde pasmo należało do jednej rodziny. Jeśli pasmo zbliżone było kształtem do rombu lub kwadratu, układ ten określa się jako blokowy. Forma ta mogła być podyktowana ówczesną techniką rolną, jak sugeruje H. Schlenger³⁰. Wyrobione w lesie pola w kształcie bloków mogły powstać wskutek stosowanego wówczas w rolnictwie radła, którym należało orać pole dwukrotnie wzdłuż i w poprzek, co dawało pole w formie zbliżonej do kwadratu. Jednorazowe oranie późniejszym pługiem żelaznym tworzyło długie pasma, charakterystyczne dla układu pól długopasmowych i niwowych. Wielkość bloków w obrębie wsi jest różna i nie jest zapisana w terenie w formie łanu.

Wysuwanie hipotez co do osad wczesnośredniowiecznych napotyka na duże trudności, gdyż osady te trwały pół do kilku pokoleń, a znane z badań archeologicznych zanikły w końcu XII i XIII w. Brak jest natomiast badań dotyczących powiązań osad wczesnośredniowiecznych ze średniowiecznymi³¹.

W całym okresie wczesnośredniowiecznym wprawdzie postępował rozwój osadnictwa, ale nie w tak szybkim tempie i nie na obszarach puszczy, na które stałe osadnictwo wkracza dopiero w XIII i XIV w. i następnych stuleciach³².

Najstarszych układów przestrzennych należy szukać w obrębie wsi na prawie słowińskim. Powstały one drogą ewolucyjną i nie przeszły jednorazowej regulacji, charakterystycznej dla wsi lokowanych.

Polskim odpowiednikiem występującej w źródłach historycznych łacińskiej nazwy „sors” jest „żreb”, który w potocznym języku oznacza „los”. Przyjmuje się, że „los” oznaczał kawałek ziemi przydzielonej drogą losowania poszczególnym rodzinom. Osady wiejskie z XII i z początku XIII w. stanowiły zespół samodzielnych jednostek, czyli żrebi. Należy przypuszczać, że osady złożone ze żrebi miały zabudowę rozproszoną, a każdy żreb stanowił odrębną całość³³. Z Podwińska³⁴ – na podstawie

²⁸ S. Ilesič, *Die Flurformen Sloweniens im Lichte der europäischen Flurforschung*, Münch. Geogr. Hft., 16, 1959.

²⁹ A. Krenzlin, *Dorf, Feld und Wirtschaft im Gebiet der grossen Täler und Platten östlich der Elbe*, Forschun. Dt. Landesk., 70, 1952.

³⁰ H. Schlenger, *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien*, Veröff. Schles. Ges. Erdk., 10, 1930.

³¹ Na konieczność kontynuowania badań archeologicznych tej samej wsi z okresu wczesnego średniowiecza i średniowiecza oraz prowadzenia studiów porównawczych archeologicznych z przekazami pisanymi zwracali uwagę m. in. Z. Podwińska (*Zmiany form...*) oraz T. Poklewski (*Spicy-mierska włość godowa w średniowieczu, obraz gospodarczy*, Łódz. Tow. Nauk. Wyd. II – Nauk Hist. i Społ., Acta Archaeol. Lodz. 24, Łódź, 1975).

³² K. Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat (Zarys geograficzno-historyczny)*, Prace Kom. Nauk Hist. PAN, Oddz. w Krakowie, 5, Wrocław–Kraków, 1960, s. 16.

³³ Podwińska, *Zmiany form...*, s. 111.

³⁴ Podwińska, *Zmiany form...*, s. 111.

prześledzenia bogatej bazy źródłowej dla okresu od XII do początku XIV w. – wyróżniła różne typy osad o strukturze źrebowej: 1) źrebi pojedynczych, położonych samotnie, 2) większych osad wielodworczych, złożonych ze źrebi, oraz 3) osad otoczonych źrebiani. Początkowo źreb obejmował tylko ziemię uprawną, potem również inne użytki, jak łąki, pastwiska, a więc całą własność, czyli dziedzictwo otrzymane drogą losowania. Co do wielkości źrebi lub dziedziny, tj. własności należącej do jednego gospodarstwa, poglądy są sprzeczne ze względu na różne pojęcia źrebi w zależności od okresu i terenu jego występowania.

Źreb jako jednostka powierzchni występował we wsiach na prawie słowiańskim i został następnie we wsiach lokowanych na prawie niemieckim zastąpiony przez łan (lanus).

W procesie ustalania granic posiadłości i przekształcania się wczesnośredniowiecznych osad o strukturze źrebowej we wsie feudalne dużą rolę odegrały ujazdy. Ujazd (circuitio) obejmował zazwyczaj jedną wielką własność, na którą składało się kilka źrebi lub – zwłaszcza w późniejszym okresie – wsi. Cechą ujazdu było zagwarantowanie właścicielowi wyłączności praw do obszaru objętego ujazdem. Dlatego ujazdy należy uznać za pierwszy etap w procesie ustalania granic wsi i tworzenia się wielkiej własności feudalnej³⁵.

Ujazdy przeprowadzone były przede wszystkim w osadach będących własnością instytucji kościelnych, rzadziej własności ziemskiej lub książęcej. Szczególnie interesujące są dokumenty ujazdu trzebnickiego, obejmujące 13 wsi należących do klasztoru w Trzebnicy, jednej z najstarszych fundacji klasztornych z XI w. na Śląsku. Na bazie tych dokumentów powstało kilka rozpraw omawiających wsie występujące w obrębie tego ujazdu³⁶.

Według wielu historyków instytucja ujazdów pojawiła się na południowych obszarach ziem polskich w pierwszej połowie XII w. lub na przełomie XI i XII w. Szersze natomiast zastosowanie ujazdów nastąpiło na Śląsku i w Małopolsce w końcu XII i na początku XIII w., a na terenie Wielkopolski, Kujaw i ziem centralnych dopiero około połowy XIII w.

Położenie topograficzne osad, a zwłaszcza grodów, uzależnione było w dużej mierze od morfologii terenu i sieci hydrograficznej, co zostało przedstawione w pracach, m. in. J. Kamińskiej³⁷, Z. Rajewskiego³⁸, J. Kaźmierczyka i Z. Podwińskiej³⁹, jak

³⁵ Podwińska, *Zmiany form...*, s. 217–218.

³⁶ K. Dziewoński, *Geografia Trzebnicy i ujazdu trzebnickiego w okresie wczesnośredniowiecznym*, *Studia Wczesnośr.*, 1, 1952, 25–34; J. Kaźmierczyk, Z. Podwińska, *Badania nad osadnictwem średniowiecznym okolic Trzebnicy. Problematyka i stan badań*, *Kwart. Hist. Kult. Mater.*, 12, 1964, 3, 351–462; M. Młynarska-Kaletynowa, *W sprawie polskich badań nad osadnictwem średniowiecznym*, *Studia Dziej. Osad. Inst. Hist. Kult. Mater. PAN*, 6, 1968, 82–100.

³⁷ J. Kamińska, *Przyczynki do osadnictwa wiejskiego w V–X wieku na terenie Polski Środkowej*, *Prace Mater. Muz. Archeol.-Etnogr. Łódź, Ser. Archeol.*, 2, 1957.

³⁸ Z. Rajewski, *Wczesnośredniowieczne ośrodki wiejskie w świetle dotychczasowych badań*, [w:] *Pierwsza Sesja Archeologiczna*, *Inst. Hist. Kult. Mater. PAN, Warszawa*, 5–8 V 1955, Warszawa, 1957, 229–318.

³⁹ Kaźmierczyk, Podwińska, *Badania nad osadnictwem...*

również w pracach geografów, głównie J. Dylika⁴⁰, M. Dobrowolskiej⁴¹, M. Kiełczewskiej-Zaleskiej⁴², S. Zajchowskiej⁴³ i H. Szulc⁴⁴.

Zagadnienie rozmieszczenia osad w stosunku do jakości gleb nie jest jednoznacznie rozstrzygnięte. W dawnej literaturze przedmiotu panował pogląd, że Słowianie zakładali swe osady na glebach lekkich, łatwych do uprawy, a więc na lessach, gruntach piaszczystych i bielicach⁴⁵. W myśl nowszych badań poziom techniki rolnej w okresie wczesnego średniowiecza był wyższy niż to przyjmowano dawniej i dlatego we wczesnym średniowieczu możliwa była także uprawa ciężkich glin dolinnych, mułowo-bagiennych, mad, torfów i gleb brunatnych⁴⁶.

Związek osadnictwa wczesnośredniowiecznego z dobrymi glebami stwierdzili także m.in. M. Dobrowolska⁴⁷, J. K. Hładylowicz⁴⁸, J. Kamińska⁴⁹, S. Zajchowska⁵⁰, M. Kiełczewska-Zaleska⁵¹, H. Szulc⁵². Na obszarze podwrocławskim⁵³, na urodzajnych tzw. czarnych glebach⁵⁴, znajdujących się na południe od Wrocławia, stwierdzono kontynuację osadnictwa od czasów wczesnośredniowiecznych.

Z badań archeologicznych na Śląsku Opolskim⁵⁵ także wynika, że najstarsze osadnictwo występowało na żyznych glebach ziem głubczyckiej i nyskiej⁵⁶. Na Pomorzu

⁴⁰ Dylik, *Rozwój osadnictwa...*

⁴¹ M. Dobrowolska, *Procesy osadnictwa w dorzeczu Wisłoki i Białej Dunajcowej w tysiącleciu*, Prace Monogr. WSP, 69, 1985.

⁴² Kiełczewska-Zaleska, *Położenie geograficzne...*

⁴³ Zajchowska, *Próba rekonstrukcji...*

⁴⁴ H. Szulc, *Osiedla podwrocławskie na początku XIX w.*, Monografie Śląskie, Ossolineum, Wrocław, 1963; też, *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX w. i ich geneza*, Prace Geogr. IG PAN, 66, 1968; też, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, Prace Geogr. IGiPZ PAN, 149, 1988.

⁴⁵ B. Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Prace. Kom. Etnogr. PAU, 1, Kraków, 1926.

⁴⁶ Buczek, *Ziemie polskie...*, 65–70; Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1962, 108–165; S. Kurnatowski, *Przemiany techniki uprawy roli w czasach między epoką brązową i wczesnym średniowieczem, a rozmieszczeniem stref zasiedlenia*, Studium Dziej. Gosp. Wiejsk., 8, 1966, 97–99.

⁴⁷ Dobrowolska, *Procesy osadnicze...*

⁴⁸ J. K. Hładylowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.*, Bad. Dziej. Społ. Gosp., 12, 1932.

⁴⁹ J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź, 1953.

⁵⁰ S. Zajchowska, *Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania (XI–XX w.)*, Przegl. Zach., 6–8, 1953, 101–141.

⁵¹ M. Kiełczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Prace Geogr. IG PAN, 5, 1956, 9–178.

⁵² Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*; też, *Typy wsi...*; też, *Morfogenetyczne typy...*

⁵³ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*

⁵⁴ S. Kowaliński, *Czarne ziemie wrocławskie (ich własności, wartość użytkowo-rolnicza i geneza)*, Rocz. Glebozn., 2, 1952, 59–91.

⁵⁵ Szulc, *Typy wsi...*

⁵⁶ B. Czerna, *Osada z okresu późnolateńskiego koło Nowej Cerekwi w powiecie głubczyckim*, Zesz. Nauk. Uniw. Wrocław., Ser. A. 18, 1958, Archeologia Śląska, 3, Wrocław; W. Hołubowicz,

Zachodnim na ziemi pyrzyckiej⁵⁷ większość osad wczesnośredniowiecznych (68,2% znanych osad z VII–XII w.) występowała na glebach dobrych i bardzo dobrych.

Osady, których ludność zajmowała się nie tylko uprawą roli, ale także hodowlą, połowem ryb i łowiectwem, lokowane były na glebach średniej jakości. Badania tego zagadnienia są jednak dość skomplikowane, gdyż różny był poziom wody gruntowej w różnych okresach historycznych; we wczesnym średniowieczu był zazwyczaj niższy niż obecnie, a osady istniały krótko.

Jak wynika z badań obszaru podwrocławskiego⁵⁸, najbardziej uprzywilejowane dla osadnictwa było położenie krawędziowe; na krawędzi dyluwialnej i szerokiej doliny Odry. Takie położenie topograficzne umożliwiało bowiem prowadzenie gospodarki rolno-hodowlanej.

Można wyróżnić kilka położzeń osiedli w stosunku do rzeki. Występują takie, w których zagrody usytuowane są równolegle do brzegu rzeki czy jeziora, najczęściej jednostronnie. Przykładem takiego położenia może być rybacka wieś Lipki, usytuowana nad Odrą⁵⁹, lub wieś Rospuda nad jeziorem Rospuda w byłym powiecie suwalskim⁶⁰. Są wsie położone prostopadle do brzegu rzeki⁶¹. Niekiedy droga wiodąca przez wieś jest „ślepo zakończona”, wówczas nie spełnia roli komunikacyjnej. Interesującym przykładem wsi tzw. ślepej drogowej jest Lubiatowo, „kończące” się na brzegu Jeziora Lubiatowskiego⁶². Takie położenie topograficzne wsi przyjmuje się najczęściej za jedno z najstarszych.

Badając osadnictwo obszaru podwrocławskiego⁶³, stwierdzono także, że najczęściej osiedla usytuowane były nie nad dużą rzeką, tylko nad jej dopływami. Uprzywilejowane były zwłaszcza położenia na terasie nadzalewowej i na zboczu rynny jeziornej. Osiedla miały często położenie obronne: na wyspie otoczonej bagnami lub w meandrze rzeki. Znacznie rzadziej osiedla mają położenie ostrogowe, gdyż – jak to stwierdza H. Schlenger⁶⁴ – większe było wówczas niebezpieczeństwo powodziowe. Interesującymi przykładami usytuowania zagród wzdłuż starorzecza jest np. Rakowiec, wieś rybacka położona w zakolu Oławy⁶⁵, lub Miejsce Odrzańskie w b. powiecie kozielskim⁶⁶ (ryc. 1).

Do najstarszych kształtów wsi należy w i e ś d r o g o w a, w której zagrody usytuowane są w jednym lub w dwu rzędach wzdłuż rzeki lub drogi, jak np. wieś

Epoka wspólnoty pierwotnej. Historia Śląska, t. I do roku 1763, red. K. Maleczyński, cz. I, do połowy XIV w. oprac. W. Hołubowicz, K. Maleczyński, Wrocław, 1960.

⁵⁷ T. Białecki, *Terytorium pyrzyckie w okresie wczesnego średniowiecza*, Mater. Zach.-Pom., 6, 1960, 271–248.

⁵⁸ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, mapa A.

⁵⁹ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 8.

⁶⁰ Plan wsi Rospuda, pow. suwalski, obw. augustowski, gubernia augustowska, 1838 r., skala ok. 1:5000, AGAD Zb. Kart. sygn. 148–6.

⁶¹ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 7.

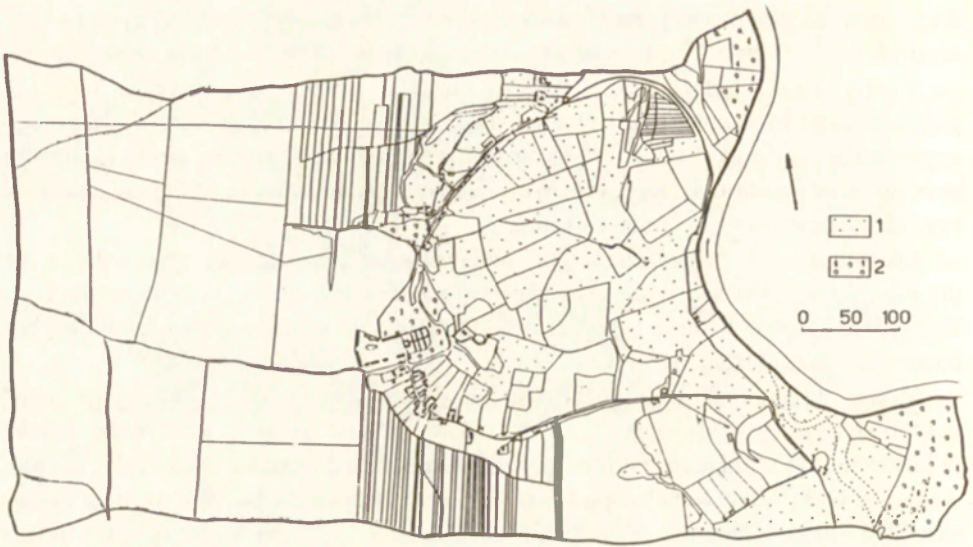
⁶² Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 2.

⁶³ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*

⁶⁴ Schlenger, *Formen ländlicher Siedlungen...*

⁶⁵ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 6.

⁶⁶ Szulc, *Typy wsi ...*, ryc. 3.

Ryc. 1. Miejsce Odrzańskie, d. pow. Koźle. Odrys planu wsi z 1795 r. (AP Wr., sygn. KG Ko. 12). Wieś nie przeszła lokacji na prawie niemieckim. Siedlisko nieregularne, usytuowane wzdłuż starorzecza Odry. Pola kmieci w blokach, zagrodników w pasmach

1 – łąki, 2 – lasy. Skala w prętach reńskich*

Miejsce Odrzańskie (Mistitz), formerly powiat Koźle (Cosel). A copy of the village plan from 1795. A village never located on the German law. An irregular site situated along the old river-bed of Odra. The peasant fields in blocks, and the free-gardener's fields in strips

1 – meadows, 2 – woods. Scale in Rhineland rods

Gałężnia⁶⁷, lub – cytowana już wieś Lubiatowo – tzw. ś l e p a d r o g o w a⁶⁸. Niekiedy droga, która biegnie przez wieś, rozszerza się i tworzy o w a l n i c ę albo w i d l i c ę, np. we wsi nielokowanej Wyszebórz⁶⁹. Na planie z 1829 r.⁷⁰ zabudowa tworzy krótką wieś drogową z nawsiem, czyli tzw. m a ł ą o w a l n i c ę⁷¹. M. Kiełczewska-Zaleska, badając wsie Pomorza Gdańskiego⁷² oraz Mazowsza⁷³, uznała małe owalnice za jeden z najstarszych typów wsi.

*Uwaga: na planach skala podawana jest w kilometrach, metrach, prętach i prętach reńskich (pręt = 3,5–5 m, pręt reński = 3,77 m).

⁶⁷ Szulc, *Morfogenetyczne...*, ryc. 1.

⁶⁸ Wprowadzono nazwę wieś „drogowa” (Gassendorf) dla odróżnienia od regularnych wsi ulicowych oraz wieś „ślepa drogowa” (Sackgassendorf), jednakże w polskiej nomenklaturze nazwy te się nie przyjęły.

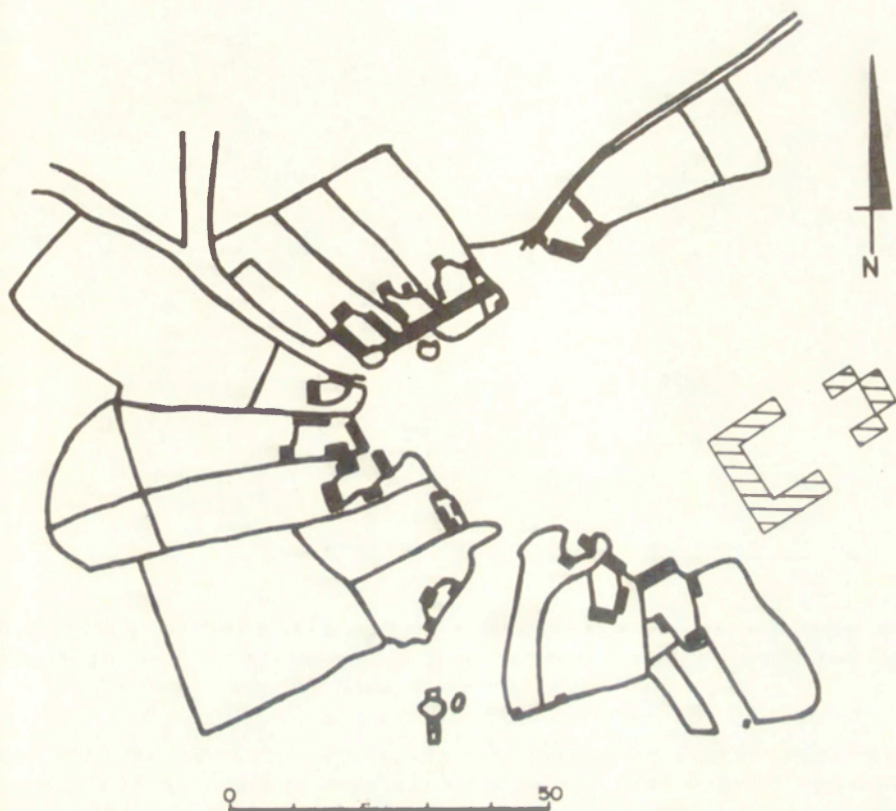
⁶⁹ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 3.

⁷⁰ Wyszebórz (Wisbuhr), d. powiat koszaliński – plan z 1772 r., kopia z 1829 r., skala ok. 1:5 000, Archiwum Państwowe Koszalin, sygn. Ks. Kamieńskie, Pl. W. 1/65.

⁷¹ Podobny układ przestrzenny ma wieś Strzelinko, d. pow. Słupsk; Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 4.

⁷² Kiełczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażaniu...*

⁷³ M. Kiełczewska-Zaleska, *Siedlungsperioden und Siedlungsformen in Zentralpolen, dargestellt*

Ryc. 2. Żelazo, d. pow. Słupsk. Odrys planu siedliska z 1818 r. (AP Słupsk, sygn. UK Słupsk, 597). Wieś okrągła. „Niepełną” zabudowę wokół placu uzupełnia folwark
Skala w prętach

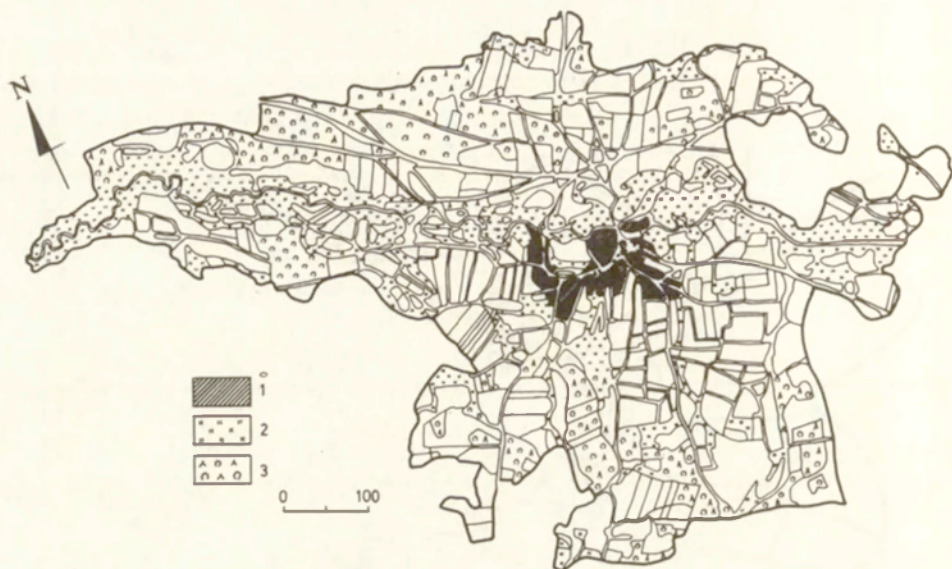
Żelazo (Selesen), formerly poviat Słupsk (Stolp). A copy of the village site plan from 1818.
Circular village. “Incomplete” frontline of the square is complemented with the manor.

Scale in rods

W klasyfikacji morfogenetycznej wsi owalnice i tzw. ślepe drogowe stanowią typy przejściowe między wsią drogową a placową, choć rozgraniczenie tych ostatnich wsi jest niekiedy dość trudne i mało precyzyjne, bowiem rozszerzenie drogi we wsi może być późniejsze, np. może być wynikiem „wypadnięcia” jednej lub dwu zagrod w wsi.

W badanych wsiach Pomorza Zachodniego, w obrębie wsi nieregularnych, powstałych ewolucyjnie, które do XV w. nie posiadały wzmianki o lokacji, natrafiłam

am Beispiel von Masovien, [w:], J. Hagedorf, J. Hövermann, H. J. Nitz, *Gefügemuster der Erdoberfläche. Die genetische Analyse von Reliefkomplexen und Siedlungsräumen*, Göttingen, 1979, 227–260.

Ryc. 3. Ruda Kozielska, d. pow. Racibórz. Odrys planu wsi z 1818 r. (AP Wr., sygn. KG Ra. 6). Siedlisko w kształcie trójkątnego, nieregularnego placu rozdrożnego przy przeprawie przez rzekę.

Pola i łąki w kształcie nieregularnych bloków

1 – siedlisko, 2 – łąki, 3 – lasy. Skala w prętach reńskich

Ruda Kozielska (Klein Rauden), formerly powiat Racibórz (Ratibor). A copy of the village plan from 1818. The site in a form of an irregular triangle, crossroad square on the river crossing.

Fields and meadows in the form of irregular blocks

1 – site, 2 – meadows, 3 – woods. Scale in Rhineland rods

na interesujące przykłady wsi placowych typu wsie okrągłe i okolnice⁷⁴. Wsie okrągłe są zazwyczaj większych rozmiarów niż okolnice; zostały one utworzone najczęściej dookoła stawu lub meandru rzecznego. Wsie te mają formę zamkniętą, z jedną drogą prowadzącą do siedliska.

Obok okolnic z pełną zabudową wokół placu występują tzw. niepełne okolnice⁷⁵, np. Żelazo⁷⁶ (ryc. 2). We wsi tej uzupełnieniem zabudowy wokół

⁷⁴ H. Szulc, *On the origin and development of small green villages in the region of West Pomerania*, [w:] *I Paesaggi Rurali Europei*, Appendici al Bollettino, 12, 1975, Perugia, 493–506; też, *Morfogenetyczne typy...*

⁷⁵ W nomenklaturze niemieckiej określane są te wsie jako „unechter Rundling”, m. in. A. Krenzlin, *Das hannoversche Wendland als Zentrum der Rundlinge*, Lüneburger Bl., 19/20, 1968/1969, 87-93; też, *Siedlungsformen und Siedlungsstrukturen in Deutsch-Slavischen Kontaktzonen (mit besonderer Berücksichtigung Brandenburgs und angrenzenden Gebiete)*, Germ. Slav., 1, 1980, 239–275, oraz W. Schultz-Lüchow, *Primäre und sekundäre Rundlingsformen in der Niederen Geest des hannoverschen Wendlandes*, Forschun. Dt. Landesk., 142, 1963.

⁷⁶ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 7.

okrągłego placu jest folwark, co widoczne jest na planie tej wsi z 1818 r.⁷⁷ Z powodu braku danych historycznych jednakże nie można stwierdzić, czy domy zagrodników i folwark stanowią późniejsze „zamknięcie” zabudowy wokół okrągłego placu, czy też – co wydaje się w danym przypadku bardziej prawdopodobne – później założony folwark znajduje się w miejscu opuszczonych gospodarstw kmiących⁷⁸.

Jednym z typów wsi placowych jest także **w i e ś r o z d r o ż n a**. Wieś ta posiada siedlisko w kształcie trójkątnego placu powstałego ze skrzyżowania dróg w miejscu występowania przeszkody naturalnej: rzeki, stawu, obszaru bagien, jak np. Ruda Kozielska, d. powiat Racibórz⁷⁹ (ryc. 3), Osobowice związane z dawną przeprawą przez Odrę oraz po przeciwnej stronie rzeki – Kozanów⁸⁰, jak również Lenartowice, d. powiat Koźle⁸¹. Przykładem takiej wsi może być także Równa⁸², które do XIV w. zachowało prawo słowiańskie. W pobliżu Równa stwierdzono grodzisko wyżynne z VII-X w.⁸³ Ten typ wsi, dobrze dostosowany do topografii terenu, M. Kiełczewska-Zaleska uznała na Pomorzu Gdańskim⁸⁴ za jeden z najstarszych typów wsi placowych.

Do wsi nieregularnych zaliczane są także **w i e l o d r o ż n i c e**, zwane także **w s i a m i w i e l o d r o ż n y m i**⁸⁵. Należą one do tzw. wsi rozwojowych. Powstały poprzez rozbudowę wsi drogowej lub małej owalnicy, niekiedy przysiółka albo z połączenia dwóch małych przysiółków w jedną wieś. Cechą charakterystyczną tych wsi jest ich nieregularna, dość zwarta chaotyczna zabudowa i nieregularny przebieg dróg (ryc. 4).

We wsiach, które nie przeszły regulacji średniowiecznej, układy pól były blokowe, pasmowe lub w formie nieregularnych niw. Na przykład cytowana już Ruda Kozielska o siedlisku w kształcie rozdroża miała blokowy układ pól⁸⁶. Również blokowy układ pól miały Goraszowice⁸⁷ (ryc. 5), wzmiankowane wśród wsi na prawie polskim około 1300 r.⁸⁸ Przeprowadzone badania własności metodą analizy sąsiedztwa, opracowaną przez J. K. Ripplą⁸⁹, dały interesujące wyniki. Okazało się bowiem, że pier-

⁷⁷ Żelazo (Selesen), plan z 1818 r., skala ok. 1:4 000, Archiwum Państwowe w Słupsku, sygn. UK Słupsk, 597.

⁷⁸ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, s. 42–43.

⁷⁹ Szulc, *Typy wsi...*, ryc. 1.

⁸⁰ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, mapa A.

⁸¹ Szulc, *Typy wsi...*, ryc. 2.

⁸² Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 5.

⁸³ F. Lachowicz, J. Olczak, K. Siuchniński, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Pobrzeżu i Pojezierzu Wschodniopomorskim*, Uniw. im. A. Mickiewicza AM, Ser. Archeol., 9, Poznań, 1977, 115–120.

⁸⁴ Kiełczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażeniu...*

⁸⁵ F. Bujak, *Z dziejów wsi polskiej. Studia historyczne wydane ku czci prof. Zakrzewskiego*, Kraków, 1908.

⁸⁶ Szulc, *Typy wsi...*, ryc. 1.

⁸⁷ Szulc, *Typy wsi...*, ryc. 5.

⁸⁸ *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*, wyd. W. Schulte, *Codex Diplomaticus Silesiae* 1889, 14, s. 25 i 26.

⁸⁹ J. K. Rippl, *Eine statistische Methode zur Untersuchung von Flur- und Ortsentwicklung*, Geogr. Ann., 43, 1961, 1–2.

Ryc. 4. Dobry Las, d. pow. Kolno. Pomiar z 1898 r. Osiedle składa się z dziesięciu „gron”; każde grono jest rezultatem rozwoju samodzielnej komórki osadniczej (F. Piaścik, *Osadnictwo puszczy kurpiowskiej*, Rustica 1, 1939, ryc. 39)

Dobry Las, formerly powiat Kolno. A copy of the plan from 1898. The settlement consists of ten clusters, each cluster is the result of the development of the separate hamlet (after F. Piaścik, fig. 39)

wotnie wieś składała się z kilku dużych bloków, a następnie każdy z bloków podzielono na pasma własnościowe⁹⁰.

W innych wsiach nieregularnych, które nie przeszły lokacji, występował najczęściej układ blokowo-pasmowy, np. wsie Gałęźnia, Wyszebórz, Zielnowo⁹¹.

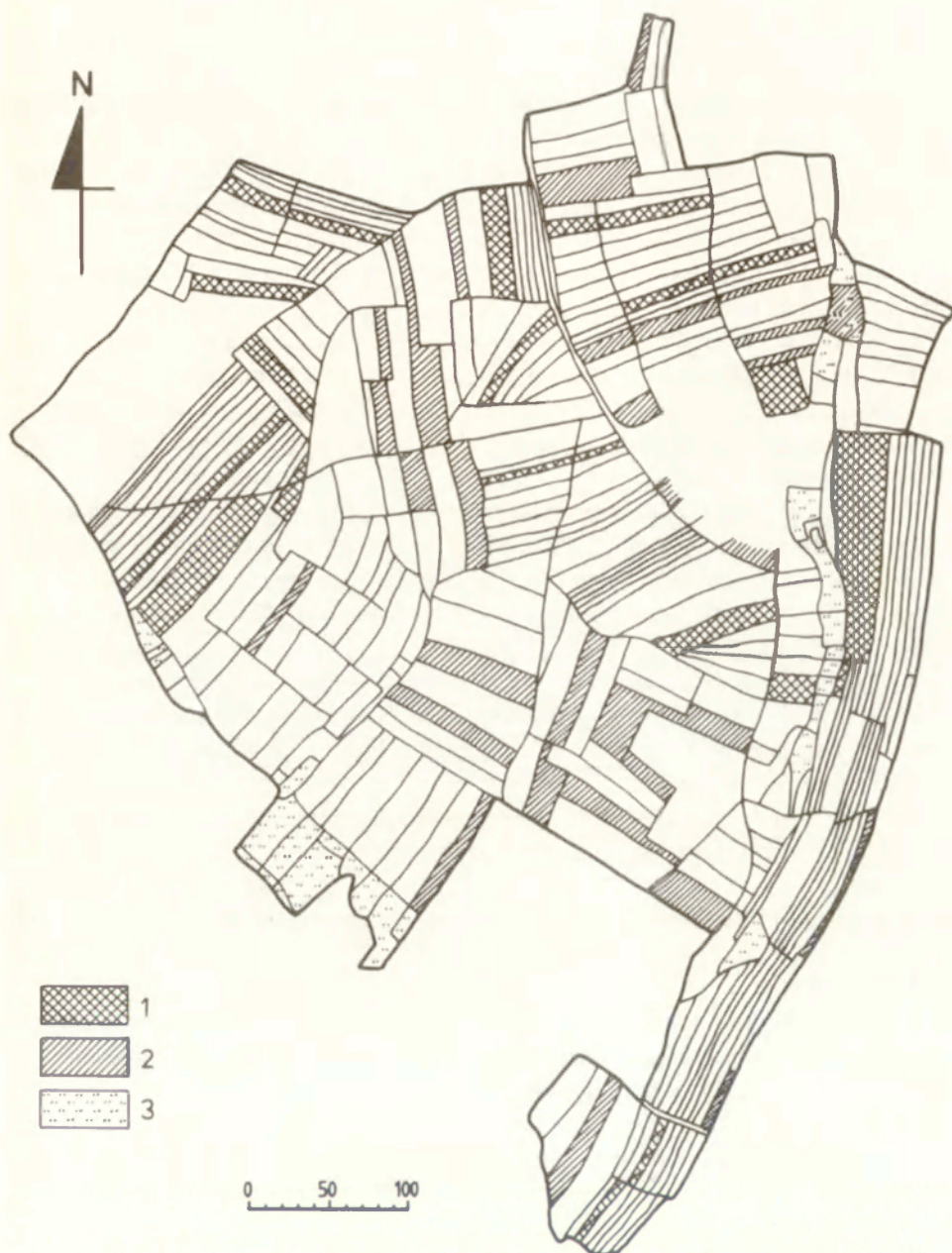
W podsumowaniu badań na temat morfogenezy wsi, które nie przeszły regulacji średniowiecznej, nasuwają się następujące uwagi:

- najstarszych układów przestrzennych należy szukać w obrębie wsi na prawie słowiańskim;
- w bezpośrednim sąsiedztwie wsi stwierdzono występowanie grodzisk, cmentarzysk, ułamków naczyń i dawnych pól uprawnych;
- nazwy wsi mogą często świadczyć o ich słowiańskim pochodzeniu;
- wsie te są dobrze dostosowane do topografii terenu; najczęściej mają one poło-

⁹⁰ Szulc, *Typy wsi...*, s. 43, oraz S. Gołachowski, *Niektóre formy układu pól w wsiach średniowiecznych Śląska*, [w:] *Studia nad miastami i wsiami śląskimi*, Inst. Śl. w Opolu, Opole–Wrocław 1969, ryc. 3 i 4.

⁹¹ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 1, 3, 8.

Ryc. 5. Goraszowice, d. pow. Grodków. Odrys planu wsi z 1827 r. (AP Wr., sygn. KG Gr. 3).
Wież wzmiankowana po raz pierwszy w 1284 r. (Reg. 1815). W XV w. potwierdzone prawo
polskie (Reg. 5381). Układ pól nieregularny; pola w blokach, parcele własnościowe bardzo
rozdrobnione

1 – własność kmiecia I, 2 – własność kmiecia II, 3 – łąki. Skala w prętach reńskich

Goraszowice (Gauers), formerly powiat Grodków (Grottkau). A copy of the village plan from
1827. Village first registered in 1284 (Reg. 1815). Polish law confirmed in 14 th c. (Reg. 5381).

An irregular patterns; fields in blocks, allotments very dispersed

1 – peasant property I, 2 – peasant property II, 3 – meadows. Scale in Rhineland rods

żenie krawędziowe, wzdłuż strumieni, na wyższej tarasie nadzalewowej, na granicy niskich łąk uprawnych;

- wsie te nie mają żadnych cech regularności, charakterystycznych dla wsi lokowanych na prawie niemieckim; widoczne to jest w asymetrycznym położeniu siedliska w stosunku do granic wsi i nieregularnym przebiegu dróg, w kształcie siedliska bez regularnie zarysowanych granic zewnętrznych i wewnętrznych, nierównych wielkościach zagród w siedlisku, nieregularnym przebiegu granic wsi;

- wsie charakteryzują się małymi rozmiarami, nie zostały one pomierzone i założone na zasadach pomiarów łanowych;

- wśród wsi nieregularnych można wyróżnić następujące typy: drogowe, ślepe drogowe, małe owalnice, rozdrożne, okrągłe, okolnice i wielodrożne;

- układ pól w tych wsiach jest blokowy, blokowo-pasmowy i w postaci nieregularnych niw; najczęściej występuje układ blokowo-pasmowy, gdyż bloki pocięte były na zagony (pasma) własnościowe.

Charakterystyczne dla tego okresu typy morfologiczne wsi mogły powstać także w innych okresach historycznych. Poza tym istnieje dużo form pośrednich w obrębie wsi powstałych ewolucyjnie i planowo. Dlatego ustalając typy morfogenetyczne wsi jest rzeczą istotną stwierdzenie genezy wsi na podstawie danych historycznych, potwierdzonych badaniami archeologicznymi.

A. Krenzlin⁹², badając osadnictwo nad Hawelą, w okolicy miasta Brandenburg, stwierdziła pięć wsi pochodzenia słowiańskiego (*vilae slavicales*), z których dwie w XIV w. opustoszały. Dane historyczne dla tego okresu zostały potwierdzone także badaniami archeologicznymi.

Niekiedy dane historyczne można potwierdzić danymi toponomastyczno-archeologicznymi. Na przykład usytuowane w danym miejscu siedlisko zachowane jest w nazwie jako „Siedliszcz” – „Siedlitzten” – „Siedliszcze”. Siedliszcze występuje na całym obszarze zasiedlenia słowiańskiego. Podobnie np. nazwa „pole” zachowała się w nazwach miejscowości („Dobberphul – Dobropole”) oraz także w nazewnictwie miejscowym polnym⁹³.

Z okresu karczunków, głównie z X–XII w., pochodzą nazwy miejscowe, jak np. Trzebusz – wzmiankowany w latach 1176/1180, Trzebież koło Szczecina-Dąbie – około 1200 r., Trzebień koło Dolic – w 1233 r.⁹⁴

Obok badań toponomastyczno-archeologicznych na uwagę zasługuje także kartowanie antropogeniczne na podstawie historycznych planów wsi. Liczne przykłady, stwierdzające ciągłość osadniczą od czasów wczesnośredniowiecznych do dziś, dało się ustalić na obszarze Pomorza Zachodniego⁹⁵.

Wykorzystanie do badań różnych rodzajów źródeł – zarówno archeologicznych, jak pisanych toponomastycznych i kartograficznych, stosowanie różnych metod ba-

⁹² A. Krenzlin, *Deutsche und slavische Siedlungen im inneren Havelland, Ausgrabungen und Funde*, 1956, 4/56, s. 2.

⁹³ Filipowiak, Garczyński, *Dobropol...*, s. 209–210.

⁹⁴ K. Ślaski, *Uwagi o osadnictwie wiejskim na prawie rodzimym w XI–XIII wieku na Pomorzu Zachodnim*, *Kwart. Hist. Kult. Mater.*, 26, 1978, 3, 303–314.

⁹⁵ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*

dawczych oraz studiów porównawczych, zwłaszcza z obszarów sąsiadujących z Polską – przyczyniło się w ostatnich latach do poszerzenia wiadomości dotyczących morfogenezy osadnictwa.

WSIE ŚREDNIOWIECZNE (OD XIII DO KOŃCA XV W.)
LOKOWANE NA PRAWIE NIEMIECKIM

W wieku XII, a na szerszą skalę w wiekach XIII i XIV ziemie polskie zostały objęte wielką reformą agrarną zwaną kolonizacją na prawie niemieckim. Tak więc na najdawniejszą, rodzimą sieć osadniczą, powstałą w wyniku wielowiekowej ewolucji form przestrzennych osiedli w ustroju plemiennym, nakładają się nowe formy osadnicze, których relikty widoczne są do dziś.

W okresie tym występują dwa procesy: zakładanie nowych wsi na tzw. surowym korzeniu lub powiększanie istniejącej już wsi przez łączenie kilku małych przysiółków w jedną wielką wieś.

Zwiększa się także areał rolniczy poprzez zajęcie pod uprawę obszarów dotąd nie zagospodarowanych, jak polany śródleśne, obrzeżenie lasów oraz terenów znajdujących się między osiedlami⁹⁶. Proces ten określa się jako kolonizację wewnętrzną. W tym czasie wytycza się także granice liniowe między osiedlami, dokonując w związku z tym ujazdu, którego początki sięgają już końca XII w., ale w okresie tym proces ten nasilił się i nabrał pełnego znaczenia.

We wsiach lokowanych na prawie niemieckim podejmowane były próby komasacji pól i przejścia do trójpolówki regularnej celem zwiększenia obszaru pól ornych i intensywniejszego wykorzystania ziemi. Napływ kolonistów, głównie Niemców, Walonów i Flamandów, miał miejsce na skutek wyludnienia kraju po napaściach tatarskich⁹⁷. Poza przybyszami z zewnątrz duży był także udział kolonistów pochodzenia miejscowego.

Kolonizacja na prawie niemieckim podejmowana była przez wielką własność książęcą i kościelną. Lokacja oznaczała założenie nowej osady poprzez wytyczenie i przydzielenie osadnikom obszaru pod zabudowę i pola. Łączyło się to także z zagwarantowaniem praw i przywilejów takich, jak: wolność osobista, zwolnienie na pewien okres od podatków, tzw. wolnizna, i inne formy prawne przyjęte w kraju, z którego pochodzili koloniści. Na Śląsku były to prawa flamandzkie i frankońskie, rozpowszechnione następnie na innych ziemiach Polski z prawa magdeburgskiego i przyjęte pod nazwami utworzonymi od miast, głównie jako prawo średzkie i chełmińskie⁹⁸.

⁹⁶ S. Trawkowski, *Rozwój osadnictwa wiejskiego w Polsce w XII i pierwszej połowie XIII w.*, [w:] *Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego*, Wrocław, 1973, 99–132; tenże, *Die Rolle der deutschen Dorfkolonization und des deutschen Rechtes in Polen im 13. Jahrh.*, [w:] *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, 18, red. W. Schlesinger, 1975, 349–368.

⁹⁷ B. Zientara, *Walonowie na Śląsku w XII i XIII wieku*, *Przeegl. Hist.*, 66, 1975, 349–368.

⁹⁸ A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo Ziemi Ciechanowskiej w XV wieku (1370–1526)*, Wrocław, 1970, *Studia Dziej. Osad.*; też, *Osadnictwo Zawkrza w okresie książęcym*, [w:] *Studia i Materiały*

Lokacje nowych wsi związane z nowymi normami prawnymi, jak również przenoszenie dawnych wsi na nowe prawo zaczęto następnie określać jako lokacje na prawie niemieckim.

Kryteria zaklasyfikowania wsi do rzędu tzw. lokowanych są różne. W pracy na temat wsi Śląska Opolskiego⁹⁹ przyjąłam stanowisko reprezentowane przez historyków polskich, głównie K. Maleczyńskiego i R. Hecka. Według nich wieś lokowana:

- 1) posiadała dokument lokacyjny,
- 2) została założona według prawa frankońskiego lub flamandzkiego,
- 3) została zwolniona od ciężaru prawa polskiego,
- 4) miała sołectwo oraz
- 5) obszar ziemi nazwany namiarkami.

W wyniku tej klasyfikacji uznałam na obszarze Śląska Opolskiego 276 osiedli za lokowane w okresie od XIII do końca XV w.¹⁰⁰ Liczba ta stanowi około 85% osiedli podanych za lokowane w pracach H. Schlengera¹⁰¹ i W. Kuhna¹⁰². Najstarsze informacje o lokacjach wsi na Śląsku Opolskim pochodzą z 1225 r. Dotyczą one Solca w byłym powiecie prudnickim i Gościęcina w byłym powiecie kozielskim¹⁰³.

Jeszcze trudniejsze z powodu braku materiałów źródłowych okazało się ustalenie lokacji wsi na obszarze Pomorza Zachodniego¹⁰⁴. Do nielicznych źródeł należą listy lenne sołtysów, wystawiane od XIV do XVII w., pochodzące ze wszystkich typów własności, oraz wykazy i inwentarze dóbr kapituły kołobrzesckiej z 1276 r., cysterek szczecińskich z 1312 r. i nie opublikowany odpis inwentarza dóbr cystersów kołbańskich z 1348 r.¹⁰⁵ Dla wielu wsi nie ma żadnych danych historycznych, a co do niektórych jest tylko krótka wzmianka o ich istnieniu. Pełniejsze dane dotyczące wielkości wsi w łanach, własności wsi i struktury społeczno-gospodarczej ludności pochodzą dopiero z przełomu XVI i XVII w. Istnieją – jak to także stwierdził B. Wachowiak¹⁰⁶ – trudności w interpretacji materiałów źródłowych. Wprawdzie podana jest liczba łanów, ale często bez określenia ich rodzaju. Ze źródeł nie wynika także, czy są to łany miernicze, tzw. pomiarowe, czy też nadziały chłopskie, które zmieniały

---

Dziejów Ziemi Zawkrzańskiej, 1, 1971, Warszawa, 37–78 oraz A. Rutkowska-Płachcińska, *Kolonizacja, osadnictwo, zaludnienie. Gospodarka wiejska*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, Inst. Hist. Kult. Mater. PAN, 1, 2, od XIII do XV w., Warszawa 1974, 6–54.

⁹⁹ Szulc, *Typy wsi...*

¹⁰⁰ Szulc, *Typy wsi...*, s. 27.

¹⁰¹ Schlenger, *Formen... (Liste der deutschrechtlichen Dörfer Schlesiens, 203–238)*.

¹⁰² W. Kuhn, *Siedlungsgeschichte Oberschlesiens*, Würzburg, 1954.

¹⁰³ Solec (Altzülz), *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae*, 1951–1964, wyd. K. Maleczyński, 1–3, Wrocław, 308 oraz Gościęcina (Kostenthal), [w:] *Codex...*, 289 i 308.

¹⁰⁴ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*

¹⁰⁵ B. Popielas-Szultka, *Z problematyki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim na Pomorzu Zachodnim w XIII–XV wieku*, *Kwart. Hist. Kult. Mater.*, 26, 1978, 3, 315–322, oraz J. M. Piskorski, *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i w początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w środkowej Europie*, *Pozn. Tow. Przyj. Nauk. Wyd. Hist. i Nauk Społ. Prace Kom. Hist.*, 41, Poznań 1990.

¹⁰⁶ B. Wachowiak, *Gospodarcze położenie chłopów w domenach księstwa szczecińskiego w XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, Szczecin, 1967, s. 97 i n.

się w ciągu wieków przez odłączanie części wsi, włączanie nowych użytków rolnych lub wyjąłwanie ziemi i jej porzucenie. Poza tym istniały lokalne różnice w wielkości miar.

Tak więc, z powodu braku materiałów źródłowych, ustalenie genezy, wielkości i rozplanowania wsi tego okresu jest bardzo trudne. Pierwszym zapisem kartograficznym wsi w dużej podziale są plany z końca XVIII, a głównie z początku XIX w., jednakże ich interpretacja, łącznie ze źródłami pisanymi pod kątem cofnięcia się do genezy wsi, budziła zawsze duże wątpliwości.

Prawdziwym przełomem w wykorzystaniu planów wsi z początku XIX w. do badań morfogenetycznych stało się wprowadzenie różnych metod retrogresywnych¹⁰⁷, przede wszystkim metody metrologii historycznej wsi w połączeniu z metodą tzw. zapisu wstecznego¹⁰⁸.

Dzięki wprowadzeniu w ostatnich latach zarówno w Polsce, jak i za granicą nowych metod analizy planu historycznego osiedli, można na podstawie planu osiedla odpowiedzieć na pytanie, czy wieś powstała w stosunkowo długim okresie ewolucyjnie, czy też w wyniku jednorazowej akcji planowej? Dla stosunków polskich analiza planu wsi daje odpowiedź na pytanie: czy wieś posiada dawny układ przestrzenny, kontynuację źrebiowej gospodarki wsi, czy też została ona w okresie średniowiecza na nowo założona lub regulowana według wzorów wówczas obowiązujących? Regularne wsie niwowo-łanowe i leśno-łanowe dowodzą bowiem, że obszar ten był jednorazowo zagospodarowany w okresie lokacji wsi na prawie niemieckim i że łąn był w tych wsiach jednostką pomiarową, a nie tylko podatkową.

Analiza planu osiedla daje także odpowiedź na pytanie, jakim łąnem była wieś rozmiarowana oraz ile było łąnów we wsi w okresie lokacji? W niektórych przypadkach udało się wykryć pewne cechy regularności wsi lokowanych, na które dotychczas zwracano mało uwagi, jak: usytuowanie siedliska w stosunku do granic wsi i do pól, wielkość siedliska, proporcje boków prostokąta tworzącego siedlisko, wielkość zagród, usytuowanie i wielkość niw, wielkość zagonów, przebieg granic wsi oraz przebieg dróg.

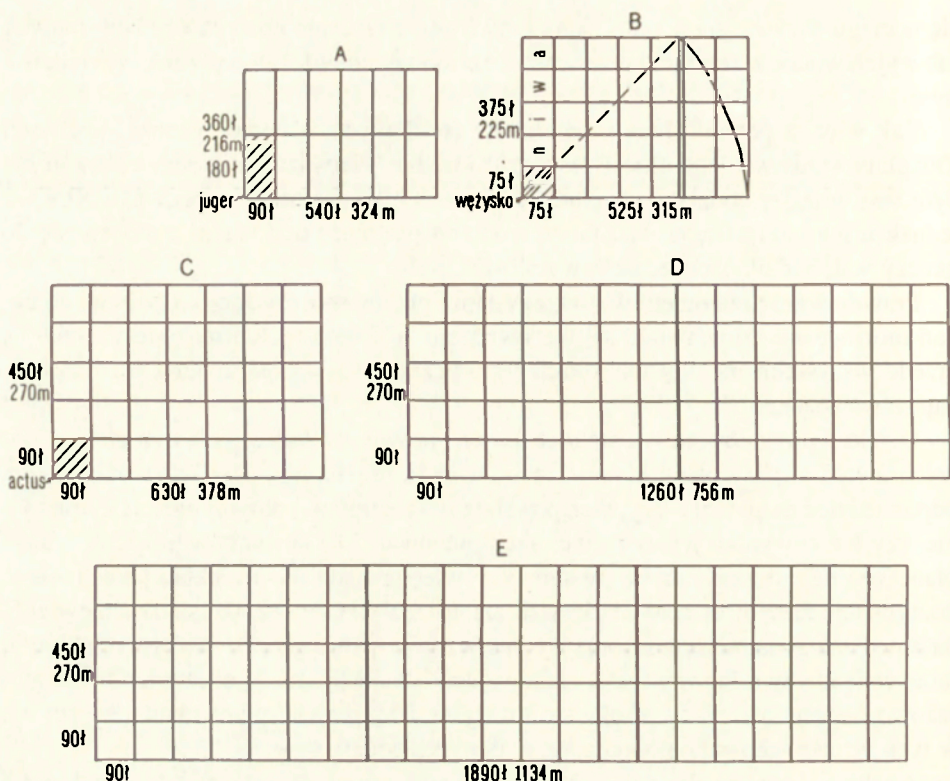
W ogólnie przyjętej nomenklaturze wsie lokowane na prawie niemieckim określone są jako u l i c ó w k i, o w a l n i c e lub ł a ń c u c h ó w k i¹⁰⁹. Rozróżnienie ulicówek i owalnic – jak to wykazano w innych pracach¹¹⁰ – nie jest istotne. Rozszerzenie ulicy na kształt wrzeciona mogło bowiem powstać później lub jest niekiedy rezultatem mylnego odczytu z map w małych podziałkach. Granica bowiem między

¹⁰⁷ Szulc, *O nowych drogach...*, taż, *Badania geograficzno-historyczne...*

¹⁰⁸ Metody metrologii historycznej wsi oraz tzw. zapisu wstecznego zostały przedstawione w rozdziale: *Zakres badań, materiały i metody*.

¹⁰⁹ Także Schlenger, *Formen...*, podaje trzy typy osad wprowadzone na Śląsku w związku z kolonizacją na prawie niemieckim: ulicówki (Strassendorf), owalnice (Angerdorf) i łańcuchówki (Waldhufendorf), które według jego obliczeń występują na Śląsku w stosunku 7:6:5.

¹¹⁰ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*; taż, *Studies on the villages in the light of plane from the beginnings of the 19th century*, Kwart. Hist. Kult. Mater., 16, 1968, 4, 621–639; taż, *Typy wsi...*, taż, *O typologiach morfologicznych osiedli wiejskich w Polsce*, Przegł. Geogr., 48, 1976, 4, 627–636; taż, *Morfogenetyczne typy...*

Ryc. 6. Proporcje siedlisk w układzie łańców frankońskiego i flamandzkiego

A. Siedlisko w układzie łańcy frankońskiego, jego powierzchnia to 360×540 łokci = ok. 216×324 m; zbliżona do siedliska np. w Budziejowicach d. pow. Trzebnica (AP Wr., sygn. KG Trzeb. 65), które wynosi 225×315 m. Powierzchnia siedliska wynosi również 12 jugerów; 1 juger = 180×90 ł. B. Siedlisko w układzie łańcy flamandzkiego o powierzchni 375×525 ł. = ok. 225×315 m; zbliżone do wymiarów siedliska w Budziejowicach 225×315 m. Powierzchnia siedliska = 7 niw = 5 wężyisk, 1 wężyisko = 75×75 ł. C. Siedlisko w układzie łańcy frankońskiego, 450×630 ł. = ok. 270×378 m; zbliżone do wymiarów siedlisk w Mnichowicach d. pow. Wrocław (AP Wr., sygn. KG Wr. 171) i Świnobrodzie d. pow. Strzelce (AP Wr., sygn. KG Strzel. 18) = 275×375 m. Powierzchnia siedliska = 35 actus; 1 actus = 90×90 ł. D. Siedlisko w układzie łańcy frankońskiego, jego powierzchnia to 450×1260 ł. = ok. 270×756 m; zbliżona do wymiarów siedliska w Chomiąży, d. pow. Środa (AP Wr., sygn. KG Środa 33) = 275×750 m. E. Siedlisko w układzie łańcy frankońskiego, jego powierzchnia to 450×1890 ł. = 270×1134 m; zbliżona do wymiarów siedliska w Domasławiu, d. pow. Wrocław (AP Wr., sygn. KG Wr. 198) o powierzchni 285×1194 m.

Uwaga: przyjęto łokieć = 60 cm

Proportions of sites in the system of Franconian and Flamand field

A. A site in the system of Franconian field 360×540 Ell about 216×324 m; approaching the dimensions of the site at e.g. Budziejowice (Buschewitz), formerly poviat Trzebnica (Trebnitz), which is 225×315 m. The area of the site is also 12 Juger; 1 Juger = 180×90 Ell. B. A site in the system of Flamand field 375×525 Ell = about 225×315 m; approaching the dimensions of the site at e. g. Budziejowice 225×315 m. The area of the site = 7 fields; 1 field = 5 Kette, 1 Kette = 75×75 Ell. C. A site in the system of Franconian field, 450×630 Ell = about 270×378 m. The area of the site = 35 actus; 1 actus = 90×90 Ell. D. A site in the system of Franconian field 450×1260 Ell. = about 270×756 m; approaching the dimensions of the site of Chomiąża (Cameese), formerly poviat Środa (Neumarkt) 275×756 m. E. A site in the system of Franconian field 450×1890 Ell = 270×1134 m; approaching the dimensions of the site of Domasław (Damslau), formerly poviat Wrocław (Breslau) 285×1194 m. Note: Assumed Ell = 60 cm

tymi dwoma typami wsi jest mało wyraźna, zwłaszcza jeśli nawsie jest nie zabudowane. M. Kielczewska-Zaleska¹¹¹ dla regularnych wsi kolonizacyjnych z terenu Pomorza Gdańskiego przyjęła nazwę rzędownicy. Dlatego na załączonej do tej pracy mapie *Typy morfogenetyczne osiedli wiejskich...*, podobnie jak na mapie *Kształty wsi Pomorza Zachodniego...*¹¹², zaliczono ulicówki i owalnice do jednej grupy wsi regularnych, niwowo-łanowych, lokowanych.

Wykazanie regularności wsi lokowanej niwowo-łanowej i leśno-łanowej oraz wyjaśnienie zasad rozmierzania i struktury przestrzennej wsi wymaga analizy poszczególnych elementów jej rozplanowania przestrzennego. W pracy tej na podstawie badań analitycznych wsi, zawartych w poprzednich publikacjach¹¹³, przedstawiono próbę pewnych uogólnień i hipotez rozplanowania regularnej wsi lokowanej.

Najtrwalszym elementem przestrzennym wsi jest s i e d l i s k o, często utrwalone w terenie rowami i drogami. W regularnych wsiach niwowo-łanowych siedlisko miało kształt prostokąta. W trakcie pomiarów planów historycznych wsi okazało się, że proporcje długości do szerokości prostokąta tworzącego siedlisko nie były sprawą przypadku, lecz wynikiem pewnego systemu miar stosowanych przy rozmierzaniu wsi w średniowieczu. Jest rzeczą charakterystyczną, że długość dłuższego boku prostokąta tworzącego siedlisko równa jest długości przekątnej kwadratu utworzonego z krótszego boku prostokąta tworzącego siedlisko¹¹⁴ (ryc. 6). Podobne prawidłowości proporcji boków siedliska dostrzegł wcześniej T. Zagrodzki w rozplanowaniu niektórych miast¹¹⁵. Okazało się, że najczęściej proporcje boków prostokąta tworzącego siedlisko wynoszą: 5:7 lub ich wielokrotności: 5:14, 5:21, 10:7 oraz 1:2. Na przykład proporcje 5:7 i powierzchnię 7 „niw”¹¹⁶ uzyskuje się ustawiając 7 niw o powierzchni 75 x 375 łokci dłuższym bokiem prostokąta tworzącego jedną niwę¹¹⁷. Proporcje te zbliżone są do niektórych siedlisk we wsiach Dolnego Śląska, np. w Budziejowicach, Mnichowicach, Oporowie lub w Świnobrodzie¹¹⁸.

Na Pomorzu Zachodnim także w niektórych wsiach proporcje boków prostokąta tworzącego siedlisko wynosiły 5:7, np. we wsi Smolecin¹¹⁹. W innych wsiach stwierdzono wielokrotności powyższych proporcji, np. we wsiach Chomiąża i Tresno proporcje 5:14, a we wsi Domasław 5:21¹²⁰. Na Pomorzu Zachodnim jednak najczęściej występowały proporcje 1:2, co stwierdzono np. we wsiach Tarnowo, Słodkowo, Sło-

¹¹¹ Kielczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażaniu...*

¹¹² Szulc, *Morfogenetyczne typy...*

¹¹³ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, też, *Typy wsi...*, też, *Morfogenetyczne typy...*

¹¹⁴ Stwierdzenie to zawdzięczam inż. Tadeuszowi Zagrodzkiemu, który badał rozplanowanie wsi Oporów.

¹¹⁵ T. Zagrodzki, *Analiza rozplanowania starego miasta w Warszawie*, Kwart. Archit. Urb., 3, 1956, 225–266; tenże, *Zagadnienie proporcji w układach urbanistycznych miast pomorskich*, Studia Pomorskie, 1, Wrocław–Kraków, 1957.

¹¹⁶ Niwa = 5 wężysk = 75 łokci x 75 łokci, dane wg: E. Stamm, *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków, 1936.

¹¹⁷ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 41.

¹¹⁸ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 40.

¹¹⁹ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 16.

¹²⁰ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 40.

wino, Wąwelnica, Nowa Dąbrowa, Dalewo¹²¹. Wielkość siedliska, a tym samym liczba zagród w siedlisku, była przy lokacji wsi zapewne z góry zaplanowana. Zwykle było to: 1, 1 1/2 lub 2 łany, rzadziej występowały siedliska o powierzchni mniejszej niż jeden łan¹²².

Podobną regularność rozplanowania i proporcji poszczególnych elementów układu przestrzennego, np. rynków, stwierdzili w rozplanowaniu miast średniowiecznych: S. Golachowski¹²³, J. Pudełko¹²⁴, T. Kozaczewski¹²⁵, T. Zagrodzki¹²⁶.

Środkiem siedliska bieгло nawsie przeznaczone do użytku ogólnego, które dzielało dwa ciągi zagród. Można przypuszczać, że pierwotnie wszystkie zagrody miały jednakową wielkość z wyjątkiem działki sołtysa, a liczba ich odpowiadała liczbie łanów we wsi, które świadczyły o wielkości wsi. W wielu pochodzących ze średniowiecza regularnie rozplanowanych wsiach Pomorza Zachodniego szerokość zagród wynosi 1 lub 1 1/2 sznura¹²⁷.

Szczegółową analizę metrologiczną kilkunastu wsi z nawsiem z terenu Śląska przeprowadził T. Kozaczewski¹²⁸, przedstawiając schematy układów osiedli z nawsiem oraz zestawiając stosunek powierzchni siedlisk do całkowitej powierzchni wsi. Kozaczewski wykazał, że stosunek wielkości siedliska do wielkości wsi wynosi często 1:15, a także jego wielokrotności: 1:30, 1:60, co oznacza, że łanowi areału wsi odpowiada morga siedliska. Stwierdzenie to jest bardzo przekonujące, gdyż łan dzielił się na 30 morgów. Rzecz komplikuje się jednak podczas dalszych badań, gdyż stwierdzono łany różnej wielkości, a źródła najczęściej nie podają liczby łanów, na jakiej wieś została założona.

N a w s i e zazwyczaj nie miało kształtu regularnego, lecz linię poszarpaną, świadczącą o procesie stopniowego zajmowania go pod zabudowę, najczęściej przez

¹²¹ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, s. 49.

¹²² Na Śląsku występowały łany flamandzkie o powierzchni 16,8 ha lub we wsiach leśno-łanowych – łany frankońskie o powierzchni 24,2 ha. Na Pomorzu Zachodnim w źródłach z XVI i XVII w. występują trzy rodzaje łanów, które oznaczają różne sposoby gospodarowania: tzw. małe łany (Hackenhufen) o powierzchni 15 morgów (9,92 ha), świadczące o słowiańskim sposobie użytkowania (Hacken znaczy radło), średnie łany (Landhufen) o powierzchni 30 morgów (19,65 ha) i wielkie łany (Hagenhufen) 60-morgowe (39,30 ha).

¹²³ S. Golachowski, *Głos w dyskusji nad genezą rozplanowania średniowiecznego Wrocławia*, Kwart. Archit. Urb., 1, 1956, 1, 67–78.

¹²⁴ J. Pudełko, *Rynki w planach miast Śląska*, Kwart. Archit. Urb., 3/4, 1959, 235–263; tenże, *Zagadnienie wielkości i proporcji rynków w badaniach nad rozplanowaniem niektórych miast średniowiecznych*, Zesz. Nauk. Polit. Wrocł., 4, 1959.

¹²⁵ T. Kozaczewski, *Wielkość i program budowy miasta średniowiecznego*, Prace Nauk. Inst. Hist. Archit. Szt. Tech. Polit. Wrocł., 4, Wrocław, 1972; tenże, *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, Prace..., 5, Wrocław, 1973.

¹²⁶ Zagrodzki, *Analiza...*; tenże, *Zagadnienie proporcji...*; tenże, *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, Studia Wczesnośr., 5, 1, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1962.

¹²⁷ Szerokość zagród wynosi 47 lub 71 m, co równało się 10 lub 15 prętom. Wyniki uzyskano z pomiarów na planach rękopiśmiennych wsi i przeliczeniu prętów na metry. Za pręt przyjęto długość równą 4,7 m; Wachowiak, *Gospodarcze położenie...*

¹²⁸ T. Kozaczewski, *Wielkość, program i układ przestrzenny wsi z nawsiem w XIII w. na Śląsku*, Kwart. Archit. Urb., 20, 1965, 2, 129–155.

ludność bezrolną. Nieraz zabudowa nawsia postępowała tak radykalnie, że pozostała z niego tylko droga przelotowa. Dlatego – jak już nadmieniono poprzednio – w klasyfikacji morfogenetycznej wsi nie zostały oddzielnie wyróżnione wsie ulicowe oraz wsie z nawsiem, czyli owalnice.

Siedlisko razem z ogrodami przydomowymi tworzy tzw. ni w ę s i e d l i s k o w ą, która wśród wszystkich niw odznacza się największą regularnością. Na przykład we wsi Jodłów¹²⁹ niwa siedliskowa wraz z siedliskiem i ogrodami przydomowymi zajmowała powierzchnię trzech łąnów flamandzkich, o wymiarach 10 x 27 sznurów¹³⁰ (ryc. 7). Stwierdzono, że siedlisko położone jest centralnie w obrębie całej wsi. Fakt ten może stanowić jeden z dowodów pierwotności niwy siedliskowej i dalszego zajmowania ziemi we wsi. Podobny przykład występuje we wsi Budziejowice¹³¹. Kilkakrotnie powtarzające się w szerokości zagonów wynoszą około 60 m (ryc. 8). Tę samą szerokość mają w Budziejowicach niektóre działki wewnątrz siedliska. Regularność ta powtarza się w wielu wsiach lokowanych na Śląsku¹³².

Na Mazowszu natomiast wsie kolonizacji średniowiecznej odznaczają się mniejszą regularnością rozplanowania niż wsie na Śląsku czy Pomorzu. Powodem tego jest zapewne fakt, że na Mazowszu najczęściej nie zakładano nowych wsi, lecz stare wsie ulegały częściowej regulacji lub kilka małych wsi łączono w jedną większą. Wsie rozmierzano we włókach i przystosowywano je do gospodarki dwu- i trójpolowej¹³³. Nie można bowiem – jak twierdzi m. in. K. Tymieniecki¹³⁴ – utożsamiać przejścia z rodzimego prawa polskiego na prawo niemieckie (głównie magdeburskie i średzkie)¹³⁵ z zakładaniem nowych wsi. Reforma ta była raczej natury socjalno-gospodarczej, a zmiana ustroju rolnego zapewniała większe dochody i dawała lepsze warunki gospodarki. Jak wynika z badań M. Kiełczewskiej-Zaleskiej¹³⁶ porównanie planów katastralnych z początku XIX w. z lustracjami z XVI–XVIII w. pozwala stwierdzić, że wielkość wsi od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych nie ulegała dużym zmianom. Wielkość wsi zmieniała się w ciągu wieków najczęściej tylko z powodu nie obsadzonych łąnów, wynikłych na skutek kataklizmów wojennych i przyrodniczych. Jako przykład regularnych wsi własności duchownej podaje Kiełczewska-Zaleska wsie ziemi wyszogrodzkiej: Letowo, Dobrą, Mąkolin. Wsie te znalazły się później w dobrach książęcych i królewskich. Przykładem regularnej wsi ulicowej są Szewce (ryc. 9).

Wsie z nawsiem, czyli tzw. owalnice oraz ulicówki, nie wyczerpują wszystkich typów regularnych i pomierzonych wsi z okresu lokacji. Interesujące są np. owalnice

¹²⁹ Jodłów (Tannenberg), d. powiat Nysa, H. Szulc, *Typy wsi...*, ryc. 7.

¹³⁰ 10 x 27 sznurów = 3 łąny flamandzkie.

¹³¹ Budziejowice (Buschewitz), d. powiat Trzebnica, Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 17.

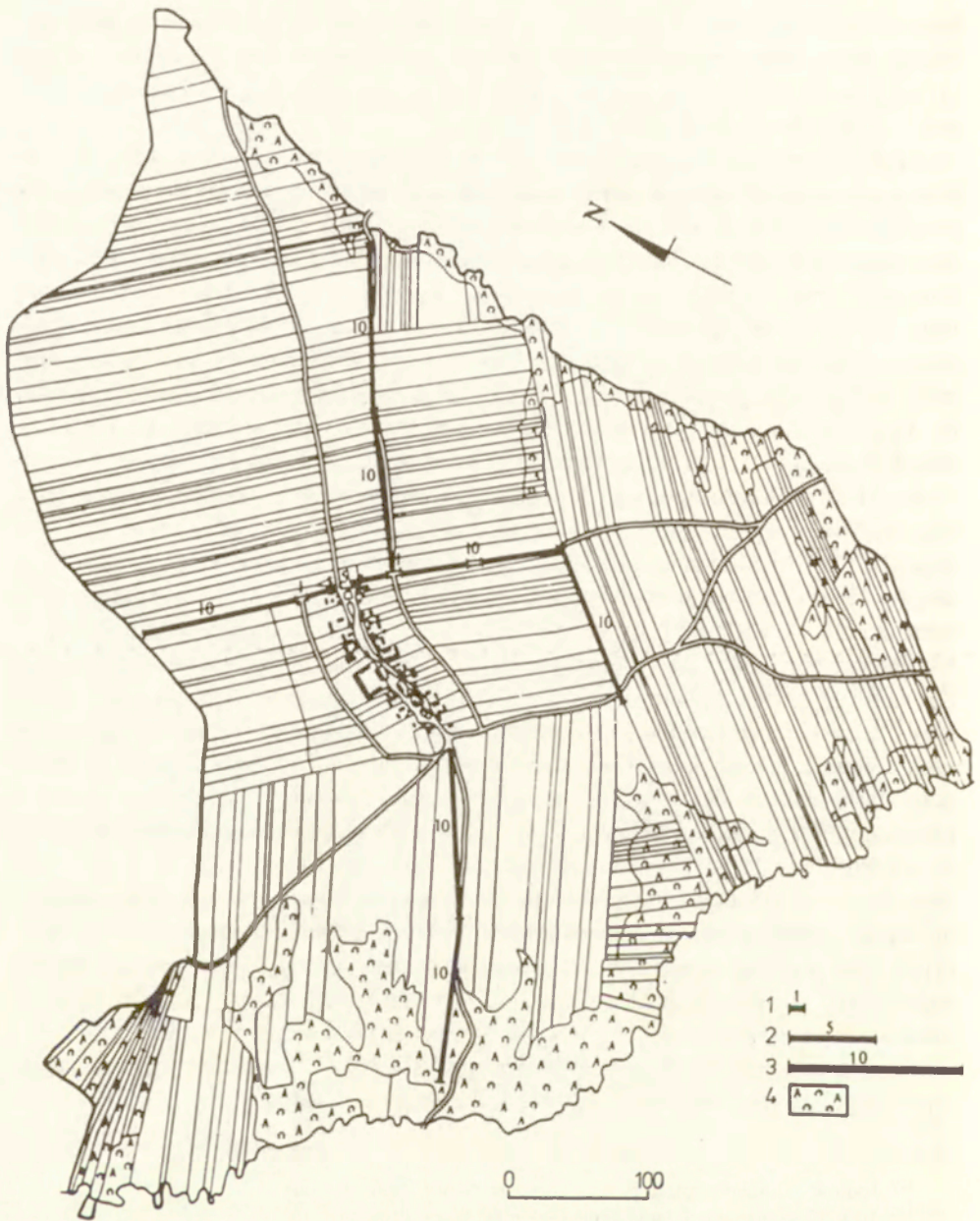
¹³² Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*

¹³³ Kiełczewska-Zaleska, *Siedlungsperioden...*

¹³⁴ K. Tymieniecki, *Ustrój społeczny wczesnej doby piastowskiej. Pisma wybrane*, Warszawa, 1956.

¹³⁵ Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo...*

¹³⁶ M. Kiełczewska-Zaleska, *Upon rural settlement types in Mazowsze region*, [w:] *Beitrage zur Genese der Siedlungs- und Agrarlandschaft in Europa*, Geogr. Z., 18, 1967, 94–102, Wiesbaden; *taż*, *Siedlungsperioden...*

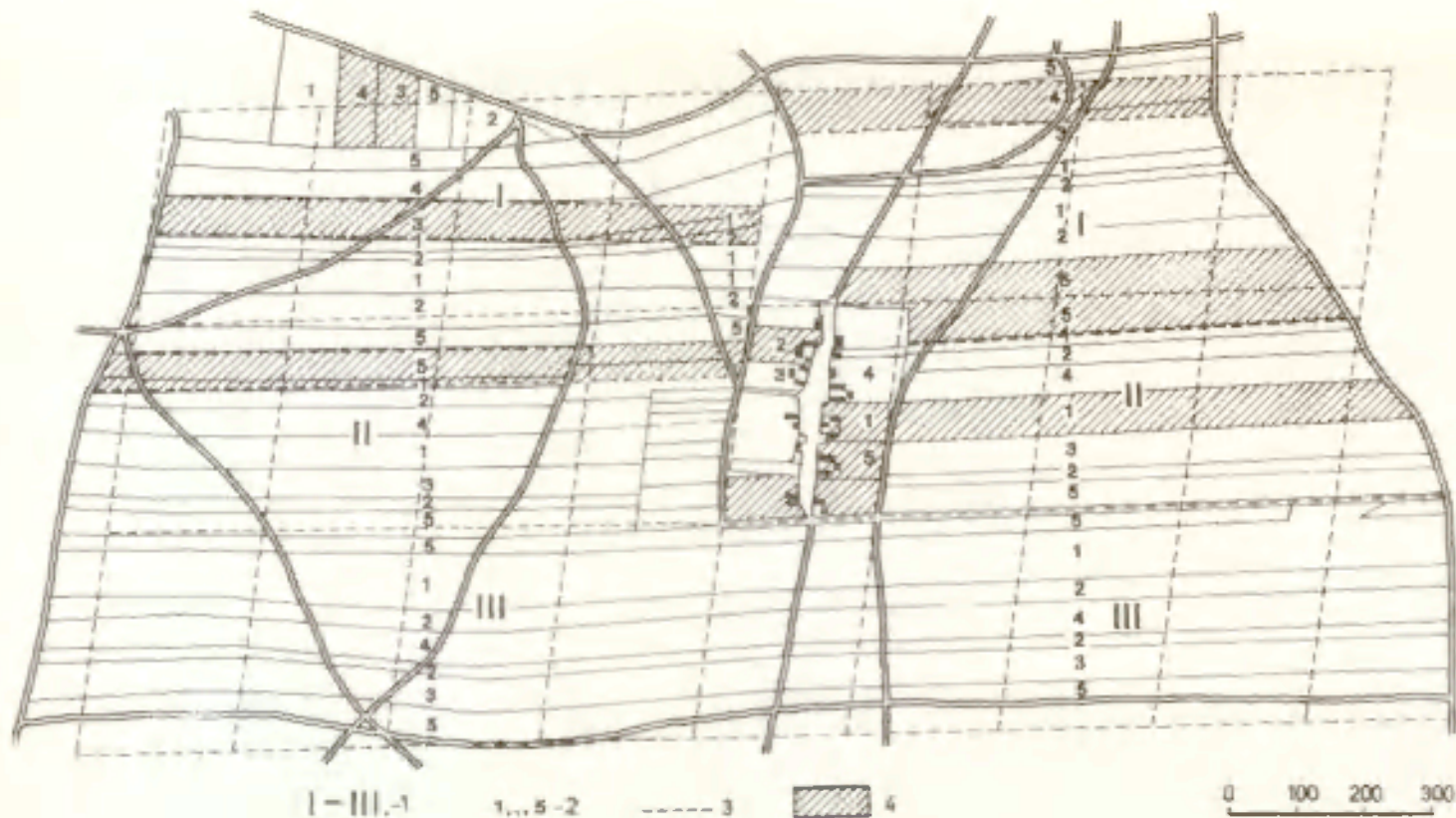

Ryc. 7. Jodłów, d. pow. Nysa. Odrys planu wsi z 1825 r. (AP Wr., sygn. KG Ny. 10). Wieś rozplanowana według łań flamandzkiego. Siedlisko wraz z niwą siedliskową wynosi 3 łany flamandzkie o proporcjach 10×27 sznurów. Siedlisko usytuowane jest centralnie w stosunku do niwy siedliskowej. Lokacja wsi około 1300 r. (*Lib. fund.* s. 16)

1 – sznur, 2 – 5 sznurów, 3 – 10 sznurów, 4 – łąki i lasy. Skala w prętach reńskich

Jodłów (Tannenberg), formerly powiat Nysa (Neisse). A copy of the village plan from 1825. Village planning in the Flemish measure system. The site with the site-field measures 3 Flemish mansi (Hufen) of the dimensions 10×27 cords. Site centrally situated within the site-field. Village located about 1300 (*Lib. fund.* p. 16)

1 – one cord, 2 – five cords, 3 – 10 cords, 4 – meadows and wood. Scale in Rhineland rods

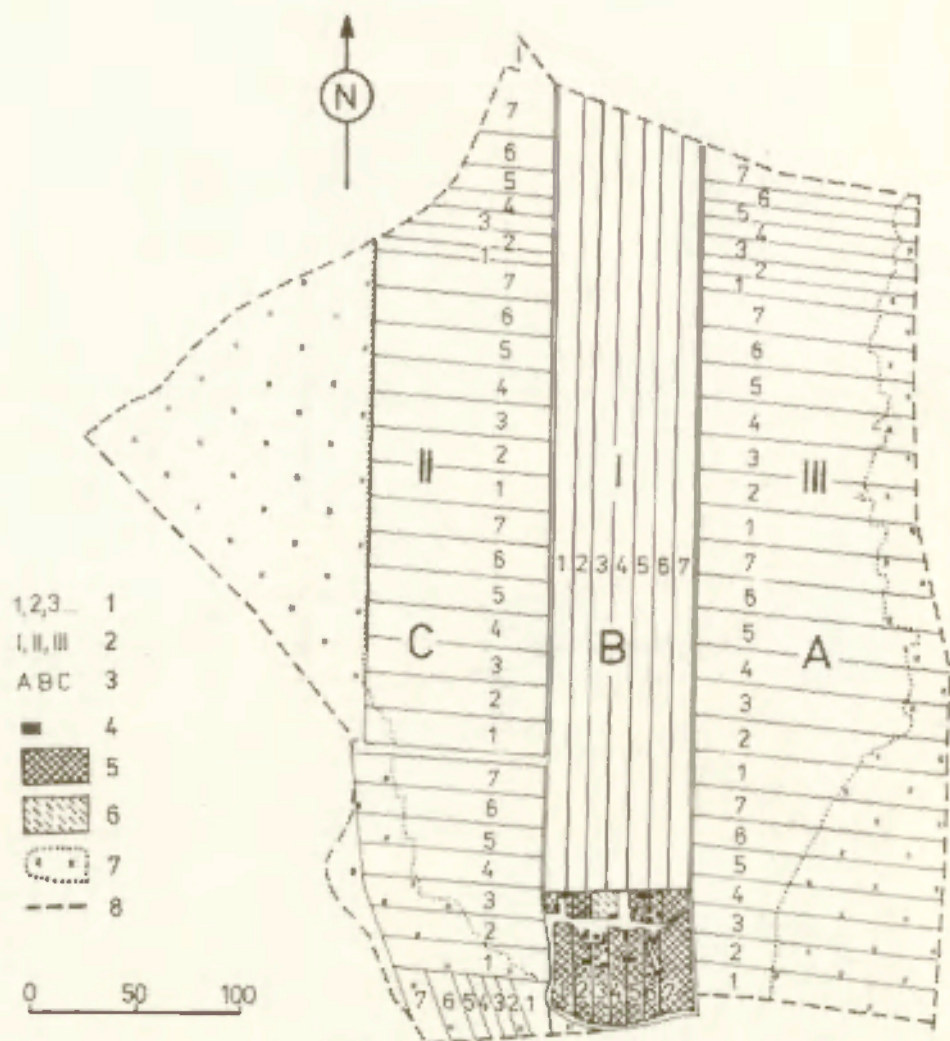

Ryc. 8. Budziejowice, d. pow. Trzebnica. Próba odtworzenia zasad rozplanowania wsi. Opracowano na podstawie planu wsi z 1833 r. (AP Wr., sygn. KG Trzeb. 65)

1 – kolejność niw, 2 – kolejność własności, 3 – linie konstrukcyjne wprowadzone na plan, 4 – zagrody i zagony o tej samej szerokości. Skala w metrach

Budziejowice (Buschewitz) formerly powiat Trzebnica (Trebnitz). An attempt of reconstruction of the village planning principles. Elaborated on the basis of the village plan from 1833

1 – fields, 2 – property strips, 3 – the introduction of construction lines in the plan, 4 – farmsteads and field strips of the same width. Scale in meters

Ryc. 9. Szewce, d. pow. Plock. Odrys planu wsi z 1819 r. (AGAD, sygn. Zb. kart. 362-5).

Regulama wieś ulicowa z gospodarką trójpolową

1 – własność indywidualna poszczególnych gospodarzy, 2 – I, II, III – trzy pola, 3 – A, B, C – trzy pola,
 4 – budynki, 5 – zagrody, 6 – karczma, 7 – pastwiska, 8 – granice wsi. Skala w prętach

Szewce, formerly powiat Plock. A copy of the village plan from 1819. A regular street village
 with the three-field economy

1 – private properties of each of the peasants, 2 – I, II, III – fields, 3 – A, B, C – three fields, 4 – buildings,
 5 – farmsteads, 6 – tavern, 7 – pastures, 8 – village boundary. Scale in rods

o dwóch osiach rozplanowania, jak np. Sadłowo i Sulino¹³⁷. O jednorazowym rozplanowaniu tych wsi w okresie lokacji może świadczyć fakt, że pośrodku na obu osiach znajdowały się zagrody kmieci, najstarszych mieszkańców wsi.

Do regularnych wsi pomierzonych podczas lokacji zostały zaliczone także duże, regularne wsie placowe o formie zamkniętej, w której jedna droga prowadzi do środka wsi, np. w Starym Chrapowie¹³⁸. Siedlisko usytuowane jest bardzo charakterystycznie na granicy łąk i ziemi ornej, kształtem przypominając wsie sprzed lokacji. Wsie te przy nadaniu prawa niemieckiego zostały przekształcone i uregulowane. Pośrodku znajduje się kościół. Siedlisko odznacza się regularnym układem działek o określonym module szerokości. We wsi są dwie długie regularne niwy, przylegające do siebie, oraz niwa trzecia, mniej regularnie rozplanowana. Ponadto we wsi znajduje się kilka małych niw w formie niewielkich bloków, podzielonych na pasma własnościowe, należące nie tylko do kmieci, lecz także do zagrodników i komorników.

Siedliska nie były we wsi rozmieszczone dowolnie¹³⁹. Na położenie we wsi siedliska w stosunku do usytuowania niw i do granic wsi nie zwracano w literaturze dostatecznej uwagi. O wyborze miejsca na siedlisko decydowały nie tylko warunki topograficzne, jak najniższa część obszaru wsi, możliwość założenia stawu, ale również łatwy dostęp do pól i pewien sposób określenia położenia w stosunku do granic wsi. W terenie silnie sfałdowanym decydującą rolę mogły odgrywać względy topograficzne, lecz na równinach na plan pierwszy wysunęły się zapewne względy funkcjonalne. Przy podziale na trzy niwy najdogodniejsze było położenie siedliska przy styku niw. Wraz z lokacją wsi została wprowadzona gospodarka trójpolowa. Powierzchnie poszczególnych niw były prawie równe. Nieraz „równość” tę uzyskuje się dodając do powierzchni niwy środkowej powierzchnie siedliska, albo odejmując od powierzchni niwy powierzchnię łąk i lasów, które zazwyczaj nie były wliczane do powierzchni wsi. W innych przypadkach należy przyjąć inne granice pierwotne wsi średniowiecznych. Hipoteza ta sprawdza się w wielu badanych wsiach Śląska. Na przykład we wsi Budziejowice stwierdzono trzy niwy po 2 1/2 łana frankońskiego, co daje 7 1/2 łana całej wsi Budziejowice, o której to liczbie łanów wzmiankowano w XVII w.¹⁴⁰

W obrębie trzech niw we wsi można wyróżnić kilka typów ich wzajemnego usytuowania¹⁴¹.

1. U k ł a d p a s m o w y, w którym wszystkie zagony w trzech niwach przebiegają równolegle. Układ ten można nazwać także układem równoległe niwowym, np. we wsi Budziejowice (ryc. 8).

2. U k ł a d p o p r z e c z n i e n i w o w y, z niwą środkową, w której zagony

¹³⁷ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 18 i 19.

¹³⁸ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 20, oraz też, *Wsie placowe na Pomorzu Zachodnim w świetle planów z przełomu XVIII i XIX w.*, Kwart. Hist. Kult. Mater., 26, 1978, 3, 342–355.

¹³⁹ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 29–38.

¹⁴⁰ *Visitationsberichte der Diozöse Breslau*, wyd. Jungnitz, 1, Breslau, 1902.

¹⁴¹ Szulc, *Typy wsi...*, 49.

przebiegają w przedłużeniu działek zagrodowych, natomiast niwy boczne są prostopadłe do niwy środkowej, np. we wsi Domasław¹⁴².

3. U k ł a d n i w u k o ś n y c h, w których przebieg zagonów w jednej lub w dwu niwach jest równoległy do dłuższej osi siedliska, a prostopadły do przebiegu granic własnościowych w siedlisku, np. we wsi Małuszów¹⁴³.

Nie zawsze układ niw we wsi jest taki czytelny. Nieraz każda z trzech niw podzielona była na dwie niwy – większą i mniejszą, lub nawet na trzy części, co wynikało z wymogów trójpolowego sposobu upraw. Wówczas występują we wsi nie trzy, lecz sześć lub nawet dziewięć niw.

Ważnym elementem rozplanowania wsi lokowanej był także przebieg dróg, który był uzależniony od układu pól, rozmieszczenia i kształtu siedliska oraz położenia sąsiednich wsi. Drogi musiały bowiem tak przebiegać, by można było z łatwością dostać się do każdej niwy, tracąc przy tym na dojazd jak najmniej pola. Przy układzie niwowym niw równoległych, jak np. w Budziejowicach, główne drogi we wsi są przedłużeniem dłuższej osi siedliska. Niezależnie od nich drogi polne biegają z siedliska miedzami, oddzielając poszczególne niwy. Bardzo charakterystyczne są również drogi wybiegające promieniście ze środka zewnętrznej strony siedliska. W Budziejowicach jedna droga wybiega z zewnętrznej strony siedliska, natomiast w innych wsiach często prowadzą z tego miejsca dwie drogi, jak np. w Domasławiu i Chomiąży¹⁴⁴, oraz w niektórych wsiach o wydłużonych siedliskach w powiecie brzeskim.

Zauważono również, że w wielu wsiach, w których wszystkie zagony biegają równolegle w stosunku do siebie, droga przechodząc wzdłuż siedliska rozwidła się u jego wylotu. Kąt utworzony z rozwidlenia się tej drogi wynosi często 45⁰, jak np. w Oporowie i Chomiąży¹⁴⁵. Typowy jest również we wsiach kmiecych przebieg dróg wzdłuż zewnętrznej strony siedliska. Drogi takie znane są również na Podlasiu, gdzie nazwane są zagumniem. W regularnych wsiach niwowo-łanowych przebieg granic jest także regularny, a poszczególne odcinki granic można sprowadzić do miar, którymi rozmierzana była wieś w okresie lokacji. Fakt ten stwierdzono w wielu wsiach o pasmowo-łanowym układzie pól, np. w Pakosławicach¹⁴⁶.

Wsie lokowane w późnym średniowieczu posiadały zazwyczaj zwartą zabudowę i były daleko większe niż wsie na prawie polskim. Z badań wsi Śląska Opolskiego wynika¹⁴⁷, iż na początku XIV w. przeciętny obszar użytkowany przez jedną wieś o układzie niwowo-łanowym wynosił około 5 km². Oczywiście wartość ta zależna była od wielu czynników, głównie genezy wsi, terenu, rodzaju gleb oraz wielkości tzw. pasa granicznego, przydzielanego danej wsi w okresie dokładnego ustalenia jej granic.

Wsie regularne, pomierzone w okresie lokacji, rozplanowane były zazwyczaj na

¹⁴² Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 21.

¹⁴³ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 22.

¹⁴⁴ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 21 i 39.

¹⁴⁵ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 24 i 39.

¹⁴⁶ Szulc, *Typy wsi...*, ryc. 8.

¹⁴⁷ Schlenger, *Formen...*, obliczył w obrębie powiatów wielkości wsi, które wahały się od 4 do 8 km², na s. 189, ryc. 21.

równinach, o urodzajnych glebach, na obszarach najwcześniejszego osadnictwa. Związek osadnictwa średniowiecznego z dobrymi glebami stwierdzili m. in. J. K. Hładylowicz¹⁴⁸, J. Kamińska¹⁴⁹, S. Zajchowska¹⁵⁰, M. Kiełczewska-Zaleska¹⁵¹, M. Dobrowolska¹⁵², E. Kwiatkowska¹⁵³, H. Szulc¹⁵⁴.

Tereny o urodzajnych glebach są nie tylko obszarami starego osadnictwa, lecz również areną szybciej dokonujących się procesów gospodarczo-społecznych. Dopiero późniejsza kolonizacja wkroczyła na tereny zalesione i mniej urodzajne.

Na obszarach leśnych, górzystych w okresie kolonizacji wsi na prawie niemieckim zakładano na tzw. surowym korzeniu wsie leśno-łanowe, nazywane ł a ń c u c h ó w k a m i od kształtu rządowej zabudowy w formie łańcucha. Zamiast dzielenia wsi na niwy i zagony wytyczano długie, równoległe działki gruntowe, łany, które przydzielano osadnikom. Najczęściej był to łan frankoński o powierzchni 24,2 ha. Charakterystyczne było położenie topograficzne tych wsi. Tak zwane nawsie usytuowane było wzdłuż doliny, a często wzdłuż potoku. Prostopadle do osi doliny boczne drogi oddzielały jedną zagrodę od drugiej. W najniższej części wsi, przy drodze, rozmierzone były zabudowania, dalej położone były pola uprawne, następnie łąki i pastwiska, za którymi znajdował się las. Granica zewnętrzna lasu, a tym samym wsi, nie była z góry ściśle wyznaczona, gdyż osadnik mógł dowolnie ją przesuwać coraz dalej w głąb lasu, na wyższe partie gór, wyrębiając las. W okresie kolonizacji wyznaczana była tylko szerokość działki własnościowej. Trójkątowa w tych wsiach miała inny przebieg niż we wsiach niwowo-łanowych. Osadnik uprawiał zazwyczaj corocznie grunty położone najbliżej zagrody, które nawoził, natomiast dalej położone grunty uprawiał co drugi rok, pozostawiając część z nich jako ugór.

W badaniach Śląska Opolskiego¹⁵⁵ interesujące przykłady wsi leśno-łanowych to: Burgrabice, Biskupów i Wilamowice z d. powiatu Nysa. Wsie te zostały lokowane na prawie niemieckim w XIII w.; Burgrabice¹⁵⁶ na 44 łanach, Biskupów¹⁵⁷ na 43, a Wilamowice¹⁵⁸ na 22 dużych łanach. Powierzchnie tych trzech wsi, zmierzone na planach, równają się liczbie łanów nadanych wsi przy lokacji. Dobry przykład stanowi

¹⁴⁸ Hładylowicz, *Zmiany krajobrazu...*

¹⁴⁹ Kamińska, *Grody...*

¹⁵⁰ Zajchowska, *Rozwój sieci osadniczej...*

¹⁵¹ Kiełczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażeniu...*

¹⁵² M. Dobrowolska, *Procesy osadnicze w dorzeczu Wisłoki i Białej Dunajcowej w tysiącleciu*, Prace Monogr. WSP, 69, Wyd. Nauk. WSP, Kraków, 1985.

¹⁵³ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie Ziemi Dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX w. i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, Studia Soc. Sci. Tor., 4, 3, Toruń, 1963.

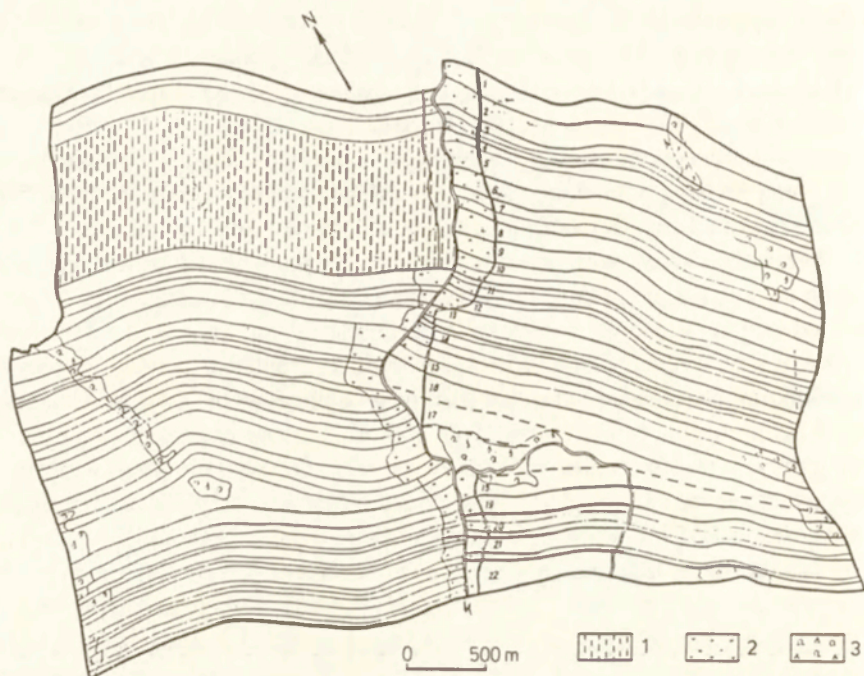
¹⁵⁴ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*; też, *Typy wsi...*; też, *Morfogenetyczne typy...*

¹⁵⁵ Szulc, *Typy wsi...*, ryc. 9, oraz też, *Studies on the silesian village in the light of plans from the beginnings of the 19th century*, Kwart. Hist. Kult. Mater., 16, 1968, 4, 621–639.

¹⁵⁶ Burgrabice (Borkendorf), d. powiat Nysa, *Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis*, wyd. W. Schulte, *Codex Diplomaticus Silesiae*, 1889, 14, 1889, s. 15.

¹⁵⁷ Biskupów (Bischofswalde), *Regesten zur Schlesien Geschichte*, 1884–1930, 1–8; *Codex Diplomaticus Silesiae*, Breslau, 366.

¹⁵⁸ Wilamowice (Winnsdorf), *Liber fundationis...*, s. 15.

Ryc. 10. Burgrabice, d. pow. Nysa. Odrys planu wsi z 1901 r. (AP Wr., sygn. Rej. Op. VII/47).
Wieś lokowana na prawie niemieckim około 1300 r. (*Lib. fund.* s. 15). Układ wsi regularny,
leśno-łanowy. Próba rekonstrukcji 44 łanów nadanych wsi przy lokacji

1 – własność folwarku, 2 – łąki, 3 – lasy

Burgrabice (Borkendorf), formerly powiat Nysa (Neisse). A copy of the village plan from 1901.
A regular double row forest village (Waldhufendorf) located on the German law at about 1300.
(*Lib. fund.* p. 15) An attempt of reconstruction of the 44 “hooves” (Hufen), granted to the village
at its location

1 – manorial property, 2 – meadows, 3 – woods

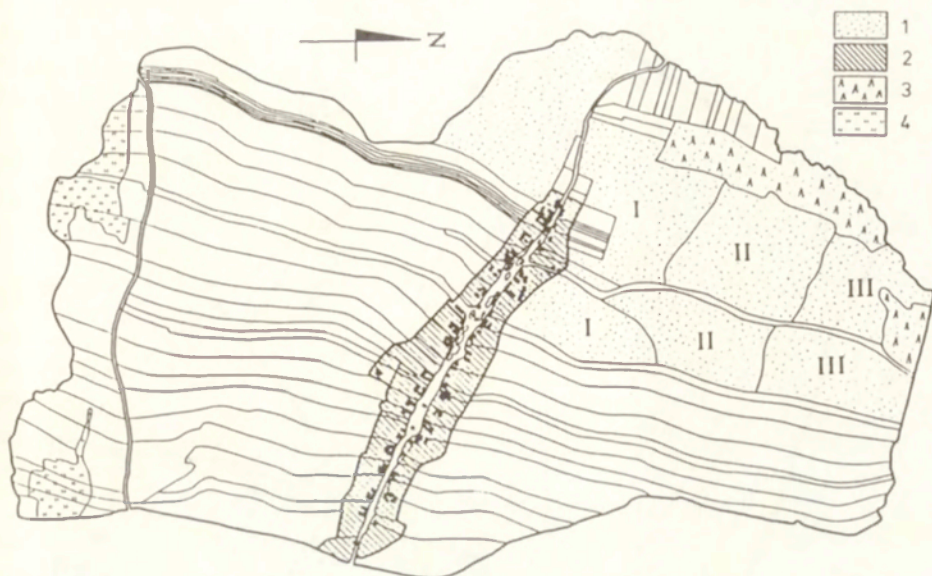
układ przestrzenny dwu graniczących wsi – Burgrabice i Biskupów. Wsie te tworzą równoległobok, którego długość boków jest równa długości wynikającej z pomiarów łana frankońskiego. Przyjmując za łan 12 x 270 prętów, a za pręt 15 łokci po 56,7 cm, otrzyma się dokładnie liczbę łanów podaną w źródłach oraz wymiary dużego łana frankońskiego.

Na planie wsi Burgrabice zrekonstruowałam 44 łany, nadane wsi przy lokacji. Najczęściej występujący we wsi moduł, potwierdzony przebiegiem miedz, wynosił około 208 m szerokości oraz około 4 666 m długości. Powierzchnia ta równa jest czterem łanom frankońskim (2 łany szerokie i 2 łany długie), których w tej wsi było 11¹⁵⁹ (ryc. 10).

Wsie leśno-łanowe w dolinach miały zazwyczaj siedlisko o wiele krótsze niż wsie

¹⁵⁹ Szulc, *Typy wsi...*, ryc. 9.

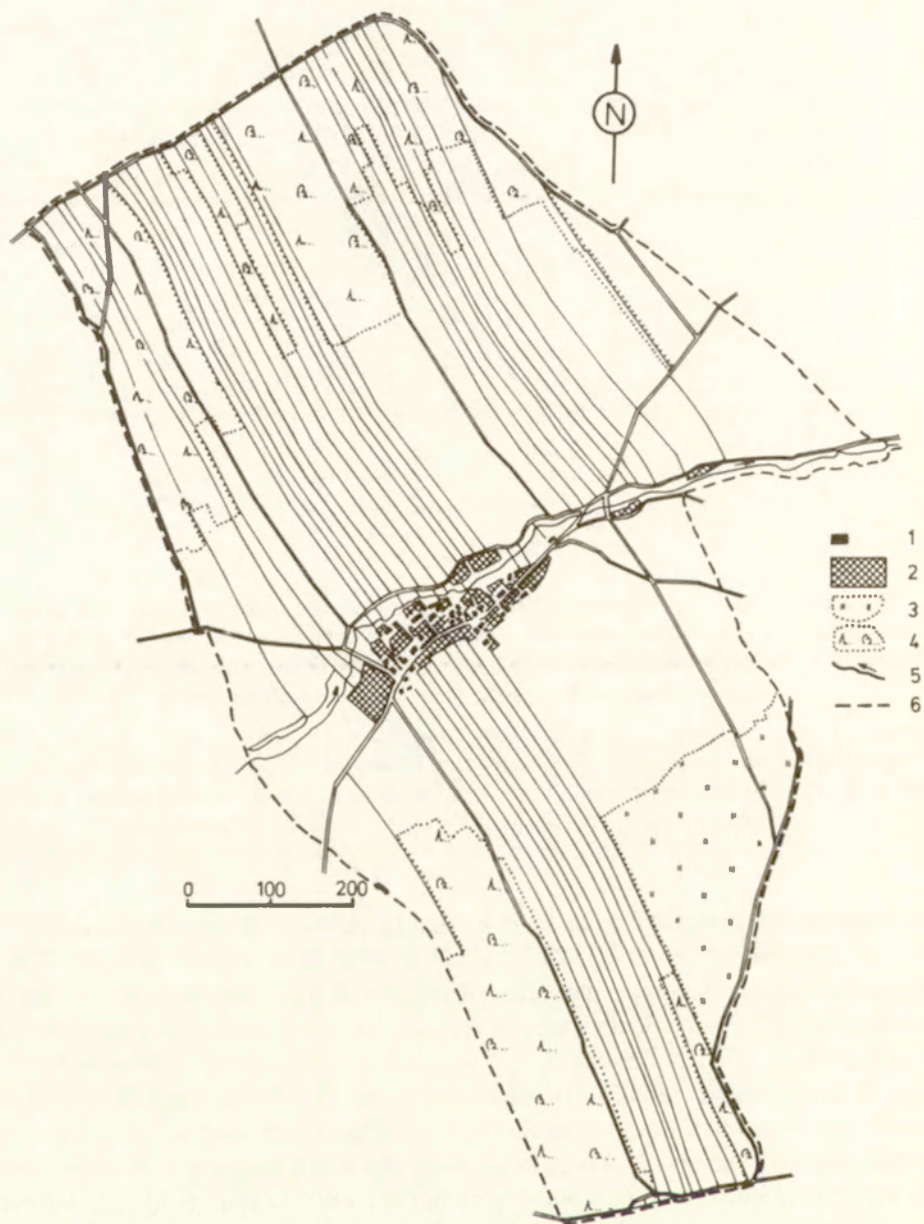
Ryc. 11. Lubiatów, d. pow. Grodków. Odrsy planu wsi z 1825 r. (AP Wr., sygn. KG Gr.). Regularna wieś leśno-łanowa lokowana na prawie niemieckim około 1300 r. (*Lib. fund.* s. 5) Własność folwarku w blokach, powstałych z komasacji kilku łanów, własność kmieci w łanach
1 – pola folwarczne, 2 – zagrody, 3 – lasy, 4 – łąki. Skala nieczytelna

Lubiatów (Lobedau), formerly powiat Grodków (Grottkau). A copy of the village plan from 1825. A regular double row forest village (Waldhufendorf) located on the German law about 1300. (*Lib. fund.* p. 5). Manorial property in blocks formed on few enclosed strips, peasant property in strips
1 – manorial property, 2 – farmsteads, 3 – woods, 4 – meadows. Scale illegible

leśno-łanowe na obszarach podgórskich (np. Lubiatów z d. powiatu Grodków – ryc. 11). Na innych obszarach, na przykład w dawnym powiecie gorlickim, wsie łańcuchowe, z leśno-łanowym układem pól, odznaczają się małą regularnością układu przestrzennego¹⁶⁰. Pod pojęciem układu regularnego wsi leśno-łanowej przyjęto powtarzający się we wsi moduł szerokości i długości zagonów, który stanowi wymierną część dawnego łanu frankońskiego, zazwyczaj używanego do wymierzania wsi leśno-łanowych. Brak występowania regularności we wsiach leśno-łanowych oznacza, że powstawały one w ciągu dłuższego czasu, drogą ewolucji polegającej na rozbudowie dawnej wsi wzdłuż doliny od dołu w górę potoku, oraz że wsie te ulegały licznym podziałom pierwotnych łanów wzdłuż, a gdy z powodu zbyt wąskiej powierzchni zagonów nie można było dalej dzielić zagonów wzdłuż, dzielono je poprzecznie, co w wyniku dawało szachownicę gruntów¹⁶¹. Wsie te zostały założone wzdłuż dolin

¹⁶⁰ H. Szulc, *Charakterystyka osadnictwa wiejskiego powiatu gorlickiego*, Dokum. Geogr., 2, 1974, 11–26.

¹⁶¹ M. Dobrowolska, *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, Kraków, 1931; też, *The morphogenesis...*; W. Schramm, *Formy osadnictwa wiejskiego w środkowych Karpatach na tle rozwoju historycznego i warunków fizjograficzno-gospodarczych*, Roczn. Nauk Roln., 94, D, 1961, 64.

Ryc. 12. Lubowidza, d. pow. Brzeziny. Odrys planu wsi z 1834 r. (AGAD, sygn. Zb. kart. 369-23). Przykład wsi leśno-łanowej występującej na obszarach nizinnych

1 – budynki, 2 – zagrody, 3 – pastwiska, 4 – lasy, 5 – strumień, 6 – granice wsi. Skala w prętach

Lubowidza, formerly powiat Brzeziny. A copy of the village plan from 1834. An example of the double row forest village (Waldhufendorf) situated in the lowlands

1 – buildings, 2 – farmsteads, 3 – meadows, 4 – woods, 5 – stream, 6 – village boundary. Scale in rods

i ciągnęły się niekiedy pasem kilka kilometrów długim. Często dno doliny rzecznej zajmuje ciąg 2–3 wsi. Jeszcze inne typy wsi łańcuchowych mają radialny układ łańców, rozszerzający się ku peryferiom, np. wieś Makowice, d. powiat Grodków¹⁶².

Wymienione przykłady nie wyczerpują wszystkich form osiedli łańcuchowych; jest ich znacznie więcej w stosunku do regularnych osiedli leśno-łańcowych z zabudową łańcuchową, typu Burgrabice, Biskupowa czy Wilamowice (ryc. 12).

Tam gdzie topografia uniemożliwiała przebieg drogi wiejskiej wzdłuż całej wsi, a drogi przebiegały według skłonów terenu, wytworzyły się łańcuchówki nietypowe, bez dróg bocznych, gdyż zostały one zaorane i włączone do obszaru zagonów uprawowych. Ten typ łańcuchówki bez dróg bocznych występuje np. na Lubelszczyźnie; został on także wyróżniony przez B. Zaborskiego¹⁶³. Rozszerzony o zaoraną miedzę łań frankoński nazywany jest łańcem podgórskim¹⁶⁴. Łańcuchówki o pasmowym układzie pól i siedliskiem z zabudową skupioną, mało regularną stanowią formę pośrednią między wsią niwową a leśno-łańcową.

Niekiedy regularne wsie łańcuchowe, z leśno-łańcowym układem pól, zostały zniekształcone poprzez tzw. pola dodatkowe, zwane „wyróbkami”, „wypaleniskami leśnymi” lub „łazami”, znajdującymi się poza łańcami. Pola te powstały zapewne później, poprzez „wyróbkę” z obszaru lasu pola ornego przez ludność rekrutującą się z dawnych tzw. łazęgów, ludzi wolnych, którzy osiedlili się w tych wsiach poza nadziałami łańcowymi¹⁶⁵.

Wprawdzie wsie na tzw. prawie wołoskim, zakładane w Karpatach w XV i XVI w., chronologicznie wykraczają poza omawiany okres, jednak strukturą swą nie różnią się od innych wsi leśno-łańcowych, zakładanych wcześniej w dolinach górskich rzek. Było to osadnictwo ludności pasterskiej, pochodzenia rumuńskiego, tzw. Wołochów lub Wałachów, którzy w poszukiwaniu miejsc wypasu bydła posuwali się w swych wędrówkach szczytami gór od Siedmiogrodu i Wołoszczyzny aż po Morawy i Beskid Śląski. Początkowo zajmowali się oni tylko pasterstwem, a następnie – z powodu zmniejszania się pastwisk – także uprawą roli w wyższych dolinach górskich. Do osiedlania się skłaniała ich władza królewska oraz feudałowie w celu pobierania opłat i danin oraz możliwości powoływania do służby wojskowej. Nadawane im przywileje lokacyjne zostały nazwane p r a w e m w o ł o s k i m¹⁶⁶. Wsie te zakładane początkowo na prawie wołoskim ulegały coraz większym zmianom pod wpływem panującego na tym obszarze zwyczajowego prawa polskiego, a następnie niemieckiego. Na wielką skalę osadnictwo wołoskie występuje na ziemi sanockiej, zarówno jako pojedyncze zagrody i małe przysiółki, głównie w wyższych partiach gór, jak również wsie leśno-łańcowe. Wsie leśno-łańcowe przebiegają zazwyczaj od jednego grzbietu górskie-

¹⁶² Makowice (Mogwitz), plan z 1825 r. wyk. Filitz, rkps, wlbw., skala ok. 1:4 000, 100 pr. = 94 mm, wym. 109-50, AP Wr., sygn. KG Ny. 14.

¹⁶³ Zaborski, *O kształtach wsi...*, mapa.

¹⁶⁴ Schramm, *Formy osadnictwa...*, s. 40, ryc. 1, 2.

¹⁶⁵ Schramm, *Formy osadnictwa...*, s. 38.

¹⁶⁶ F. Persowski, *Osady na prawie ruskim, polskim, niemieckim i wołoskim w ziemi lwowskiej*, Lwów, 1926; J. Burszta, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej*, Polskie Tow. Ludozn., 1, Wrocław, 1958.

go do drugiego, podobnie jak we wsiach zakładanych na prawie niemieckim. Sporadycznie wsie na prawie wołoskim występują także jako wsie niwowe, o kilku nieregularnych niwach i siedliskach o zabudowie zwartej¹⁶⁷.

Przytoczone przykłady nie wyczerpują wszystkich typów wsi, które zostały założone lub przeregulowane w średniowieczu. Także nie wszystkie typy wsi da się zrekonstruować na podstawie źródeł późniejszych, głównie planów wsi z przełomu XVIII i XIX w. i zapisów źródłowych. Poza tym – jak w każdym okresie tak i w tym – obok wsi bardziej lub mniej regularnych powstawało dużo wsi nieregularnych oraz wsi typu mieszanego.

Istnieją także różnice regionalne, np. między wsią leśno-łanową w Sudetach, Karpatach, Beskidach czy na Lubelszczyźnie. Dlatego wyciąganie zbyt pochopnie wniosków dotyczących genezy i morfologii wsi jest niewłaściwe. W tej sytuacji tylko wnikliwe badania regionalne, oparte na szczegółowych źródłach archiwalnych, mogą przybliżyć morfogenezę osiedli danego okresu.

Powyższe rozważania miały wykazać złożoność zagadnienia oraz przedstawić próbę analizy przestrzennej wsi, opartej nie na opisach, lecz na kryteriach wymiernych, jak proporcje, moduły, wymiary, wykrywane na podstawie znajomości miar stosowanych w średniowieczu, świadczące o kręgach kulturowych większych obszarów i ich wzajemnych uwarunkowaniach i przenikaniach.

Głównym bowiem celem pracy jest podkreślenie zasięgu, istoty i znaczenia tego okresu dla wykształcenia się specyficznych form osadniczych, których relikty widoczne są do dnia dzisiejszego.

WSIE NOWSZEGO POCHODZENIA POWSTAŁE MIĘDZY XVI A PIERWSZĄ POŁOWĄ XIX WIEKU

Początki gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, które występują na przełomie XV i XVI w., miały także wpływ na kształtowanie się nowych struktur osadniczych¹⁶⁸. Procesy związane z gospodarką folwarczno-pańszczyźnianą przebiegały wcześniej w Europie wschodniej niż w zachodniej, wcześniej w Polsce środkowej i wschodniej niż na Śląsku, Pomorzu czy Wielkopolsce.

Zagadnienie dualizmu w rozwoju gospodarczym Europy zachodniej i wschodniej posiada bogatą literaturę, zarówno w Polsce, jak i za granicą¹⁶⁹. Za główną przyczynę wcześniejszego wprowadzenia gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Europie

¹⁶⁷ Schramm, *Formy osadnictwa...*, s. 28.

¹⁶⁸ W rozdziale tym nawiązuję do artykułu H. Szulc, *The impact of the evolution of large estates on the rural settlements of Silesia and Pomerania*, [w:] *The early modern world system in geographical perspective*, red. H. J. Nitz, F. Steiner Verlag, Stuttgart, 1993, 191–203.

¹⁶⁹ Problem omawia J. Topolski, *Uwagi o przyczynach powstania i rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej na Pomorzu Zachodnim*, Studia Mater. Dziej. Wielkopolski i Pomorza, 4, 1960, 2, 109–122. W pracy wymienione są publikacje autorów niemieckich (W. Bruneck, G. F. Knapp, C. J. Fuchs, G. Below, M. Sering, F. Rachfahl, H. Bechtel, M. R. Krzymowski, G. Mortensen) oraz polskich (J. Rutkowski, B. Zientara, W. Rusiński, B. Wachowiak).

wschodniej podaje się niższy rozwój ekonomiczny tych terenów. Tak na przykład F. Bujak¹⁷⁰ wysunął pogląd, że przejście do folwarku pańszczyźnianego we wschodniej Europie wywołane zostało kryzysem w rolnictwie, który doknął te obszary pod koniec XV w. Jako dalsze powody wymienia się także: wielką ilość pustek osadniczych, ograniczenie swobody osobistej chłopów oraz słabą urbanizację.

W. Rusiński¹⁷¹ i inni tłumaczą, że rozwój wypadków związanych z przejściem do gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej na obszarze na zachód od Łaby poszedł w innym kierunku, gdyż np. w Anglii czy w Niderlandach istniała wyższa stopa zysku w przemyśle niż w rolnictwie i ludność odpływała do miast, a role zamieniano na pastwiska.

Proces przechodzenia do gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej spowodowany był głównie możliwością eksportu zboża za granicę oraz zwiększeniem wymiany wewnętrznej w związku z rozwojem miast. Wzrastający popyt na produkty rolne, eksportowane do krajów Europy zachodniej, skłonił szlachtę do tworzenia folwarków opartych na pracy pańszczyźnianej. Pionierami tego ruchu byli właściciele prywatni, dlatego folwarki występowały głównie we wsiach prywatnych, rzadziej będących własnością publiczną, tj. królewską lub kościelną.

Na Śląsku folwarki jako osady gospodarcze własności klasztornej, zwane „grangiae”, istniały od dawna, jednak nie były liczne. Wzrost liczby folwarków nastąpił dopiero w XVI i XVII w., wraz z rozwojem szlacheckich folwarków pańszczyźnianych. Rozwój folwarków na Śląsku związany był głównie ze wzrostem demograficznym i rozwojem miast, a w mniejszym stopniu z eksportem do bardziej uprzemysłowionych krajów Europy zachodniej. Dlatego na Śląsku powstawały folwarki głównie na glebach urodzajnych, wokół miast, osiedli miastopodobnych oraz wsi przemysłowych, charakterystycznych dla Przedgórze Sudeckiego.

Pod wpływem rozwijającego się przemysłu węglowego Zagłębia Wałbrzyskiego i Górnego Śląska wzrastała gwałtownie liczba ludności miast i wsi przemysłowych, które stanowiły chłonny rynek zbytu zboża i bydła. Na przykład na obszarze obecnego miasta Zabrze wzrost liczby ludności w związku z rozwojem zakładów przemysłowych założonych w końcu XVIII w. był w latach 1787–1840 prawie czterokrotny¹⁷².

Według opracowania T. Ładogórskiego¹⁷³, który oparł się głównie na danych statystycznych z końca XVIII w.¹⁷⁴, do miastopodobnych osiedli przemysłowych zaliczono np. wielkie wsie tkaczy położone u stóp Gór Sowich.

Jak wynika z badań Ładogórskiego¹⁷⁵, w końcu XVIII w. obszar na południowy zachód od Złotoryi, Strzegomia i Dzierżoniowa należał do najgęściej zaludnionych na

¹⁷⁰ Bujak, *Z dziejów wsi...*

¹⁷¹ W. Rusiński, *Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego*, Przegl. Hist., 47, 1956.

¹⁷² H. Szulc, *Zabrze*, Czas. Geogr., 30, 1959, 2, 179–194.

¹⁷³ T. Ładogórski, *Gęstość zaludnienia*. Komentarz i mapy zamieszczone w: *Atlas Historyczny Polski, Śląsk w końcu XVIII w.* PAN, Inst. Hist., Wrocław, 1976.

¹⁷⁴ F. A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, 1–13, Brieg, 1788–1796; J. G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und anderer Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Breslau, 1845.

¹⁷⁵ Ładogórski, *Gęstość zaludnienia...*

Śląsku. Był to chłonny rynek zbytu dla produktów zbożowych produkowanych w licznych folwarkach usytuowanych głównie na urodzajnych glebach Śląska, ciągnących się pasem wzdłuż lewego brzegu Odry, od Legnicy po Głubczyce, oraz na prawym brzegu wokół Trzebnicy.

Na obszarze podwrocławskim w odległości 25–30 km od Wrocławia, badanym do najbliższych miasteczek targowych, przeważały wsie folwarczne (84%) oraz wsie kmiecie z folwarkiem¹⁷⁶. Wsie folwarczne i folwarczno-kmiecie nastawione na gospodarkę zbożową usytuowane były na południe od Wrocławia, na urodzajnych czarnoziemach. W dolinie Odry natomiast znajdowały się wsie folwarczne nastawione na gospodarkę hodowlaną¹⁷⁷.

Odmienne przedstawia się rozmieszczenie folwarków na Pomorzu. Powstawały one tam przede wszystkim w XV i XVI w. w związku z możliwością eksportu zboża do krajów Europy zachodniej i Szwecji. Była to główna przyczyna kształtowania się i wzrostu liczby folwarków oraz tworzenia nowych, m. in. drogą rugów chłopskich, zagospodarowania pustek osadniczych, nieużytków, puszczy, sandrów, bagien i pradolin. Na Pomorzu Zachodnim folwarki w większości zajęły obszary do XV–XVI w. słabo zaludnione; występowały tam małe, nieregularne wsie, powstałe ewolucyjnie. Znajdują się one na różnych glebach, najczęściej jednak na mało urodzajnych, piaszczystych i gliniastych, na wzniesieniach moren czołowych, kemach i ozach oraz na sandrach porośniętych lasem¹⁷⁸. Na Pomorzu folwarki nie tworzą zwartej regionu osadniczego. Znajdują się one głównie na wschód od linii: Kołobrzeg, Gryfice, Chociwel, Dobrzany. Wyjątek stanowi brak folwarków między Koszalinem a Słupskiem oraz na zachód od Bytowa i Szczecinka, gdzie na urodzajnych glebach istnieją najczęściej duże, regularne wsie kmiecie kolonizacji średniowiecznej. Folwarki zakładane na gorszych glebach nastawione były nie tylko na gospodarkę zbożową, lecz także na hodowlaną i leśną.

Na Pomorzu i w Wielkopolsce gospodarka folwarczna odegrała dużą rolę. Jak podaje J. Burszta¹⁷⁹, w XVIII w. wielka własność zajmowała tam czterokrotnie więcej przestrzeni aniżeli własność chłopska.

Na Mazowszu zaobserwuje się stały wzrost folwarków¹⁸⁰. Powiększono je ziemiąmi wykupywanymi przez szlachtę, uzyskiwanymi z karczunku lasów oraz zajmowania tzw. pustych łąnów.

Na ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej folwarki powstawały do końca XVI w., a na

¹⁷⁶ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, na mapie D: *Strefy osadnicze na początku XIX w.*

¹⁷⁷ Jak podaje J. Jańczak (*Atlas Historyczny Polski. Śląsk...*, komentarz s. 96 i mapy), na Śląsku hodowla krów, wołów i owiec odgrywała w końcu XVIII w. dużą rolę. Znane były także targi w Brzegu, Namysłowie, Wrocławiu, Legnicy i Świdnicy, dokąd spędzano wielkie ilości wołów, głównie z Rzeczypospolitej oraz Mołdawii i Wołoszczyzny.

¹⁷⁸ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, na mapie: *Sieć osadnicza Pomorza Zachodniego na tle hydrografii i lasów w pierwszej połowie XIX w.*

¹⁷⁹ Burszta, *Od osady słowiańskiej...*

¹⁸⁰ A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580*, Warszawa, 1960; J. Leskiewiczowa, B. Smoleńska, *La structure de la propriété foncière aux alentours de Varsovie (sur l'exemple de la formation du domaine de Wilanów)*, Geogr. Pol., 38, 1978, 171–179; Kielczewska-Zaleska, *Siedlungsperioden...*

stępnie dopiero od XVIII w. w związku z tzw. kolonizacją olęderską. Tak więc tempo oraz okresy wzmoczonego zakładania folwarków w poszczególnych obszarach Polski są różne. Najliczniej powstawały folwarki w pobliżu spławnych rzek, w związku z eksportem zboża za granicę. Zagadnienie produkcji zboża eksportowego, a więc i liczne występowanie folwarków w XVI w., głównie wzdłuż Wisły, na odcinku od Sandomierza do Torunia, w dolnym biegu Wisły, na wschód od Łęczycy po Wisłę, oraz nad Bugiem i Narwią ilustruje mapa A. Żaboklickiej¹⁸¹.

Proces intensyfikacji rolnictwa odbywał się nie tylko poprzez zakładanie folwarków, ale także regularnych wsi niwowych z gospodarką trójpolową. Na Podlasiu, które do 1569 r. stanowiło część terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, przeżawało osadnictwo powstałe spontanicznie, typu przysiółkowego, rozrzucone wśród lasów i bagien. W połowie XVI w. doszło na tym obszarze do ich komasacji i przebudowy na wielką skalę. Tak zwana reforma włóczna była wielką reformą agrarną, zrealizowaną za króla Zygmunta Starego. Celem jej był wzrost dochodowości wsi. Podstawę prawną reformy stanowiła ustawa z 1557 r., wydana w związku z pomyślną koniunkturą gospodarczą: wzrostem możliwości zbytu płodów rolnych spławianych Bugiem i Narwią do Wisły. W pierwszym etapie reforma objęła dobra państwowe, a następnie dobra magnackie i zamożnej szlachty. Ustawa o „pomiarze włócznej” uporządkowała stosunki własnościowe, komasację gruntów w starych wsiach oraz dała podstawę do zakładania nowych wsi¹⁸².

W każdej wsi wymierzano trzy pola, a każde gospodarstwo otrzymywało trzy płosy (litewskie rezy), po jednym w każdym polu, o łącznej powierzchni jednej włóki litewskiej¹⁸³. Trzy pola usytuowane były równolegle w stosunku do siebie lub dwa pola przebiegały równolegle, a trzecie poprzecznie do nich. Na styku dwóch pól, po obu stronach drogi, usytuowane były domy, które łącznie z ogrodami tworzyły regularny prostokąt¹⁸⁴, np. wieś Grabowiec, d. powiat Bielsk Podlaski – ryc. 13, lub Poniż, d. powiat Augustów – ryc. 14. Wsie te nazwane są szeregówkami dla odróżnienia od podobnych do nich ulicówek, regularnych, ale o innej genezie i innych wymiarach.

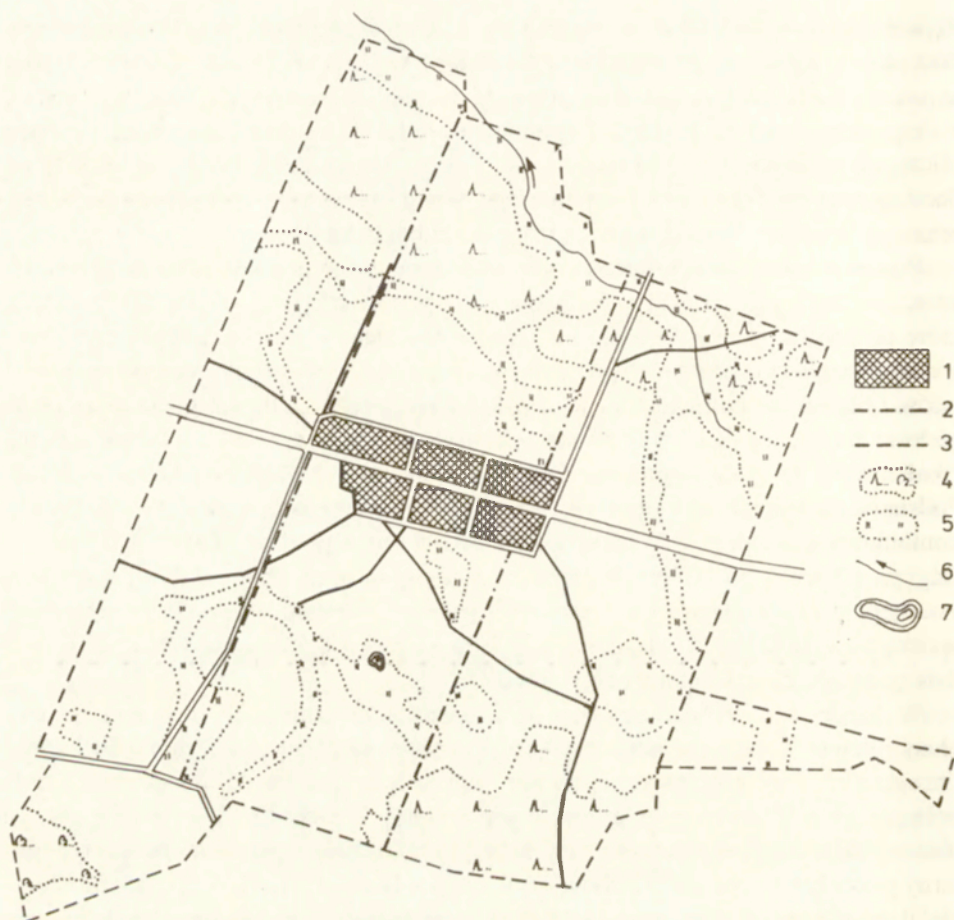
Intensyfikacja gospodarki rolnej odbywała się także przez zagęszczenie istniejącej sieci osadniczej i zajmowanie pod uprawę dotychczasowych nieużytków, a więc puszcz, sandrów, bagien i pradolin. Na obszarach tych powstawały wówczas liczne osiedla zagrodnicze i chałupnicze. W obrębie tego osadnictwa można wyróżnić dwa

¹⁸¹ A. Żaboklicka, *Życie gospodarcze na ziemiach polskich w XVI wieku* – mapa [w:] *Atlas Historyczny Polski*, PPWK, Warszawa 1985, s. 19.

¹⁸² J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, *Acta Baltico-Slavica*, 1; *Pamiętnik pierwszej konferencji nauk historycznych poświęconej badaniom ziem północno-wschodniej Polski w Białymstoku*, Białystok 1964, 115–135; J. Szewczyk, *Włóka – pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi*, *Prace Geogr. IG PAN*, 67, 1968; też, *L'habitat rural en Podlachie d'avant la période de la réforme de mense (avec prise en considération particulière de sa partie sudest)*, *Geogr. Pol.*, 38, 1978, 257–264; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, *Prace Wrocl. Tow. Nauk. seria A*, 48, Wrocław, 1951.

¹⁸³ Włóka litewska wynosiła 21–23 ha w zależności od jakości gleb.

¹⁸⁴ W. Biegajło, J. Tobiasz, *Zagadnienie trójpolówki z ugorem*, *Przeegl. Geogr.*, 29, 1957, 1, 1957, 11–141.

Ryc. 13. Grabowiec, d. pow. Bielsk Podlaski. Odrys planu wsi z 1862 r. (W. Biegajło i J. Tobiasz, *Zagadnienie trójpolówki z ugorem*, *Przegl. Geogr.* 29, 1, 1957, 11–141). Regularne siedlisko w kształcie prostokąta oraz trzy niwy. Przykład wsi szeregówki

1 – siedlisko, 2 – granice niw, 3 – granice wsi, 4 – lasy, 5 – pastwiska, 6 – strumień, 7 – staw.

Brak skali w publikacji

Grabowiec, formerly powiat Bielsk Podlaski. A copy of the village plan from 1862 (after W. Biegajło and J. Tobiasz). Regular site in the form of a rectangle and three fields. An example of line village

1 – site, 2 – boundary of fields, 3 – boundary of village, 4 – woods, 5 – meadows, 6 – stream, 7 – pond.

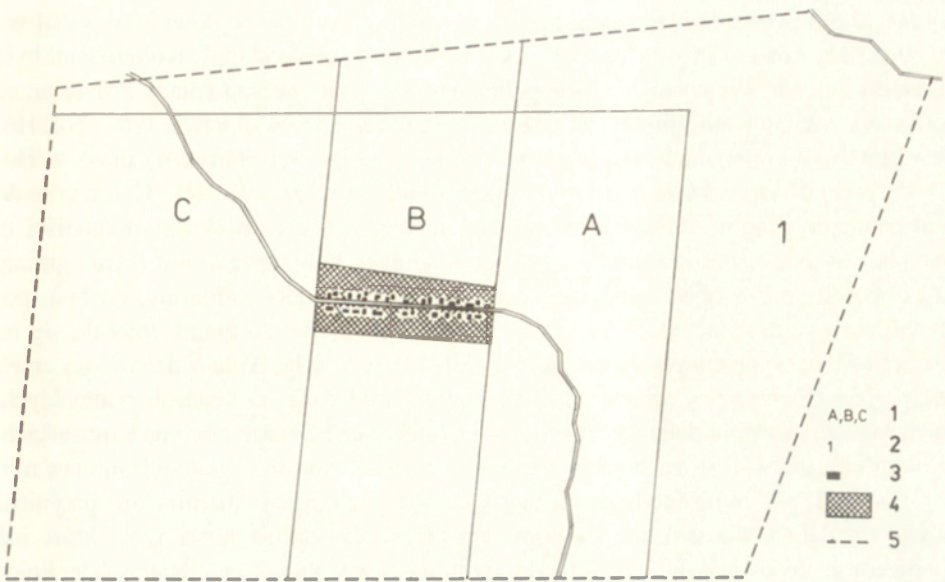
No scale in publication

typy: małe wsie bezplanowe, powstałe samorzutnie drogą ewolucyjną, oraz wsie planowe, kolonie, o charakterze zorganizowanym.

Pierwszy typ wsi, nazwany także wsią samorodną¹⁸⁵, jest trudno uchwytny w terenie z powodu braku dokumentów historycznych, świadczących o dacie jej

¹⁸⁵ F. Piaścik, *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej*, Rustica, 1, Warszawa, 1939.

Ryc. 14. Ponizie, d. pow. Augustów. Odrys planu wsi z 1799 r. (AGAD, sygn. Zb. kart. 392-15).
Siedlisko w kształcie prostokąta i trzy regularne niwy

1 – oznaczenie pól, 2 – obszar sprzed 7 laty (tzn. z 1792 r.) odłączony od wsi, 3 – zabudowa, 4 – zagrody,
5 – dawne granice wsi. Brak skali na planie

Ponizie, formerly powiat Augustów. A copy of the village plan from 1799. The site in form of
a rectangle and three regular fields

1 – marks of the fields, 2 – area which was separated from the village seven years before (i. e. in 1792),
3 – buildings, 4 – farmsteads, 5 – ancient boundaries. No scale on the plan

powstania. Nie wiadomo bowiem, czy wsie te powstały na tzw. surowym korzeniu, czy rozwinęły się z osiedli jednodworczych lub przysiółków. Problem ten wiąże się z zagadnieniem tzw. pustek osadniczych. Proces przemian osadnictwa trudno jest bowiem ująć w ścisłe ramy czasowe, gdyż osiedla ulegają także regresom na skutek zmian demograficznych, warunków społeczno-ekonomicznych, klęsk elementarnych, które dziesiątkują ludność, oraz zmian stosunków politycznych. Zagadnienie regresji osadnictwa, powstawania tzw. pustek osadniczych, całkowitych lub częściowych, nie jest w Polsce opracowane kompleksowo. Badania ograniczają się do małych obszarów lub pojedynczych wsi. Brak jest natomiast map przekrojowych, przedstawiających występowanie w danym okresie osiedli zaginionych większych regionów osadniczych. Zazwyczaj badania przeprowadzane są na podstawie źródeł historycznych, a nie archeologicznych, w związku z ustaleniem nazewnictwa, zasięgu lasów, bagien i przepływu rzek.

Wsie drugiego typu, k o l o n i e, są stosunkowo dobrze uchwytnie na mapie i opracowane źródłowo¹⁸⁶. Kolonizacja holenderska była po średniowieczu drugim

¹⁸⁶ W rozdziale tym nawiązuję do artykułu: H. Szulc, *Restructuring of the agrarian landscape in Poland from 1700 to 1914*, [w:] *The Transformation of the European Rural Landscape: Methodical issues and agrarian change 1770–1914*, Papers from the 1990 meeting of the Standing

okresem powstawania planowych osiedli. U schyłku XVII w., a głównie w XVIII w., powstawały nowe formy osadnicze w postaci kolonii „oleńderskich”. Kolonistami była ludność holenderska wyznania ewangelickiego, szukająca schronienia w Polsce przed prześladowaniami religijnymi. W późniejszym okresie w osadnictwie tym obok Holendrów brali coraz znaczniejszy udział Niemcy. Religijny i polityczny ucisk w Holandii przez Hiszpanów za Karola V na początku XVI w. zmusił wielu Holendrów do emigracji do Anglii, Francji, Ameryki Północnej, a także do Polski. Koloniści ci osiadali na podstawie kontraktów, które zakładający kolonie zawierał z całą gminą. Za zobowiązania wobec założyciela cała wieś odpowiadała solidarnie, co było potwierdzone w dokumencie lokacyjnym. Prawo kolonistów do ziemi opierało się na dzierżawach, wynoszących kilkanaście do kilkudziesięciu lat. Potem dzierżawcy mieli zazwyczaj dzierżawę wieczystą. Kolonie te były zakładane na terenach podmokłych, nieużytkach, na skraju dolin rzecznych, a w późniejszych okresach także na karczunkach. Koloniści zajmowali się melioracją gruntów przez odwadnianie, a następnie uprawę roli.

Podobnie jak okres średniowiecznej kolonizacji na prawie niemieckim przyniósł nowe rozplanowania wsi, tak i kolonizacja oleńderska wniosła nowe typy, które już poprzednio stosowane były w Holandii i w północnych Niemczech. Najczęściej kolonie oleńderskie w swych układach przestrzennych podobne były do wsi łąnowe leśnych. Ziemia kolonisty znajdowała się w jednym kawałku w formie szerokiego pasma biegnącego od terenu położonego najniższej rzeki czy bagna w kierunku doliny aż do granicy wsi. Równoległe do pierwszego osadnika taki sam pas ziemi otrzymywał następny, a za nim reszta osadników. W poprzek gruntów, na terenie nadzalewowym, wytyczano ulicę, przy której osadnicy stawiali swoje zabudowania, najczęściej usytuowane po jednej stronie ulicy. Wszyscy osadnicy otrzymywali zawsze równą ilość gruntów. Jednostką gruntową była tzw. huba (ryc. 15)¹⁸⁷. Kolonie holenderskie na Pomorzu, o zabudowie szeregowej, wzdłuż ulicy, usytuowane na terenach bagiennych, nazwane są r z ę d ó w k a m i b a g i e n n y m i¹⁸⁸.

Drugi rzadziej występujący typ osad oleńderskich miał charakter osiedli rozproszonych o blokowym układzie pól (ryc. 16)¹⁸⁹. Jeszcze inny typ osiedli oleńderskich to przeniesienie dawnej wsi polskiej na prawo oleńderskie. Wówczas rozplanowanie zostało nie zmienione, najczęściej parcelacji uległ dawny folwark, którego ziemię rozdzielono między osadnikami. Nazwy wsi oleńderskich utworzone były od cech terenu lub od starej nazwy wsi z dodatkiem „oleńdry”¹⁹⁰.

Trzeci rozbiór Polski w 1795 r. był przełomowym okresem także dla osadnictwa Polski. Odtąd inicjatywę zakładania nowych osiedli przejęły państwa zaborcze: Prusy, Austria i Rosja.

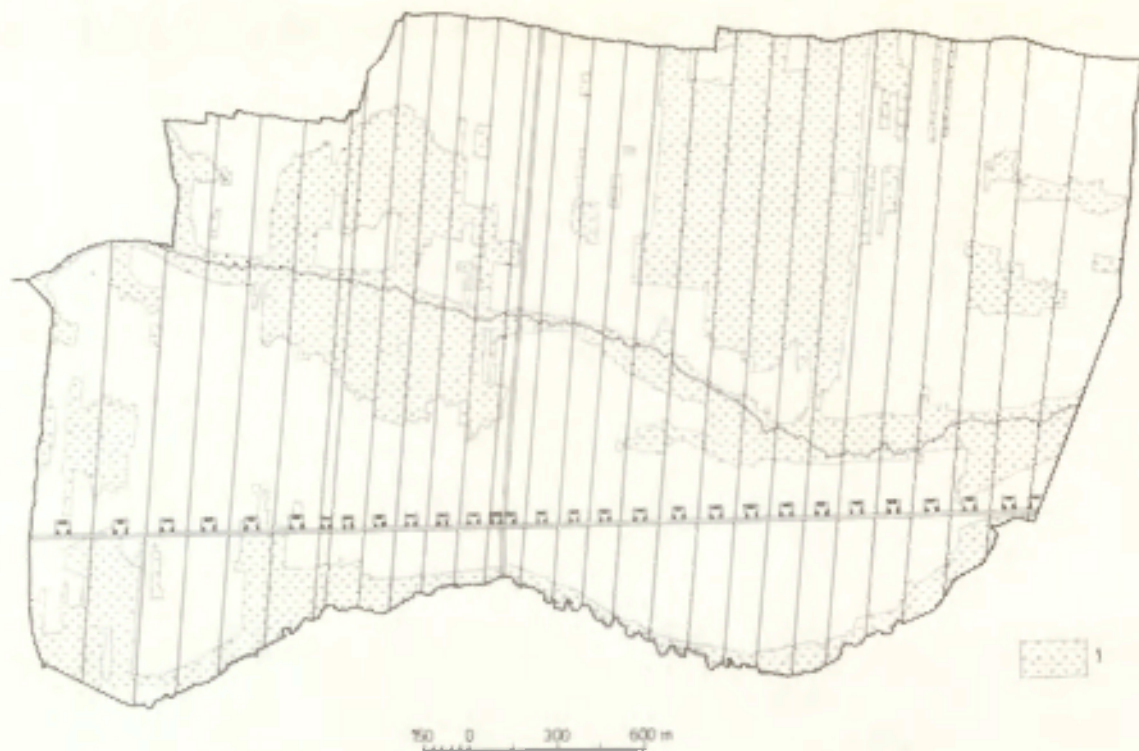
European Conference for the Study of the Rural Landscape, red. A. Verhoeve i J. A. J. Vervloet, Brussel, 1992, 266–278.

¹⁸⁷ Huba – łąka równy używanej w Polsce włoce chełmińskiej o powierzchni 17,9 ha.

¹⁸⁸ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 23.

¹⁸⁹ F. Piaścik, *Zagadnienie systemu osiedleńczego na obszarach wiejskich*, Warszawa, 1959.

¹⁹⁰ W. Rusiński, *Osady tzw. oleńdrów w dawnym woj. poznańskim*, Poznań, 1939, Kraków, 1947; tenże: *Osadnictwo niemieckie na ziemiach polskich w XVI–XIX w. Mity i rzeczywistość (w związku z pracami W. Maasa i O. Kossmanna)*, *Przegł. Hist.*, 70, 1970, 4, 723–743.

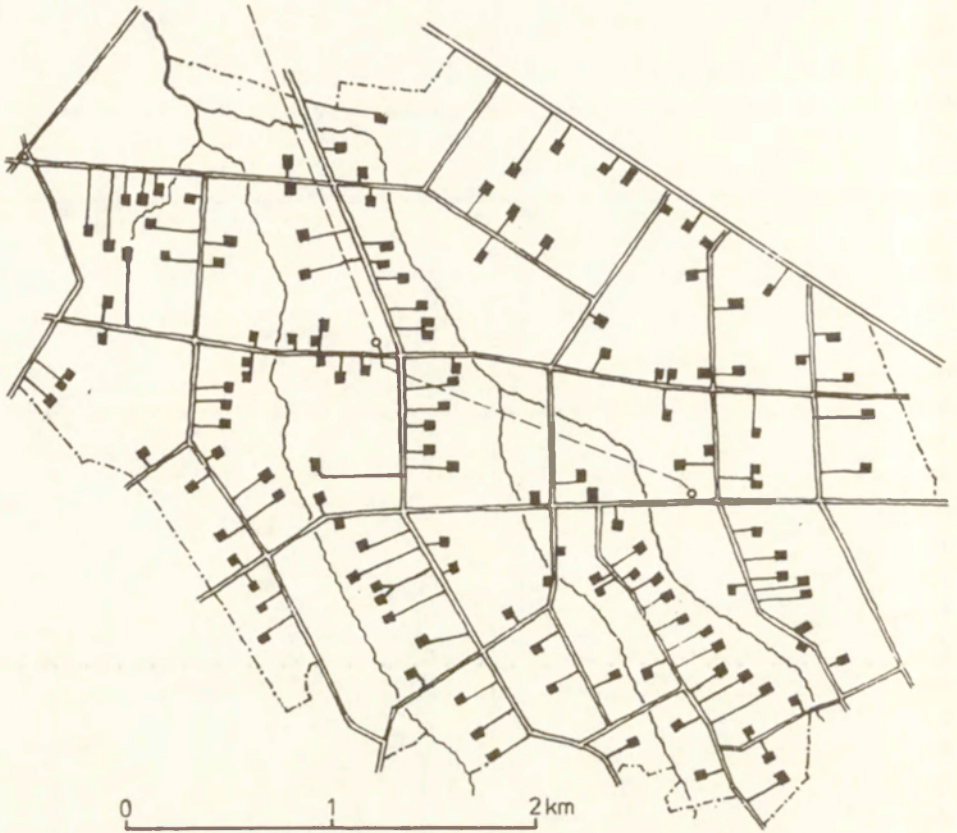
Ryc. 15. Dzierżążnia, d. pow. Płońsk. Odrys planu wsi z 1827 r. (AGAD, sygn. Zb. kart. 199-11). Kolonia holenderska

1 – łąki

Dzierżążnia, formerly powiat Płońsk. A copy of the village plan from 1827. A Dutch colony

1 – meadows

<http://rcin.org.pl>

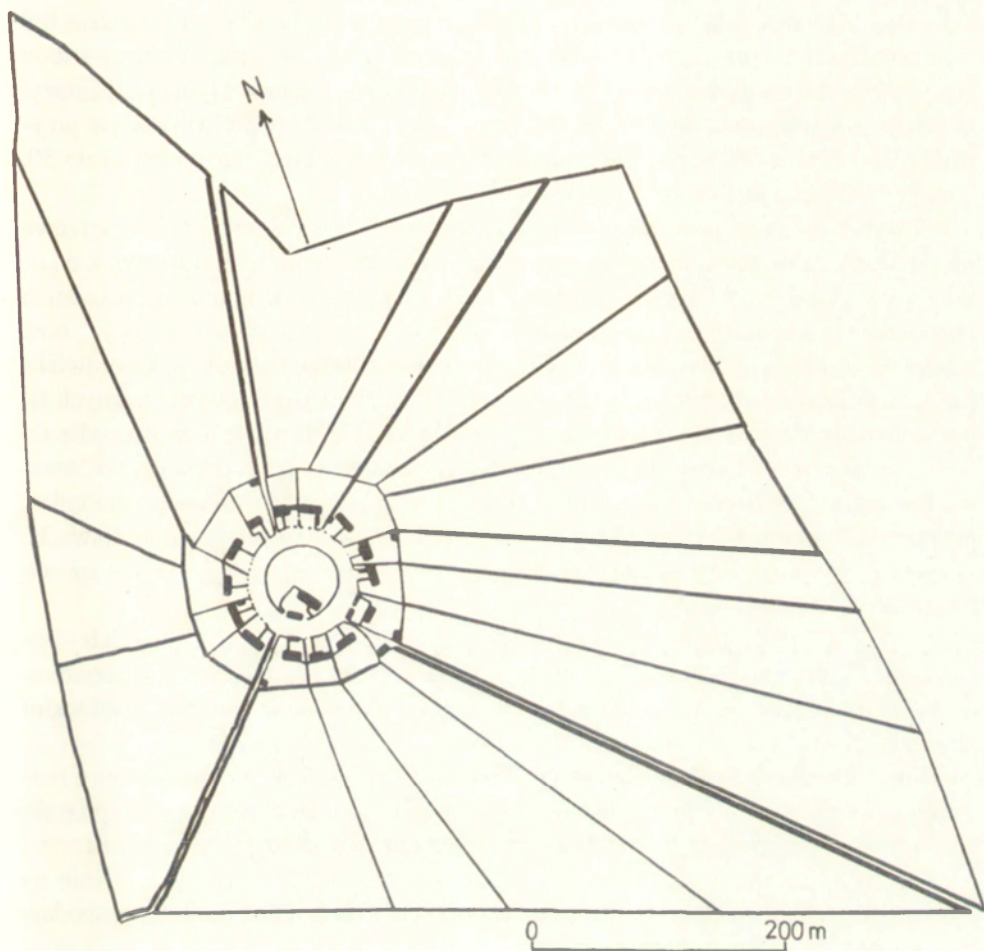

Ryc. 16. Holendry Baranowskie, d. pow. Błonie (F. Piaścik, *Zagadnienie systemu osiedleńczego na obszarach wiejskich*, Warszawa, 1959). Przykład kolonii holenderskiej rozproszonej
 Holendry Baranowskie, formerly powiat Błonie (after F. Piaścik). An example of dispersed Dutch colony

W zaborze pruskim występowała kolonizacja fryderycjańska, która przypada na lata 1740–1806 (a więc przekracza okres panowania Fryderyka Wielkiego). Jej szczytowym okresem są lata siedemdziesiąte XVIII w. Celem tej kolonizacji było zagospodarowanie obszarów najłabiej zaludnionych poprzez intensyfikację rolnictwa i rozbudowę przemysłu. Kolonie te miały różny układ przestrzenny zależnie od ich funkcji: rolniczych, rzemieślniczych, leśnych, górniczych, hutniczych. Dlatego kolonizacja nie ograniczała się do obszarów rolniczych, ale objęła również obszary leśne, pastwiska i nieużytki.

Najczęściej kolonia miała kształt ulicówki o zabudowie zwartej, rzadziej na wzór wsi z nawsiem¹⁹¹. Kolonie zakładane były z dala od dróg komunikacyjnych, dopiero później łączono je z siecią drożną. Niektóre kolonie posiadały budynki mieszkalne po jednej stronie drogi, a gospodarcze po przeciwnej. Oprócz kolonii typu linearnego

¹⁹¹ Szulc, *Typy wsi...*, ryc. 13.

Ryc. 17. Czerwona, d. pow. Olesno. Odrys planu wsi z przełomu XVIII/XIX w. (H. Schlenger, *Friderizianische Siedlungen rechts der Oder bis 1800 auf Grund der Aufnahmen von Hammer und von Massenbach, Beihefte zum Geschichtlichen Atlas von Schlesien*, Breslau, 1933).

Kolonia fryderycjańska

Czerwona (Marienau), formerly powiat Olesno (Rosenberg). A copy of the plan from the turn of 19th century (after H. Schlenger). A Frederician colony

zakładane były również kolonie w kształcie okólnicy, z zagonami promieniście rozchodzącymi się od każdej zagrody, jak np. kolonia Czerwona (ryc. 17)¹⁹².

Jeszcze inny typ stanowią kolonie przemysłowe z fryszerkami i kuźniami żelaza oraz kolonie drwali leśnych i smolarzy. Osiedla te lokowane były najczęściej wzdłuż rzeki i na obszarach leśnych ze względu na niezbędne dla przemysłu elementy: wodę

¹⁹² Kolonia Czerwona (Marienau), dawny powiat Olesno, [w:] H. Schlenger, *Friderizianische Siedlungen rechts der Oder bis 1800 auf Grund der Aufnahmen von Hammer und von Massenbach, Beihefte zum Geschichtlichen Atlas von Schlesien*, Breslau, 1933.

i drewno. Kształt i funkcje kolonii zależały głównie od tego, czy założycielem był król czy właściciel prywatny. Kolonie otrzymały nazwy od nazwiska lub nazwy rodu założyciela albo od nazwy starej wsi z dodatkiem kolonia. Ogółem Fryderyk II założył w całym państwie pruskim około 900 kolonii, osad i wsi. Z tej liczby na Śląsk przypada około 250, na Pomorze Szczecińskie około 180, na okręg nadnotecki około 50, a na Prusy Wschodnie około 120 kolonii¹⁹³.

W byłym zaborze austriackim kolonizacja zapoczątkowana była przez cesarzową Marię Teresę, a potem kontynuowana przez jej następcę Józefa II. Jest to tzw. k o l o n i z a c j a j ó z e f i ń s k a. Koloniści werbowani byli z południowo-zachodnich Niemiec. Do osiedlania przeznaczono głównie folwarki w dobrach państwowych oraz grunty po zniesionych klasztorach, w dalszej kolejności także pustkowia, karczowiska i moczary. Kształtem kolonie józefińskie były naśladownictwem geometrycznych figur kolonii fryderycjańskich. Najczęściej były to krótkie ulicówki z prostopadłe do nich przebiegającymi drogami bocznymi. Miały one także kształt prostokątów, kwadratów lub krzyży (ryc. 18)¹⁹⁴. Układ gruntów w koloniach józefińskich natomiast przypominał średniowieczny układ niwowy. Grunty po rozparcelowaniu folwarku podzielone były na niwy według jakości gruntów, a niwy na zagony. W ten sposób tworzone szachownicę pól.

Kolonie miały nazwy niemieckie pochodzące od imienia cesarza, a część ich – nazwę sąsiednich wsi polskich z dodatkiem „niemiecki” (Deutsch). Kolonie te przetrwały do naszych czasów w formie mało zmienionej. Ogółem w zaborze austriackim powstały 123 kolonie¹⁹⁵.

Dalsze zmiany w krajobrazie rolnym Polski w ciągu XIX w. nastąpiły wraz z rozwojem techniki rolnej i przejściem z trójpolówki do wielopolówki, a następnie do płodozmianu, jak również w związku z przemianami społeczno-gospodarczymi wsi.

Zmiany w układach przestrzennych wsi i sieci osadniczej przebiegały różnie na poszczególnych terenach kraju. Różnice te związane były z różną polityką gospodarczą państw zaborczych.

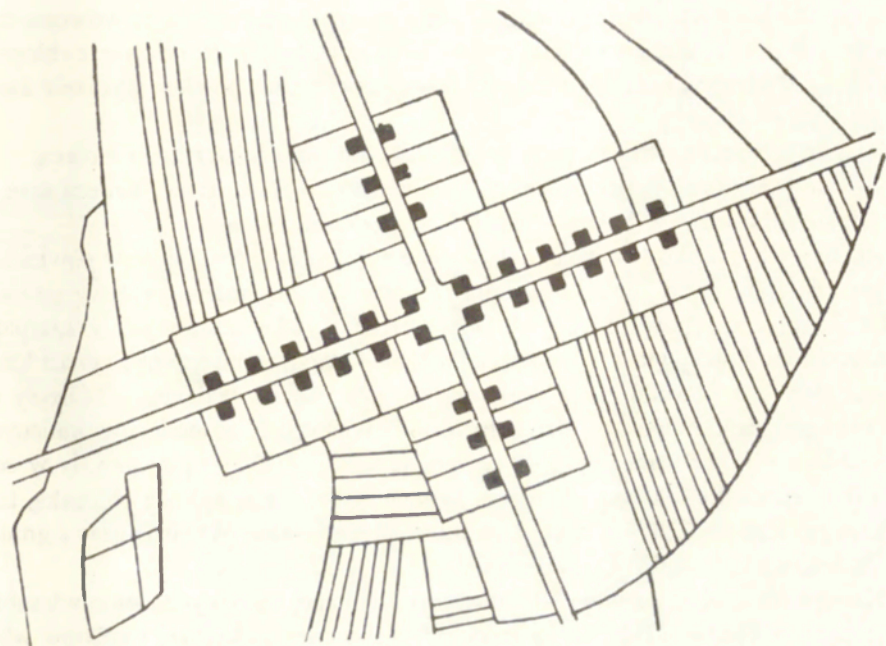
W zaborze pruskim na mocy edyktu z 1807 r. zniesiono poddaństwo i zezwolono na wolny obrót ziemią. Stało się to w związku z kryzysem gospodarczo-politycznym po klęsce militarnej Prus w 1806 r. Wprowadzenie reform miało na celu umocnienie państwa pruskiego pod względem politycznym i gospodarczym. Utworzono wówczas Komisję Generalną, która dokonywała pomiarów gruntów i regulowała stosunki prawne. Regulacja wsi przeprowadzona na początku XIX w. była pierwszą planową zmianą układu przestrzennego pól, którą przechodziła wieś od średniowiecza. Wzory tej regulacji zostały zaczerpnięte z Anglii i z państw skandynawskich, gdzie przebiegała ona daleko wcześniej. Jak wynika z badań S. Helmfrida¹⁹⁶, „enskifte” i „lagaskif-

¹⁹³ Z. Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań, 1945.

¹⁹⁴ H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji, 1772–1790*, Lwów, 1938; H. Szulc, *Restructuring...*, ryc. 6.

¹⁹⁵ Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka...*

¹⁹⁶ S. Helmfrid, *The storskifte, enskifte and lagaskifte in Sweden – General features*, Geogr. Ann., 43, 1960, 1–2, 114–130.

Ryc. 18. Nikonkowiec w obwodzie lwowskim, nad Dniestrem. Odrys planu kolonii założonej w 1783 r. (H. Lepucki, *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji, 1772–1790*, Lwów, 1938, tabl. 7). Kolonia józefińska. Skala nieczytelna

Nikonkowiec (Falkenstein) in Lwów (Lemberg) district on Dniestr. A copy of the plan of colony founded in 1783 (after H. Lepucki), A Josephinian colony. Scale illegible

te” – podobne do regulacji w Prusach – przebiegały w południowej Szwecji już w końcu XVII w.

Odbiciem w terenie reform agrarnych były komasacja gruntów w obrębie wsi i separacja gruntów folwarcznych od chłopskich. Poza tym niewielkie zagony ziemi w polach otrzymała ludność dotychczas bezrolna, a więc zagrodnicy, a niekiedy nawet chałupnicy. Podział własnościowy łąk i pastwisk nie uległ w zasadzie zmianie. Nie zmienił się również podczas tej regulacji obszar zabudowany, czyli siedlisko. Regulacja ta różni się więc od regulacji w Szwecji w XIX w., kiedy również siedlisko uległo zmianie. W czasie tej regulacji drogi zostały wyprostowywane i uregulowane, zmieniło się ich znaczenie komunikacyjne, ale tor ich pozostał bez zmian. Proces ten jest dobrze udokumentowany w postaci planów wsi w dużej skali oraz recesów, zawierających dokładne dane odnoszące się do stosunków własnościowych. Często dla okresu tego istnieją dwa plany tej samej wsi, przed regulacją i po regulacji, lub na jednym planie zaznaczone są zmiany spowodowane regulacją. Przykładem może być wieś Ratnowice z dawnego powiatu Nysa (ryc. 19)¹⁹⁷.

Proces separacji gruntów folwarcznych od chłopskich nie przebiegał jednakowo

¹⁹⁷ Szulc, *Studies on the Silesian village...*, ryc. 6.

we wszystkich wsiach zaboru pruskiego. Największym zmianom uległy wówczas tzw. wsie folwarczno-kmiecie, w których grunty folwarczne były przemieszane z chłopskimi. W przestrzennym rozwoju własności folwarcznej można bowiem wyróżnić następujące stadia:

- wsie folwarczno-kmiecie z przemieszaną własnością folwarczną i kmiecią;
- wsie folwarczno-kmiecie z wydzieloną własnością folwarczną i kmiecią oraz
- wsie folwarczne z drobną własnością zagrodniczą.

Rozwój własności folwarcznej odbywał się w różny sposób. Najpierw powiększono we wsi folwark, zajmując pod uprawę nowe obszary z tzw. rezerwy pańskiej i likwidując w ten sposób nieużytki. Gdy rezerwy pańskie zostały już wyczerpane, sięgnięto do wspólnej własności wiejskiej lub gospodarstw opuszczonych przez kmieci – zbiegłych z powodu coraz większego ucisku pańszczyźnianego. Zdarzały się również przypadki wykupywania sołectw lub większych gospodarstw kmiecych. W wyniku tych procesów zmieniała się struktura wsi. Folwarki powstawały w centrum dawnej wsi lub na jej peryferiach, tworząc jedną osadę ze wsią chłopską, tzw. wieś folwarczno-kmiecią¹⁹⁸. Grunty folwarczne przemieszane były wówczas z gruntami chłopskimi, np. we wsi Goworowice¹⁹⁹.

Następnym etapem rozwoju wsi folwarczno-kmiecej było wydzielenie własności folwarcznej z obrębu własności kmiecej, np. we wsi leśno-łanowej Lubiatów własność folwarku znajdowała się w blokach, powstałych z komasacji kilku łąnów, natomiast kmiecia w pasmach (zob. ryc. 11)²⁰⁰. Podobnie we wsi folwarczno-kmiecej Brochów własność folwarczna została wydzielona z własności kmiecej (ryc. 20)²⁰¹.

Na Pomorzu Zachodnim proces komasacji gruntów folwarcznych, który został zapoczątkowany w związku z odbudową wsi po wojnie trzydziestoletniej, zmieniał często kształt siedlisk i układy pól. Na większą skalę, regulowany normatywnie państwa pruskiego, przebiegał w dobrach państwowych od drugiej ćwierci XVIII w., a w dobrach szlacheckich po wojnie siedmioletniej (1756–1763).

Na planach separacyjnych wsi z początku XIX w. często przedstawiona jest tylko własność kmiecia, występująca w trzech niwach, pociętych na zagony, np. we wsi Żabno²⁰², natomiast własność folwarczna skomasowana jest w formie bloków. W okolicach można niekiedy stwierdzić, czy wieś powstała jako okolnica, czy też folwark stanowił „uzupełnienie” tzw. niepełnej okolnicy, która do czasu utworzenia folwarku miała kształt zakrzywionej rzędówki, np. we wsi Żelazo (zob. ryc. 2)²⁰³.

Proces wydzielania własności folwarcznej z obrębu własności kmiecej w niektórych wsiach przebiegał ewolucyjnie, w ciągu dłuższego czasu, w innych – jednorazowo, dopiero podczas reform rolnych związanych z uwłaszczeniem chłopów na początku XIX w.

¹⁹⁸ Szulc, *Osiedla podwroclawskie...*, s. 77–82.

¹⁹⁹ Szulc, *Typy wsi...*, ryc. 14.

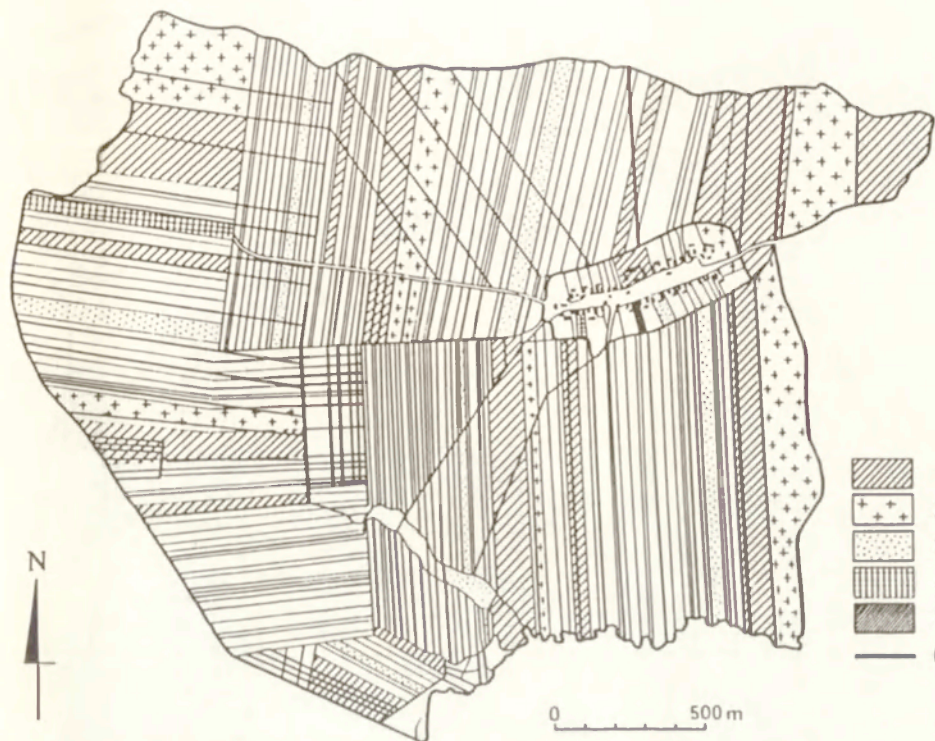
²⁰⁰ Szulc, *Typy wsi...*, ryc. 11.

²⁰¹ Szulc, *Osiedla podwroclawskie...*, ryc. 47.

²⁰² Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 4.

²⁰³ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 4.

Ryc. 19. Ratnowice, d. pow. Nysa. Odrys planu wsi z 1826 r. (AP Wr., sygn. KG Ny. 25). Wieś lokowana w 1370 r. (*Lib. fund.* s. 29). Siedlisko wsi regularne, ulicowo-placowe. Układ pól niwowo-łanowy. Granice własnościowe sprzed i po regulacji na początku XIX w.

1 – własność folwarczna, 2 – własność kościelna, 3 – własność jednego kmiecia, 4 – własność zagrodnicza, 5 – własność chałupnika, 6 – granice własnościowe po regulacji w 1826 r.

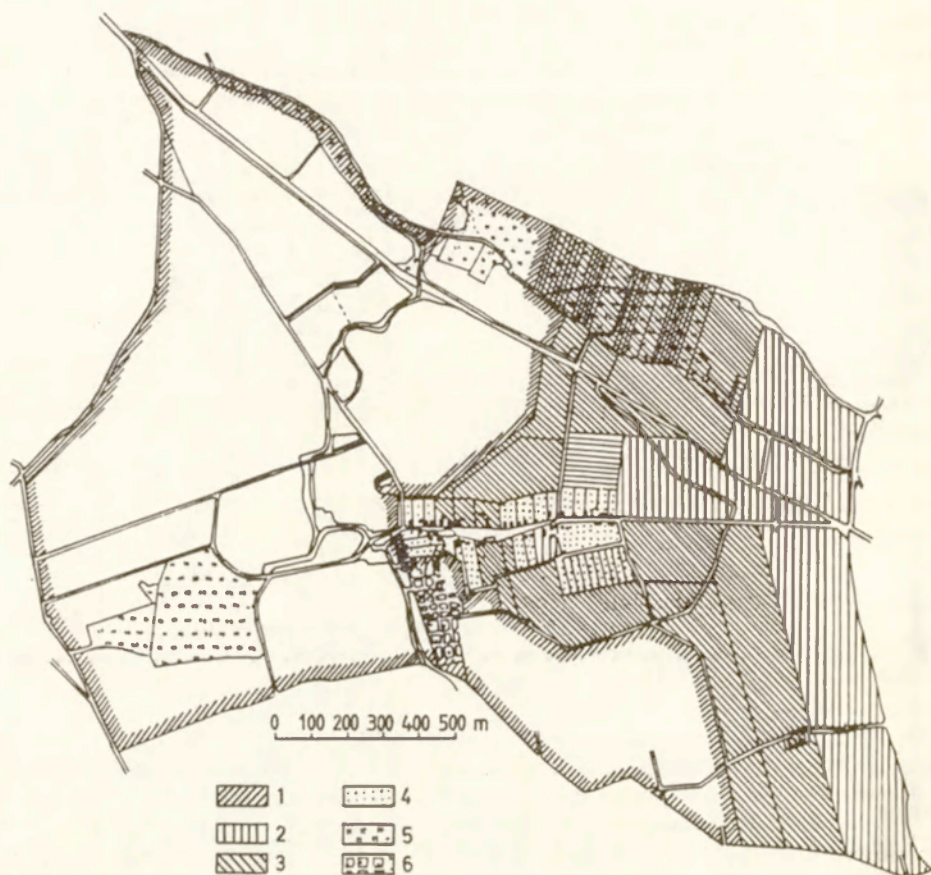
Ratnowice (Rathmannsdorf) formerly powiat Nysa (Neisse). A copy of the village plan from 1826. Village located in 1370. (*Lib. fund.* p. 29). Regular street-green village with fields arranged in strips. The ownership system before and after the regulation carried out early in the 19th century

1 – manorial property, 2 – church property, 3 – one peasant's property, 4 – one free farmer's property, 5 – one cottager's property, 6 – borders after the regulation in 1826

Dalszy rozwój folwarku polegał na całkowitym wyrugowaniu własności kmiecej z obrębu wsi. We wsiach folwarcznych cała powierzchnia wsi, z wyjątkiem małego obszaru ziemi zajętego przez zagrodników, należała do folwarku. We wsiach tych miejscem centralnym był folwark, składający się z rezydencji właściciela, z przyległym doń parkiem, oraz z zabudowań gospodarskich (np. we wsiach Poświętne, Przydroże²⁰⁴). Działki pracujących na folwarku zagrodników skupiały się wzdłuż krótkiej drogi. Dlatego H. Schlenger²⁰⁵ zalicza wsie folwarczne do typu wsi drożnych. Również na załączonej do tej pracy mapie wsie folwarczne zaliczone zostały do wsi drożnych. Wsie folwarczne można łatwo rozpoznać na mapie topograficznej po ich

²⁰⁴ Szulc, *Typy wsi...*, ryc. 6, 7.

²⁰⁵ Schlenger, *Formen...*

Ryc. 20. Brochów, obecnie dzielnica Wrocławia. Odrys planu wsi z 1818 r. (AP Wr., sygn. KG Wr. 133). Wieś kmiecia z folwarkiem. Połowa powierzchni wsi należała do folwarku, a połowa do kmieci i sołtysa

1 – własność folwarku, 2 – własność sołtysa, 3 – własność kmieci, 4 – własność zagrodników, 5 – łąka, 6 – park

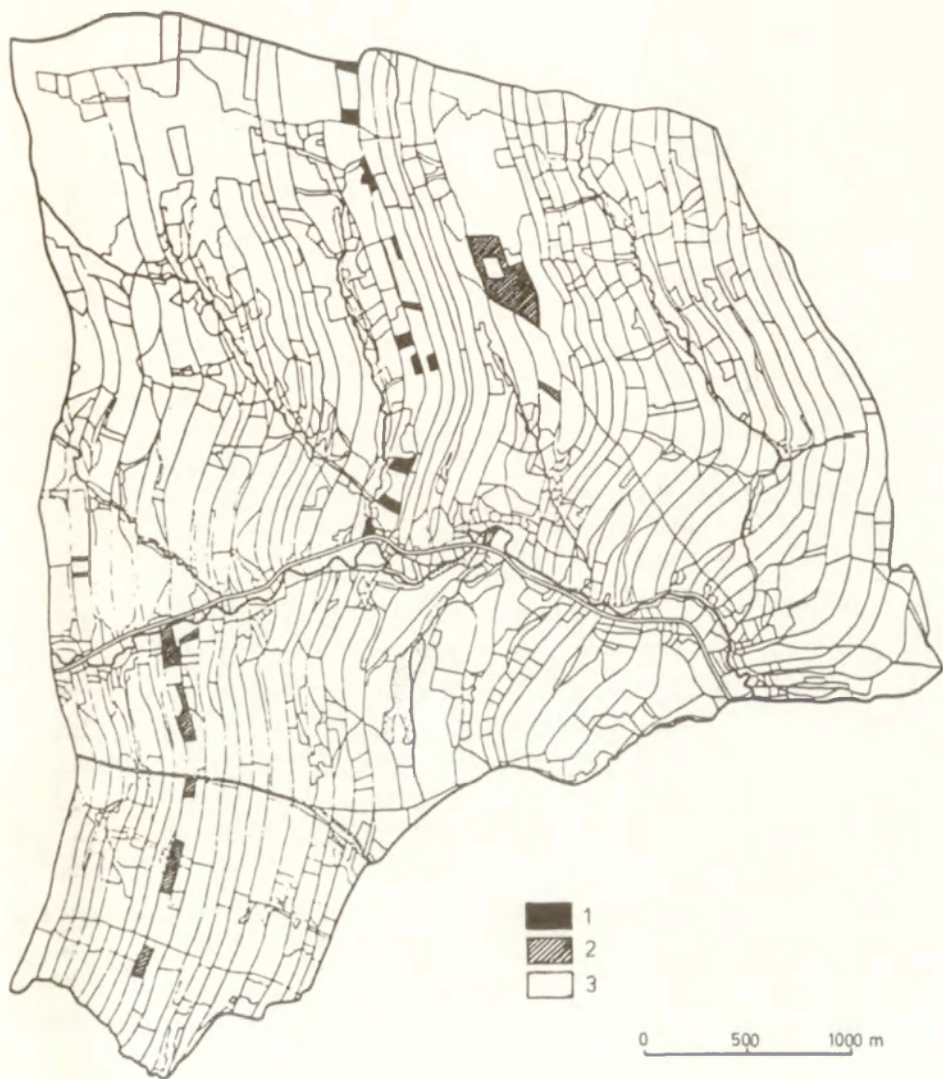
Brochów (Brockau), now a district of Wrocław (Breslau). A copy of the village plan from 1818. A peasant village with a manor. Half of the village belongs to the manor and the other to the peasants and the bailiff

1 – land owned by the manor, 2 – land owned by the bailiff, 3 – land owned by four peasants, 4 – land owned by the farmhands ("gardeners"), 5 – meadow, 6 – park

charakterystycznym układzie przestrzennym, zupełnie odmiennym od układu średnio-wiecznych wsi kmiecych, oraz po przebiegu granic wsi. Wsie te są bowiem jak gdyby „wykrojone” z obszaru innych wsi i dlatego ich granice biegły często po linii prostej, a siedlisko nie leżało koncentrycznie w stosunku do granic wsi, np. we wsi Krzyki²⁰⁶.

Na początku XIX w. występowały wszystkie typy przestrzenne wsi folwarcznej: folwarczno-kmiecie z przemieszanaą własnością folwarczną i kmiecią oraz folwarczne

²⁰⁶ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*, ryc. 44.

Ryc. 21. Binarowa, d. pow. Gorlice, stan z 1970 r. Wieś łańcuchowa

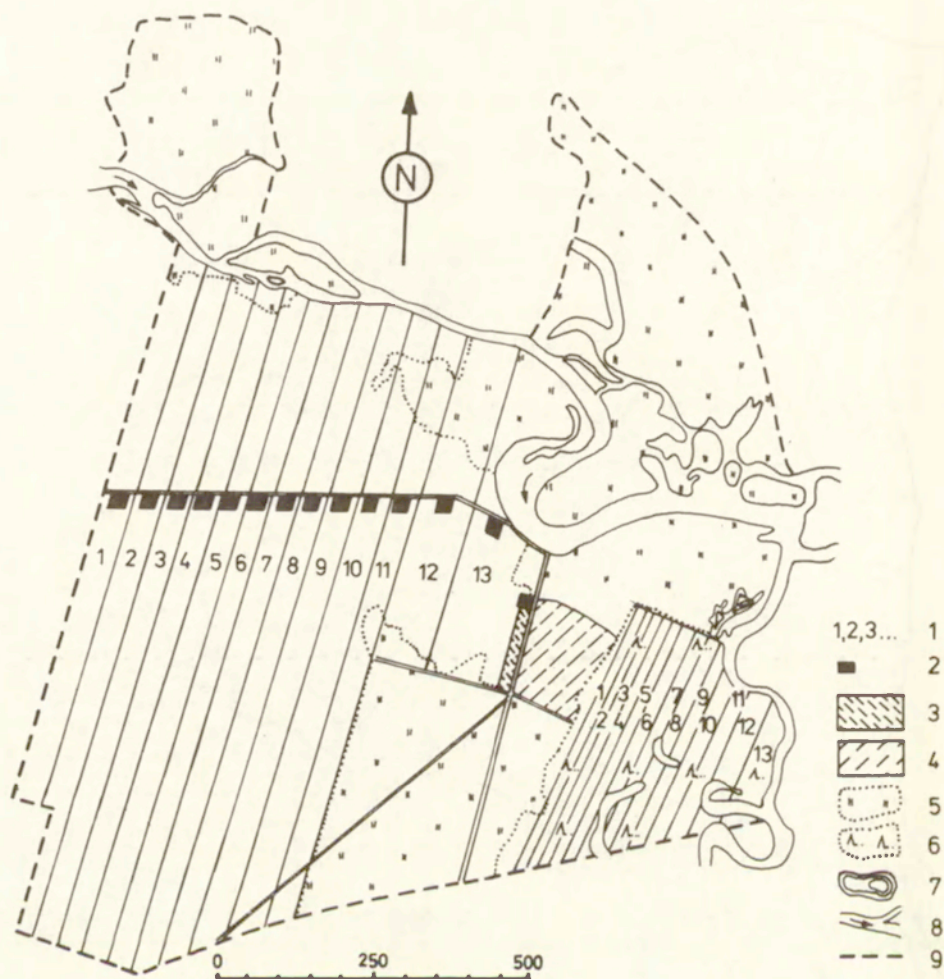
1 – własność prywatna, 2 – Państwowy Fundusz Ziemi, 3 – państwowe gospodarstwa leśne

Binarowa, formerly powiat Gorlice. A copy of the village plan of 1970. The double row forest village (Waldhufendorf)

1 – private ownership, 2 – State Land Fund, 3 – state forestry farms

z drobną własnością zagrodniczą. Dopiero reforma rolna pierwszej połowy XIX w. spowodowała rozdzielenie tych dwóch własności.

Na ziemiach zaboru austriackiego już w 1787 r. został wydany akt prawny, na mocy którego rozgraniczono grunty dworskie i włościańskie. Jednakże dopiero w 1848 r. zniesiono poddaństwo i uwłaszczenie chłopów. Na terenach tych nie przeprowadzono żadnej regulacji gruntów ani separacji własności folwarcznej od chło-

Ryc. 22. Gromadzin, d. pow. Płońsk. Odrys planu wsi z 1856 r. (AGAD, sygn. Zb. kart. 207-6).
Rzędówka

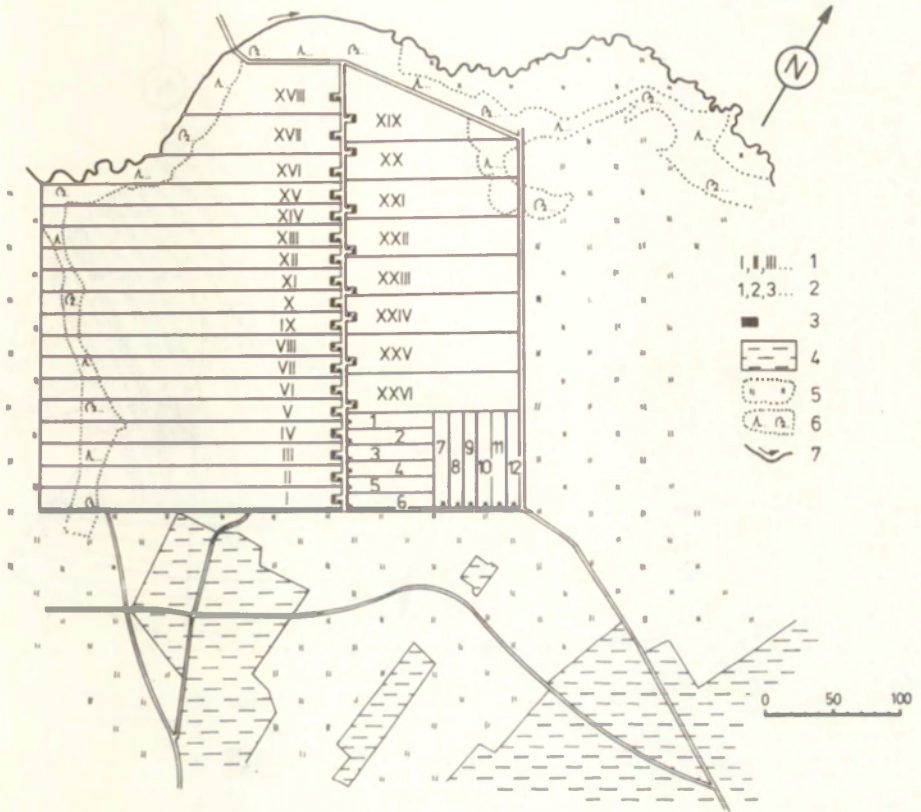
1 – własność indywidualna, 2 – budynki, 3 – karczma, 4 – pastwiska, 5 – łąki, 6 – las, 7 – staw,
8 – strumień, 9 – granice wsi. Skala w prętach

Gromadzin, formerly powiat Płońsk. A copy of the village plan from 1856. Row village

1 – private property, 2 – buildings, 3 – tavern, 4 – meadows, 5 – pastures, 6 – wood, 7 – pond, 8 – stream,
9 – boundary of the village. Scale in rods

pskiej, w wyniku czego postępowało dalsze rozdrobnienie gruntów i występowała szachownica pól. Na przykład we wsiach leśno-łanowych doszło do wielokrotnych podziałów zagonów wzdłuż, a następnie – gdy dalsze dzielenie wzdłuż ze względu na szerokość zagonów nie było możliwe – dzielono je również w poprzek, stawiając budynki na podzielonych zagonach (ryc. 21)²⁰⁷.

²⁰⁷ Szulc, *Charakterystyka osadnictwa...*, ryc. 6.

Ryc. 23. Rzędowice, d. pow. Rawa Mazowiecka. Odrzys planu wsi z 1801 r. (AGAD, sygn. Zb. kart. 266-19). Rzędówka

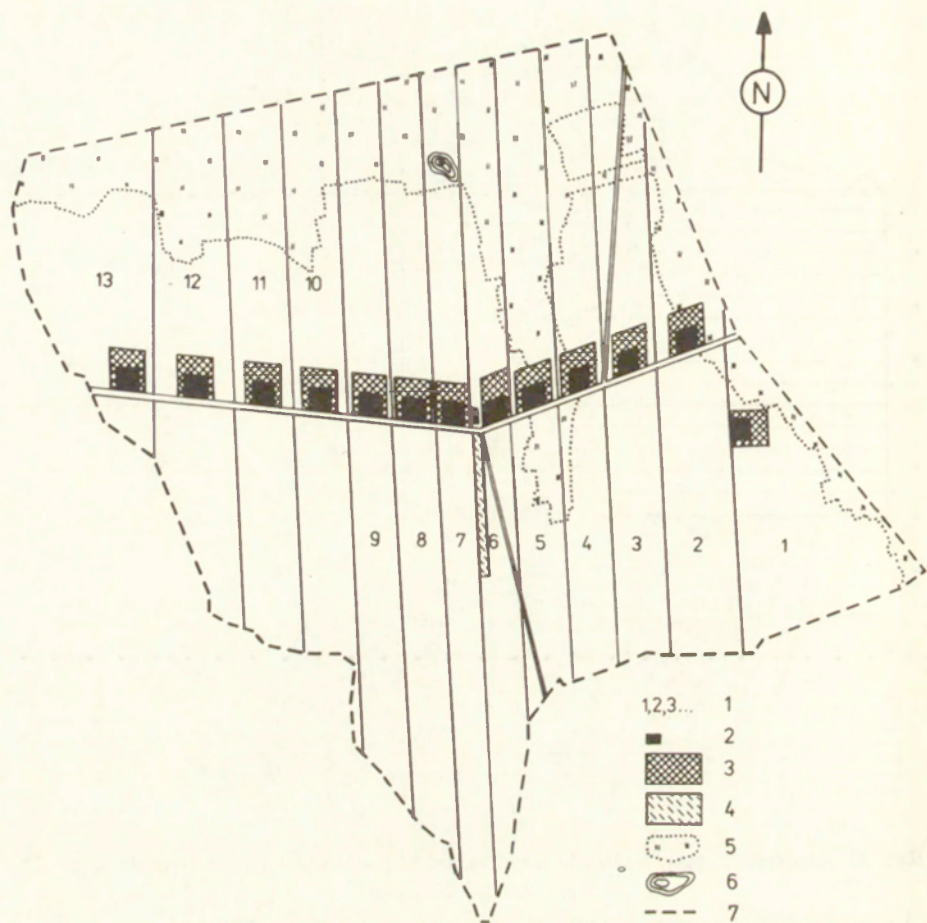
1 – zagony kmieci, 2 – zagony zagrodników, 3 – budynki, 4 – folwark, 5 – łąka, 6 – las, 7 – strumień.
Skala w prętach reńskich

Rzędowice, formerly powiat Rawa Mazowiecka. A copy of the village plan from 1801. Row village
1 – peasants strips, 2 – farmhands strips, 3 – buildings, 4 – manor, 5 – meadow, 6 – wood, 7 – stream.
Scale in Rhineland rods

Zupełnie inaczej przebiegała przebudowa wsi w Królestwie Polskim. Wprawdzie rząd carski dopiero w 1864 r. ogłosił ukaz uwłaszczeniowy, ale już w pierwszej połowie XIX w., po 1820 r. w dobrach rządowych, a w 1835 r. w dobrach skonfiskowanych i kościelnych, przeprowadzono oczynszowanie chłopów. Oczynszowanie to łączyło się z wydzieleniem ziemi chłopskiej w formie zcalonej i niekiedy z przeniesieniem chłopów na nowe tereny. W wyniku regulacji wsi, zarówno komasacji jak i parcelacji majątków, powstał nowy typ wsi: tzw. rzędówki, zwane także wsiami sznurowymi (ryc. 22, 23, 24)²⁰⁸.

R z ę d ó w k i są to wsie różnej długości, ciągnące się nawet do kilku kilome-

²⁰⁸ Piaścik, *Osadnictwo...*

Ryc. 24. Chróscin, d. pow. Płońsk. Odrys planu z 1848 r. (AGAD, sygn. Zb. kart. 207-8.
Rzędówka

1 – zagony kolonistów, 2 – budynki, 3 – zagrody, 4 – zagon karczmarza, 5 – łąki, 6 – staw, 7 – granice wsi.
Skala nieczytelna

Chróscin, formerly powiat Płońsk. A copy of the plan from 1848. Row village

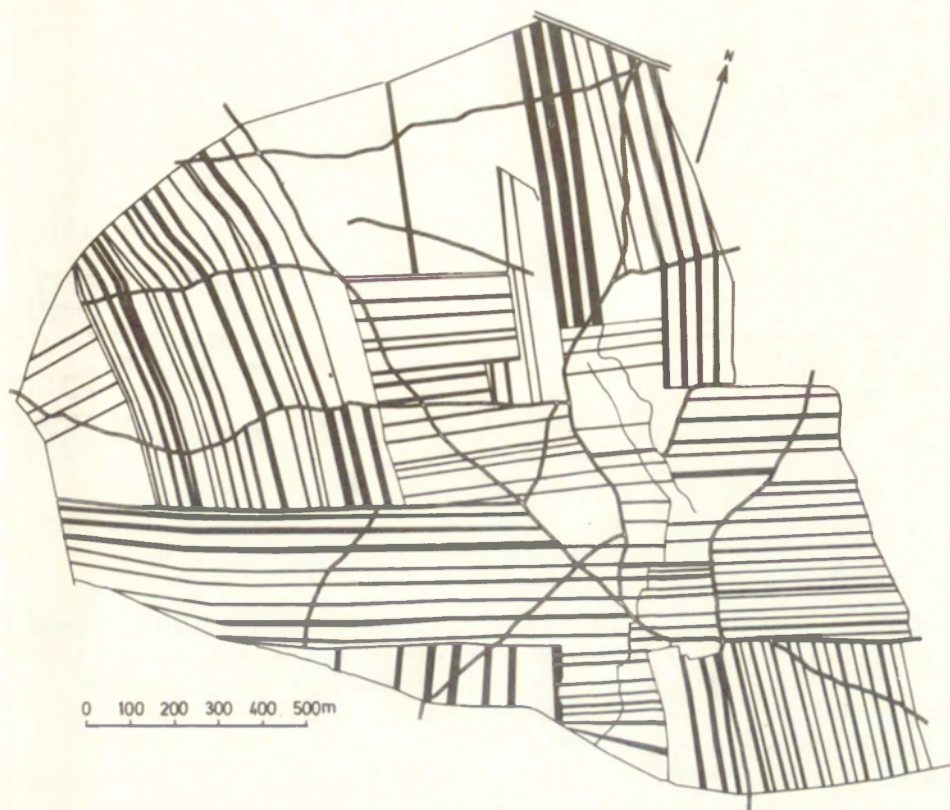
1 – strips of colonists, 2 – buildings, 3 – farmsteads, 4 – strips of the publican, 5 – meadows, 6 – pond,
7 – boundaries of the village. Scale illegible

trów. Zagrody usytuowane są luźno po jednej lub po obu stronach ulicy. Prostopadle do drogi będą zagony w formie szerokich pasów pól.

Szczególnie duże rozdrobnienie gruntów występowało we wsiach drobnej szlachty na Mazowszu i Podlasiu, gdyż mogła ona na mocy przywilejów dowolnie rozporządzać gruntem i zazwyczaj dzieliła grunty jednej własności pośród wszystkich spadkobierców (ryc. 25)²⁰⁹.

Innym typem są osiedla rozwojowe. Składały się one z kilku „gron”;

²⁰⁹ S. Rostańcic, *Samorzutne scalania gruntów wśród mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej*, Warszawa, 1928.

Ryc. 25. Noszarzewo Polne, d. pow. Mława. Odrys planu wsi z 1833 r. (S. Rosłaniec, *Samorzutne scalania gruntów wśród mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej*, Warszawa, 1928). Stan sprzed komasacji. Na planie zaznaczono własność jednego gospodarza w 125 zagonach. Całość wynosiła 122 morgi i 217 prętów

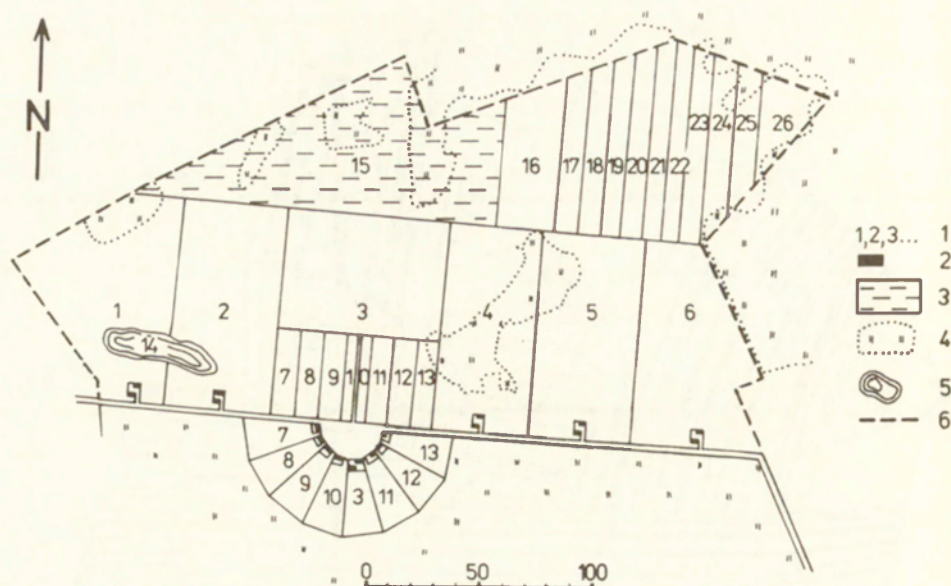
Noszarzewo Polne, formerly poviat Mława. A copy of the village plan from 1833 (after S. Rosłaniec). The situation before the integration of land. 125 strips of the total area of 122 morgens and 217 rods belonging to one family are marked on the plan

każde jest właściwie rezultatem rozwoju samodzielnej komórki osadniczej, co potwierdzają również nazwy, biorące swój początek przeważnie od nazwiska pierwszego osadnika. Niektóre „grona” rozrastając się połączyły się ze sobą, inne natomiast w dalszym ciągu utrzymywały charakter niezależnych jednostek (zob. ryc. 4)²¹⁰.

Na terenie zaboru rosyjskiego, zwłaszcza w latach dwudziestych XIX w., powstawały liczne kolonie²¹¹ (ryc. 26) oraz osiedla przemysłowe; związane one były głównie z przemysłem: tkackim i górniczo-hutniczym. Osiedla te najczęściej powstawały samorzutnie. Nie są one wynikiem jakiejś akcji osadniczej, lecz powstawały spontanicznie, często w najbliższym sąsiedztwie starej wsi, wokół folwarku, jako osiedle zagrodnicze lub chałupnicze. Położone w sąsiedztwie zakładu stanowią często razem

²¹⁰ Piaśnik, *Osadnictwo...*, np. wieś Dobrylas, ryc. 4.

²¹¹ Wilków, kolonia w d. powiecie Sochaczew, pocz. XIX w., AGAD, Zb. Kart. 247-7.

Ryc. 26. Wilków, d. pow. Sochaczew. Odrys planu kolonii z 1818 r. (AGAD, sygn. Zb. kart. 247-7)

1 – zagrody kolonistów, 2 – budynki, 3 – folwark, 4 – pastwiska, 5 – staw, 6 – granice wsi.
Skala w prętach reńskich

Wilków, formerly powiat Sochaczew. A copy of the colony plan from 1818

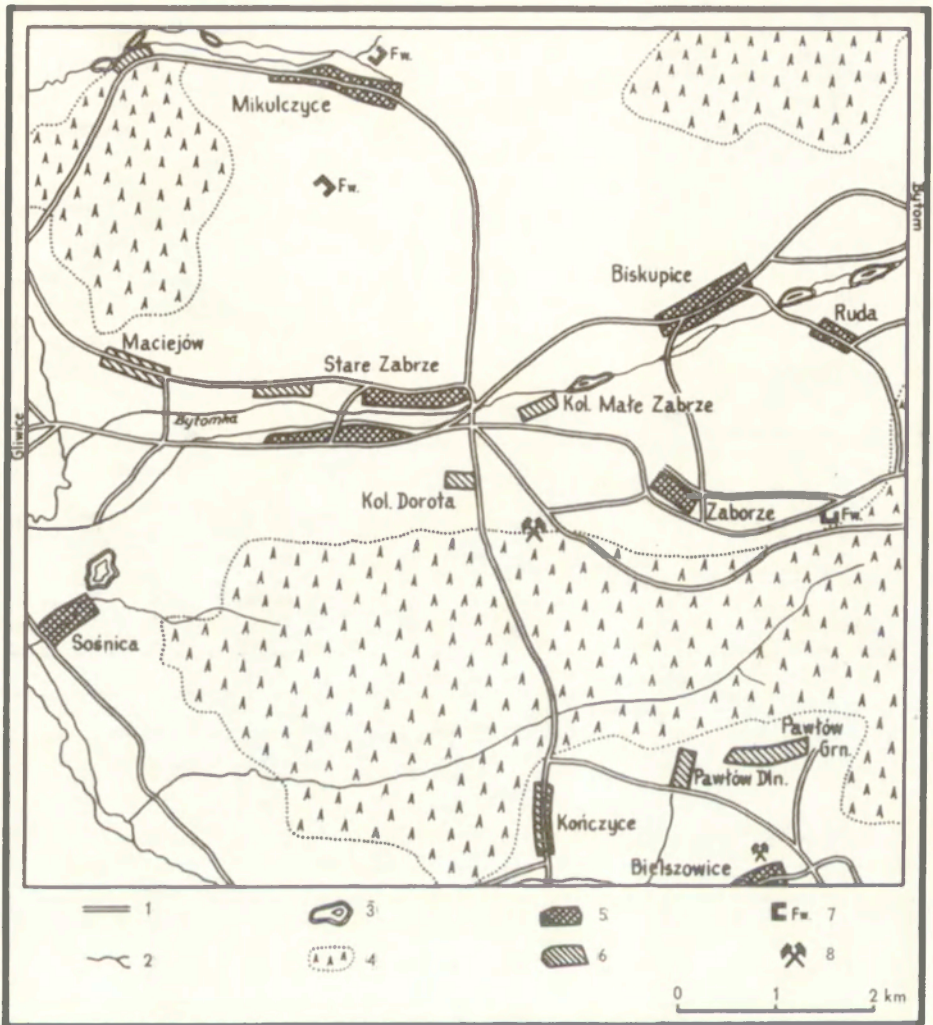
1 – farmsteads of colonists, 2 – buildings, 3 – manor, 4 – pastures, 5 – pond, 6 – boundary of the village.
Scale in Rhineland rods

z nim pewną całość. Charakteryzują się układem przestrzennym mało zwartym, dostosowanym często do topografii terenu. Najczęściej tworzą typ osiedla wielodrożnego lub rozproszonego, a niekiedy krótką, nieregularną ulicówkę lub małą wieś placową albo owalnicę. Ze względu na różny charakter tych wsi, powstających jako rozbudowa starej wsi lub jako nowe osiedle, są one trudno uchwytnie statystycznie i nie mają żadnych charakterystycznych cech morfologicznych²¹².

Szybko rozwijający się – zwłaszcza w końcu XVIII i na początku XIX w. – górnośląski przemysł górniczo-hutniczy i włókienniczy powoduje przekształcanie się dawnych osad wiejskich w osiedla przemysłowe oraz powstawanie nowych osad górniczych i hutniczych. Przemiany zabudowy wsi postępowały: kosztem zabudowy nawsia, przez wydłużenie siedliska, na skutek dobudowy nowych zagród oraz przez podział istniejących w siedlisku zagród. Wszystkie wymienione możliwości rozbudowy osiedli występowały np. w Zabrze. Zabudowa Zabrze postępowała żywiolowo: wzdłuż szos, torów kolejowych i wokół zakładów przemysłowych. Kierunek rozwoju Zabrze podyktowany został wybudowaną na początku XIX w. szosą państwową (ryc. 27

²¹² H. Madurowicz-Urbańska, *Z rozważań nad formą przestrzenną wiejskich osiedli przemysłowych Zagłębia Staropolskiego*, Kwart. Hist. Kult. Mater., 17, 1969, 3, 399–416.

Ryc. 27. Zabrze w końcu XVIII w.

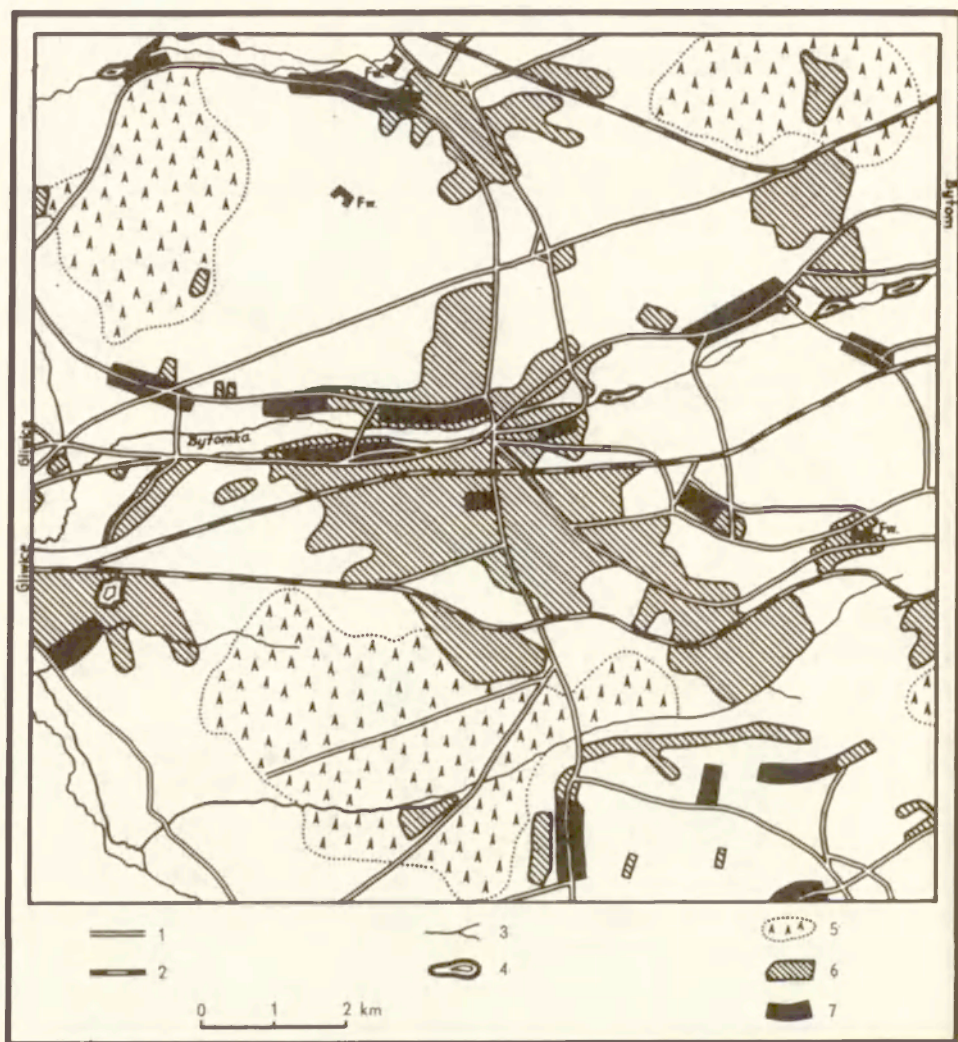
1 – ważniejsze drogi, 2 – rzeki, 3 – stawy, 4 – lasy, 5 – osiedla średniowieczne, 6 – osiedla z XVIII w.,
7 – folwark, 8 – kopalnie

The area of the present town of Zabrze at the end of 18th century

1 – main roads, 2 – rivers, 3 – ponds, 4 – woods, 5 – old village mentioned in the Middle Ages,
6 – settlements founded in 18th century, 7 – manor, 8 – mine

i 28)²¹³. Podobny rozwój przestrzenny przeżyły Katowice, miasto powstałe w 1886 r. Także Sosnowiec rozwinął się dopiero w drugiej połowie XIX w. ze zcalenia kilku osad i folwarków, które znajdują się dziś na obszarze miasta.

²¹³ Szulc, *Zabrze...*, *taz, Village Relic Features within the Special Layouts of Some Polish Towns*, Geogr. Pol., 24, 1972, 241–254.

Ryc. 28. Zabrze w końcu XIX w.

1 – ważniejsze drogi, 2 – linie kolejowe, 3 – rzeki, 4 – stawy, 5 – lasy, 6 – tereny zurbanizowane w XIX w.
7 – osiedla średniowieczne

The area of the present town of Zabrze at the end of 19th century

1 – main road, 2 – railway track, 3 – rivers, 4 – ponds, 5 – woods, 6 – urbanized areas in 19th c., 7 – old settlements

Drugi typ przemian wsi podmiejskich, przyłączonych do miasta, da się zaobserwować w Łodzi²¹⁴. Historia rozwoju Łodzi nie ma analogii w żadnym innym mieście Polski. Okres Łodzi przemysłowej rozpoczął się w 1820 r. W tym to czasie doszło do

²¹⁴ M. Koter, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Prace Geogr. IG PAN, 79, 1969.

Ryc. 29. Projekt zabudowy południowej dzielnicy Wrocławia z 1898 r. Dawny obszar tzw. „wielkiego warzywnictwa”; place o kształtach geometrycznych i nowe ulice przebiegające wzdłuż dawnych dróg
Reconstruction of the design for the southern district of Wrocław (Breslau) at the end of 19th century. Old “Vegetable-growing villages area”, squares in geometrical shapes and new streets along the course of ancient roads

regulacji dwóch wsi: Widzewa i Zakrzewa, które w małym stopniu nawiązują do wcześniejszych układów osadniczych i w zasadzie całkowicie zostały zatarte dawne układy wiejskie. Późniejszy rozwój Łodzi wielkoprzemysłowej, przemysłu tkackiego, nawiązywał do układu dawnych pól oraz dawnych granic niw miejskich i dróg.

W miastach średniowiecznych procesy urbanizacyjne przebiegające na obszarach podmiejskich zatarty ślady dawnych wsi, których doszukać się dziś można w nazwach dzielnic miasta i ulic lub w charakterystycznym przebiegu ulic biegnących wzdłuż siedlisk i dawnych dróg wiejskich oraz granic niw (ryc. 29)²¹⁵. W XIX w. nie powstają na ogół nowe osiedla o charakterystycznych cechach morfologicznych, ale ulegają przekształceniu dawne wsie na skutek industrializacji i urbanizacji. Na obszarach folwarków powstaje drobny przemysł: gorzelnie, cukrownie, olejarnie, papiernie, liczne młyny zbożowe. Budynki te stanowią nowy element w krajobrazie wsi.

Wnikliwe badania retrogresywne pozwalają jednak odtworzyć dawną sieć osadniczą, zmieniającą się w przyspieszonym tempie zwłaszcza w ciągu ostatnich 150 lat. Obecnie na niektórych obszarach trudno jest odróżnić willową zabudowę podmiejską od zabudowy wiejskiej oraz wytyczyć granice między jednym a drugim osiedlem.

---

²¹⁵ Szulc, *Osiedla podwrocławskie...*

PRÓBA REGIONALIZACJI TYPÓW MORFOGENETYCZNYCH WSI NA TLE ŚRODOWISKA GEOGRAFICZNEGO W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Charakterystyczne dla danego okresu typy wsi stanowiły wzorce, dzięki którym możliwe było na podstawie historycznych map topograficznych sklasyfikowanie, a następnie wyznaczenie zasięgu regionów morfogenetycznych wsi. Na mapie *Typy morfogenetyczne osiedli wiejskich w Polsce w pierwszej połowie XIX wieku* zostały wyróżnione następujące typy morfologiczne wsi:

wsie nieregularne:

- drogowe, ślepe drogowe, małe owalnice, rozdrożne, okrągłe i okolnice,
- wielodrożnice;

wsie regularne:

- duże ulicówki, duże owalnice, duże ślepe owalnice,
- łańcuchówki,
- rzędówki bagienne (niektóre z nich to kolonie holenderskie),
- szeregówki,
- kolonie (fryderycjańskie, józefińskie i tzw. puszczańskie),
- rzędówki.

Przyjęcie takiej typologii morfogenetycznej wymagało daleko idącej generalizacji mapy, co było podyktowane dużym obszarem badań, różnorodnym materiałem źródłowym oraz różnym stopniem opracowań monograficznych poszczególnych regionów. Podobnie jak w pracach poprzednich¹, zostały wyróżnione dwie podstawowe grupy wsi: nieregularne, powstałe ewolucyjnie, oraz regularne, założone według pewnych zasad rozmierzania wsi.

Typologię morfogenetyczną wsi przeprowadzono na podstawie kształtów siedlisk. Badania monograficzne wykazały bowiem, że wsie małe, nieregularne występują z układami pól: blokowym, blokowo-pasmowym, blokowo-niwowym i małoniwowym, a wsie duże, kolonizacji średniowiecznej, z układami pól: niwowo-łanowym lub leśno-łanowym. W szeregówkach także występuje układ niwowy dostosowany do gospodarki trójpolowej, a w rzędówkach układ pól w formie zagonów własnościowych usytuowanych do drogi.

---

¹ H. Szulc, *Osiedla podwrocławskie na początku XIX w.*, Monografie Śląskie, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1963; też, *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX w. i ich geneza*, Prace Geogr. IG PAN, 66, 1969; też, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, 1988, Prace Geogr. IGiPZ PAN, 149, 1988.

W obrębie wsi nieregularnych, powstałych ewolucyjnie, są wsie z różnych okresów morfogenetycznych, a rozróżnienie ich na podstawie tylko map topograficznych, bez dodatkowych danych źródłowych, jest niemożliwe. Do tego typu wsi zaliczono także wsie folwarczne, występujące licznie w Wielkopolsce i na Pomorzu.

Do grupy wsi regularnych zaliczono ulicówki, owalnice i ślepe owalnice. Istotną cechą jest bowiem planowe założenie wsi, regularny zarys siedliska, regularny przebieg dróg, a nie droga prowadzona przez siedlisko w formie ulicy czy jej rozszerzenie w kształcie wrzeciona. Okres powstawania tych wsi na Śląsku czy Pomorzu przypada na XIII i XIV w., natomiast na Mazowszu – na wiek XV, a nawet XVI.

W obrębie łańcuchówek przyjęto także pewną generalizację, gdyż do tej grupy wsi zostały zaliczone łańcuchówki zarówno z drogami bocznymi, jak i bez dróg bocznych, oraz łańcuchówki z radialnym przebiegiem zagonów. Różny jest także ich stopień regularności; na niektórych planach historycznych wsi można jeszcze odtworzyć dawny układ łańcowy, natomiast inne łańcuchówki posiadają tylko charakterystyczną zabudowę wzdłuż doliny i prostopadle do drogi głównej usytuowane zagony własnościowe. We wsiach tych nie ma możliwości ustalenia jakichkolwiek zasad rozmierzania wsi lokowanej, pomierzonej.

Oznaczenie na mapie rzędówek bagiennych i rzędówek nie nastęczało większych trudności, gdyż są to wsie bardzo charakterystyczne tak pod względem zabudowy, jak i układu pól, widocznych na mapach topograficznych. Przy klasyfikacji rzędówek w niektórych przypadkach przekroczono o kilka lat cezurę czasową połowy XIX w. Kontrowersyjne natomiast jest przedstawienie innych kolonii, które wprawdzie są osiedlami zakładanymi, ale w różnych okresach historycznych (fryderycjańskie, józeffińskie, pouwłaszczeniowe) i o różnych funkcjach (rolnicze, przemysłowe, rzemieślnicze), co wpłynęło na ich różny układ przestrzenny.

Przedstawione na mapie typy morfogenetyczne wsi tworzą na pewnych obszarach wyraźne regiony, na innych natomiast występują wyspowo lub ich całkowicie brak. Próba interpretacji tego zjawiska jest niezmiernie trudna. Rozmieszczenie poszczególnych typów morfogenetycznych wsi zależne jest od wielu czynników, takich jak: konfiguracja terenu, szata leśna, jakość gleb, bieg rzek, występowanie jezior, wielkie akcje osadnicze, przemiany gospodarcze i społeczne, przebieg granic politycznych i administracyjnych oraz inne.

Najmniej czytelny obraz przedstawiają wsie nieregularne, gdyż pochodzą z różnych okresów historycznych i nie tworzą zwartego regionu. Występują w postaci wsi drogowych, ślepych drogowych, owalnic, rozdrożnych, okrągłych i okolnic, zaklasyfikowanych do jednej grupy typów wsi, tworzą tło, na którym występują inne typy morfogenetyczne. Wyjątek stanowią jednolite obszary występowania łańcuchówek i szeregówek.

Podobnie wielodrożnice są typem wsi nieregularnej, rozwojowej, także powstałej w różnych okresach historycznych. Wsie te znajdują się w południowej Polsce, zwłaszcza w okolicach Krakowa, choć spotkać je można w całej Polsce.

Regularne wsie ulicowe, ślepe ulicowe i ulicowo-placowe, zaklasyfikowane do jednej grupy typów wsi, tworzą wyraźne regiony osadnicze. Występują one na Pomorzu, na Śląsku i wyspowo na Mazowszu. Wsie te pochodzą z okresu kolonizacji

średniowiecznej. Na Pomorzu główna fala kolonizacji średniowiecznej, posuwającej się na wschód od dolnej Odry, zatrzymała się na krawędzi urodzajnych gleb wysoczyzny morenowej. Główne skupienie tego typu wsi jest między Pyrzycami, Stargardem i Barlinkiem oraz między Trzebiatowem, Karlinem i Gryficami. Obszary te charakteryzują się dobrymi glebami, zwłaszcza ziemia pyrzycka, gdzie znajdują się gleby brunatne oraz gliny i ropy różnego pochodzenia. Teren ten od wczesnego średniowiecza był bezleśny. Poza tym wsie występują w formie małych enklaw na całym obszarze Pomorza Zachodniego, głównie na krawędziach moreny dennej: na południe od Białogardu, w okolicach Słupska, na południowy zachód od Bytowa, na północ od Barwic oraz na zachód od Złocieńca².

Na Pomorzu Gdańskim natomiast wsie te występują po Wiśle, głównie wzdłuż dolnego jej biegu, od Świecia po Gdańsk, oraz między Człuchowem a Tucholą. Wsi tych nie ma w środkowej części Pomorza Gdańskiego między Białoborem a Nowem, na terenach lesistych i o nieurodzajnych glebach³.

Duże regularne wsie kolonizacji średniowiecznej są także na Pojezierzu Lubuskim – na południe od Gorzowa Wielkopolskiego, tworząc ciąg osiedli od Kostrzyna w kierunku południowo-wschodnim po Zieloną Górę.

Na Śląsku duże regularne wsie kolonizacyjne są na najżyźniejszych ziemiach na lewym brzegu Odry. Zachodnia granica tego obszaru osadniczego sięga po Legnicę, Świdnicę i Nysę Kłodzką. Główne obszary regularnych wsi kolonizacyjnych to były powiaty: Jawor i Legnica na Dolnym Śląsku oraz Nysa, Prudnik i Głubczyce na Górnym Śląsku. Na prawym brzegu Odry wsie te występują tylko wyspowo: wokół Trzebnicy, Oleśnicy i na wschód od Brzegu, jak również na południowych stokach Grzbietu Chełmu oraz w okolicach Namysłowa.

Lokacją na prawie niemieckim zainteresowana była przede wszystkim wielka własność duchowna, głównie klasztory. Gospodarka wsi lokowanych na prawie niemieckim opierała się na rolnictwie. Kolonizacja średniowieczna była kolonizacją kmiecią, na urodzajnych ziemiach ornych. Początkowo objęła ona obszary już zagospodarowane.

Czynnikami wiodącym w osadnictwie lokacyjnym – podobnie jak w osadnictwie wczesnośredniowiecznym – była, obok gleb, dostępność komunikacyjna, głównie szlaki wodne. Osiedla lokowane w tym czasie zgrupowane są wzdłuż starych traktów handlowych i w miejscach komór celnych. Do najważniejszych z nich należą:

- tak zwany Wysoki Trakt biegnący z zachodu przez Wrocław, Brzeg, Opole, a następnie Strzelce Opolskie, Kraków i Lwów oraz jego odgałęzienie na południe do Bramy Morawskiej, przez Koźle i Racibórz;
- szlak podgórski – z Nysy przez Głubczyce, Racibórz do Bramy Morawskiej;
- szlak północny – poprzez Oleśnicę, Namysłów, Kluczbork, Olesno, Lubliniec,

² Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, mapa: *Kształty wsi Pomorza Zachodniego na tle gleb na początku XIX w.*

³ M. Kiełczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Prace Geogr. IG PAN, 5, 1956, 7–178, *Mapa kształtów wsi Pomorza Gdańskiego wzmiankowanych w końcu XV w.*

oraz drugi drugorzędny: z Namysłowa przez Brzeg do Nysy, z Olesna przez Opole do Głubczyc, z Opola do Nysy, z Głubczyc do Opawy.

Szczególnie gęsta sieć osadnictwa lokacyjnego powstała wzdłuż dróg komunikacyjnych i granic regionów fizjograficznych z Namysłowa do Olesna wzdłuż borów stobrawskich i urodzajnych ziem Wysoczyzny Namysłowsko-Kluczborskiej; z Brzegu przez Racibórz do Bramy Morawskiej wzdłuż krawędzi dyluwialnej lewego brzegu doliny Odry: z Nysy do Raciborza wzdłuż podnóża Sudetów.

Na Mazowszu regularne wsie ulicowe i ulicowo-placowe są nieliczne, tworząc małe skupienia: na lewym brzegu Wisły – między Skierniewicami, Łowiczem, Sochaczewem i na południowy zachód od Wisły, oraz na prawym brzegu Wisły – na południowy wschód od Mińska Mazowieckiego. Także tu kolonizowane były wsie istniejące na starych obszarach osadniczych, przede wszystkim należące do własności duchownej, a później także wsie własności królewskiej i książęcej⁴.

W innych częściach Polski brak jest większych skupisk regularnych wsi osadnictwa średniowiecznego. Na Warmii i Mazurach nieliczne wsie tego typu występują wyspowo, na terenach o nieco żyzniejszych glebach, między dolną Wisłą a Pasłęką. Jak wynika z badań M. Pollakówny⁵, która podsumowuje także wyniki badań H. i G. Mortensenów⁶, H. Łowmiańskiego⁷ i innych, ulicówki na tym terenie powstały drogą rozwojową, poprzez łączenie osiedli jednodworczych i ich częściową regulację po przejściu wsi na prawo chełmińskie.

Na ziemi dobrzyńskiej regularne wsie lokowane między XIII–XV w. są przede wszystkim w pasie równin nadwiślańskich, rozciągających się równolegle do pradoliny Wisły oraz wzdłuż doliny Drwęcy⁸. Jak gdzie indziej, tak i tu potwierdziła się zasada zajmowania pod osadnictwo średniowieczne starych obszarów osadniczych o urodzajnych glebach.

Występowanie łańcuchówek – wsi kolonizacji z XIII, XIV i XV w. – jest bardzo charakterystyczne. Wsie te tworzą zwarte regiony osadnicze, głównie na Podkarpaciu, w Karpatach i Sudetach. Wschodnia granica łańcuchówek przebiega od Zielonej Góry po Legnicę, Świdnicę i na zachód po Nysę. Łańcuchówki usytuowane są w dolinach rzecznych wciętych w wyżynę. Wsie te ciągną się długimi pasami wzdłuż krawędzi dolin. Sporadycznie łańcuchówki znajdują się także na terenach równinnych, np. w południowej Wielkopolsce koło Leszna i w okolicach Namysłowa.

⁴ J. Warężak, *Osadnictwo Kasztelanii Łowickiej (1136–1847)*, Łódzkie Tow. Nauk. Soc. Sci. Lodz. Wyd. 2, Sec. 2, 6, 1, Łódź, 1952; *Atlas Historyczny Polski, Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, 2, komentarz, indeksy, PAN, Inst. Hist. pod redakcją W. Pałuckiego, Warszawa, 1973; M. Kielczewska-Zaleska, *Siedlungsperioden und Siedlungsformen in Zentral-Polen dargestellt am Beispiel von Masovien*, [w:] *Gefügemuster der Erdoberfläche, Die genetische Analyse von Reliefkomplexen und Siedlungsräumen*, Festschrift zum 42. Deutschen Geographentag in Göttingen 1979, red. J. Hagedorn, J. Hövermann i H.-J. Nitz, Göttingen, 1979, 227–260.

⁵ M. Pollakówna, *Osadnictwo w okresie krzyżackim*, Prace Inst. Zach., 17, Poznań, 1955.

⁶ H. i G. Mortensen, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussen bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts I/II*, Leipzig, 1937/38.

⁷ H. Łowmiański, *Przyczynki do kwestii najstarszych kształtów wsi litewskiej*, Wilno, 1930.

⁸ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie Ziemi Dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX w. i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, Studia Soc. Sci. Tor. 4, Toruń 1963, 3.

Wsią wzorowaną swym rozplanowaniem na regularnej ulicówce jest szeregówka. Szeregówki tworzą zwarty region na terenie województwa białostockiego, którego zachodnie granice pokrywają się z granicami zaborów⁹.

Podobną do średniowiecznego osadnictwa na prawie niemieckim była kolonizacja holenderska. Kolonie „ołęderskie” – jak je potocznie nazywano – zakładane były na obszarach bagiennych, wzdłuż potoków, dolin lub tam. Pierwsze kolonie holenderskie powstały w Prusach Książęcych, a następnie na Żuławach Wiślanych oraz wzdłuż dolnego biegu Wisły. W późniejszym okresie osadnictwo to zaczęło posuwać się w górę Wisły, po Toruń i Bydgoszcz, oraz na tereny nad Notecią i Wartą, w okolice Łęczycy, Zgierza i Łodzi, niektóre z nich także w okolice Warszawy¹⁰.

Na Pomorzu Zachodnim rzędówki bagienne zakładane były głównie na przetrzebionych puszczech nadbrzeżnych, tj. między Trzebiatowem nad dolną Regą a Darłowem nad dolną Grabową. Na innych terenach Pomorza Zachodniego rzędówki bagienne występują sporadycznie, nie tworząc zwanego regionu, np. na południowy zachód od Gryfic i na zachód od Ińska¹¹.

Układ przestrzenny kolonii uzależniony był od warunków topograficznych. Na terenach podmokłych, bagiennych zakładane były kolonie typu rzędówek bagiennych, natomiast na obszarach suchych, lesistych kolonie miały zazwyczaj zabudowę nieregularną, typu przysiółkowego, o blokowym układzie pól. Jest to tzw. osadnictwo puszczańskie, charakterystyczne np. dla Puszczy Kurpiowskiej¹², Radomskiej czy Sandomierskiej¹³. Druga połowa XVII do schyłku XVIII w. to szczytowy okres osadnictwa puszczańskiego.

Osadnictwo fryderycjańskie i józefińskie stanowiło nową falę kolonizacyjną, nakładającą się na dawną sieć osadniczą na obszarach zajętych przez Prusy i Austrię. Kolonizacja ta, mająca na celu zagospodarowanie obszarów najłabiej zaludnionych, objęła głównie lasy, pastwiska i nieużytki. Kolonie fryderycjańskie nie tworzą zwanego regionu¹⁴. Na Pomorzu Zachodnim występują one na wschód od Szczecina i Słupska, w Prusach Wschodnich – na wschód od Torunia, a nielicznie nad Notecią.

⁹ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, Acta Baltico-Slavica, 1. Pamiętnik pierwszej konferencji nauk historycznych w Białymstoku, Białystok, 1964, 115–135.

¹⁰ J. Goldberg, *Osadnictwo „ołęderskie” w dawnych województwach łęczyckim i sieradzkim*, Zesz. Nauk. Uniw. Łódź, Ser. 1, 5, 1959, 67–110; Z. Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań, 1945; I. Baranowski, *Wsie holenderskie na ziemiach polskich*, Przegl. Hist., 19, 1915, 1, 64–82; K. Ciesielska, *Osadnictwo „ołęderskie” w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontraktów osadniczych*, Studia Mater. Dziej. Wielkopolski i Pomorza, 4, 1958, 2, 219–256.

¹¹ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*

¹² F. Piąciak, *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej*, Rustica, Wyd. Zakł. Archit. i Hist. Szt. Polit. Warsz., Warszawa, 1939.

¹³ *Województwo Sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, 2, [w:] *Atlas Historyczny Polski*, Inst. Hist. PAN, pod red. W. Pałuckiego, Warszawa, 1993, komentarz, indeksy.

¹⁴ H. Schleger, *Friderizianische Siedlungen rechts der Oder bis 1300 auf Grund der Aufnahme von Hammer und von Massenbach*, Beihefte zum Geschichtlichen Atlas von Schlesien, 1, Breslau, 1933 oraz 3 ark. map 1:100 000.

Większy obszar występowania kolonii fryderycjańskich znajduje się na północny wschód od Zielonej Góry w okolicach Zbąszynia i Wolsztyna. Na Śląsku są głównie na prawym brzegu Odry¹⁵. W północnej części Górnego Śląska kolonie lokowano przy kopalniach rudy i kuźnicach.

Kolonie józefińskie nie były liczne. Znajdują się one w widłach Wisły i Sanu oraz w okolicach Nowego Sącza¹⁶.

W Królestwie Polskim po kongresie wiedeńskim powstały liczne kolonie, głównie niemieckie. Wielcy właściciele ziemscy w celu zwiększenia dochodów sprowadzali kolonistów, aby zagospodarowywali nieużytki, lasy i mokradła. W ten sposób powstało dużo kolonii w rejonie Kalisza, Płocka, Łodzi oraz na Podlasiu.

Rzędówki są wsiami, które powstały najpóźniej, tj. w pierwszej połowie XIX w. i później, jako wynik planowego osadnictwa w procesie komasacji.

Na niektórych obszarach Polski nowo powstałe rzędówki przeobraziły dość istotnie dawną sieć osadnictwa. Na przykład większość wsi Księstwa Łowickiego, jak to wykazał J. Warężak¹⁷, uległa zupełnej likwidacji, tak że dziś trudno jest niekiedy odtworzyć układ przestrzenny dawnych wsi o charakterze skupionym. Rzędówki występują głównie w byłym Królestwie Kongresowym: w Łęczyckiem, w okolicach Łodzi, w Górach Świętokrzyskich, na Mazowszu środkowym, w województwach rzeszowskim i suwalskim, a sporadycznie w Poznańskim i na Pomorzu.

---

¹⁵ Schlenger, *Friderizianische Siedlungen...*, 154–173; w powiecie opolskim założono wówczas 44 kolonie, w kluczborskim 22, w namysłowskim 12, w brzeskim 11, w strzeleckim 10.

¹⁶ Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka...*

¹⁷ Warężak, *Osadnictwo Kasztelanii Łowickiej...*

RELIKTY WSI ZACHOWANE DO DZIŚ

Dzisiejszy obraz osadniczy to wynik zarówno form genetycznych, jak również wielowiekowej ewolucji przemian przestrzennych wsi¹. W pierwszej połowie XIX w. zakończył się długi proces rozwoju wsi feudalnej i zaczął nowy okres zmian osadniczych. Zmiany te zostały wywołane przeobrażeniami życia społeczno-ekonomicznego wsi, jak: uwłaszczenie chłopów, parcelacja i komasacja ziemi, zanik gospodarki trójpolowej oraz wprowadzenie nowych technik upraw. Procesy te przebiegały w różnym czasie i z różną intensywnością w poszczególnych dzielnicach Polski.

Zarówno akcja komasacji, polegająca na scalaniu własności poszczególnych gospodarzy i tworzeniu nowych gospodarstw z układem małoblokowym pól², jak również proces parcelacji i zajmowania pod osadnictwo pustek i nieużytków powodowały powstanie osadnictwa rozproszonego³. Wyróżnia się pierwotne osadnictwo rozproszone, które powstało przez sukcesywne zajmowanie nieużytków pod zabudowę i uprawę, oraz osadnictwo rozproszone wtórne pochodzenia, powstające na obszarach zajętych dotychczas przez osiedla skupione. Od drugiej połowy XIX w. rozpoczyna się rozwój osadnictwa rozproszonego wtórne pochodzenia. Zagadnienie osadnictwa rozproszonego w Polsce na podstawie współczesnych map w skali 1:1 mln opracowała M. Kielczewska-Zaleska przy współudziale D. Bodzak⁴. Do osiedli rozproszonych zaliczono wszystkie gospodarstwa leżące w odległości większej niż 150 m od wsi zwartej lub luźno skupionej oraz wszystkie gospodarstwa wsi, której cały układ był rozproszony. Małe skupienia, przysiółki do pięciu domów mieszkalnych, zaliczono do osiedli rozproszonych. Do rozproszonej natomiast zabudowy nie wliczono tzw. luźnej zabudowy rzędowej.

Jak wynika z mapy M. Kielczewskiej-Zaleskiej i D. Bodzak⁵, obszarami o wielkiej liczbie osiedli rozproszonych jest przede wszystkim Podkarpacie, północna część

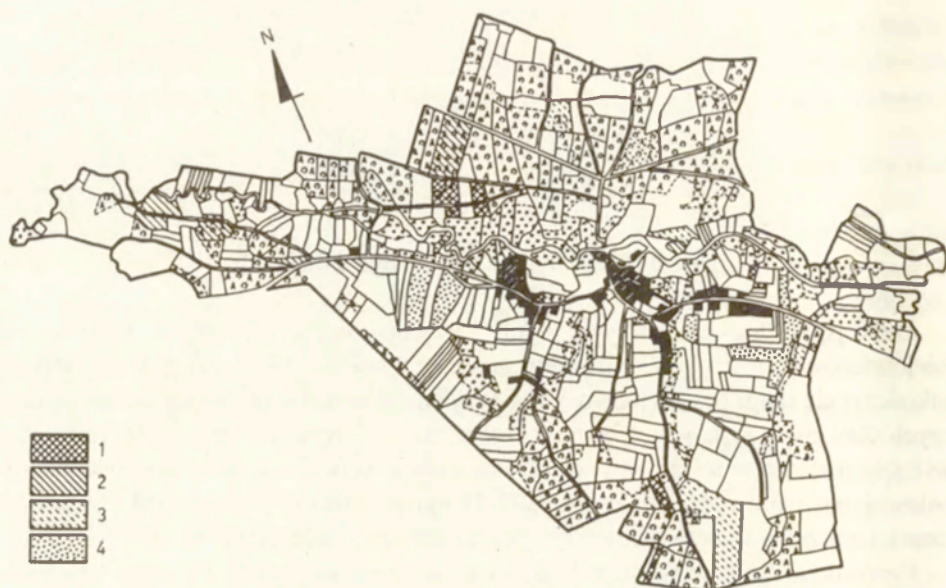
¹ W rozdziale tym nawiązuję do artykułu: H. Szulc, *The development of the agricultural landscape of Poland*, Geogr. Pol., 22, 1972, 85–103.

² Zagadnienie to na przykładzie b. powiatu puławskiego w Lubelskiem przedstawiła D. Kowalik-Bodzak w artykule *Wpływ podziału spadkowego, komasacji i parcelacji na zmianę układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim od połowy XIX w.*, Dokum. Geogr., 4, 1964, 97–152.

³ Procesy zajmowania pustek i parcelację na ziemi dobrzyńskiej przedstawiła E. Kwiatkowska w pracy *Osadnictwo Ziemi Dobrzyńskiej w świecie planów z XVIII i XIX w. i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, Studia Soc. Sci. Tor., 4, 1963, 3.

⁴ M. Kielczewska-Zaleska, *Rozmieszczenie wiejskich osiedli rozproszonych w Polsce*, Przegl. Geogr., 42, 1970, 2, 225–234.

⁵ D. Bodzak, M. Kielczewska-Zaleska, *Wiejskie osadnictwo rozproszone*, [w:] *Narodowy Atlas Polski*, Ossolineum, 1973–1977, plansza 61, skala 1:2 mln.

Ryc. 30. Ruda Kozielska, d. pow. Racibórz, stan z 1962 r. (por. ryc. 3)
 Własność indywidualna: 1 – I gospodarza, 2 – II gospodarza, 3 – III gospodarza,
 4 – Państwowy Fundusz Ziemi

Ruda Kozielska (Klein Rauden), formerly powiat Racibórz (Ratibor) in 1962 (see fig. 3)

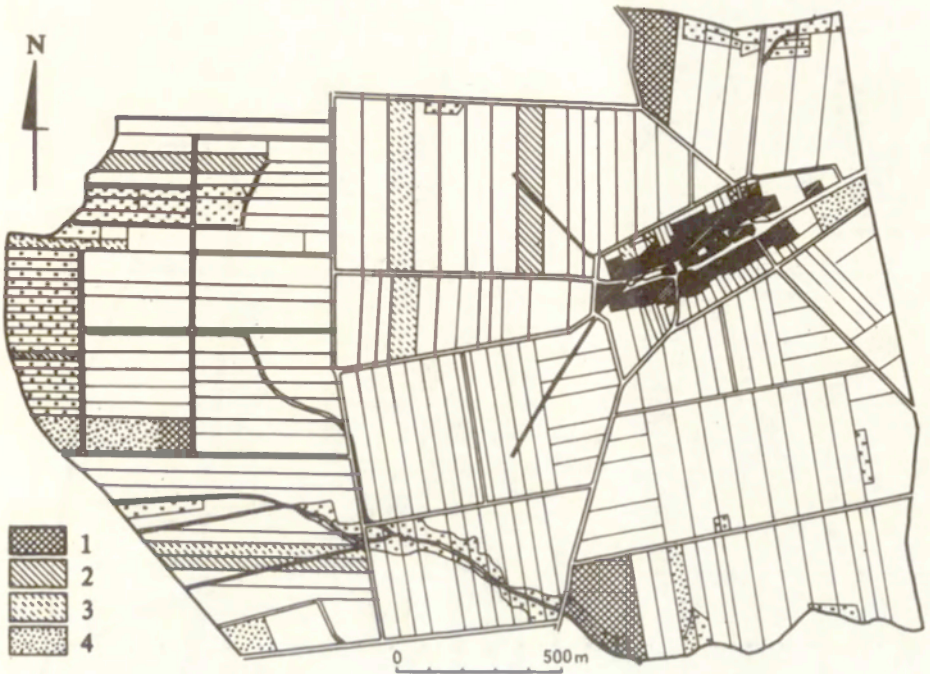
1 – a private farm 1⁰, 2 – a private farm 2⁰, 3 – a private farm 3⁰, 4 – State Land Fund

Wyżyny Małopolskiej, Mazowsze północne, pradolina Warty, ziemia dobrzyńska oraz pojezierza: Suwalskie, Mazurskie i Kaszubskie.

Na zmianę dawnych form osadniczych i strukturę dawnej sieci osadniczej miały także radykalny wpływ urbanizacja, industrializacja, zmiany funkcji wsi oraz zmiany form własności. Szczególnie istotne zmiany układów przestrzennych wsi wystąpiły po II wojnie światowej; stanowią one rewolucję agrarną, jakiej nie zna wieś polska od średniowiecza⁶. Przede wszystkim jest to proces parcelacji folwarków oraz tworzenia nowych form osadnictwa uspołecznionego, tj. państwowych gospodarstw rolnych, państwowego funduszu ziemi oraz spółdzielni produkcyjnych.

Zmiany układów przestrzennych wsi po wojnie przebiegały różnie w różnych regionach Polski. Inaczej w częściach środkowej i południowej, tj. na obszarach o dużym stopniu rozproszenia osadnictwa i gospodarce indywidualnej, a inaczej w Polsce

⁶ W rozdziale tym nawiązuję do następujących prac: H. Szulc, *Wpływ typu własności na przemiany przestrzenne wsi na Pomorzu Zachodnim w okresie 1945–1975*, Przegł. Geogr. 50, 1975, 1, 87–99; też, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego w Polsce*, Przegł. Geogr. 54, 1982, 4, 453–474; też, *Przemiany form osadnictwa wiejskiego*, [w:] *Przemiany osadnictwa województwa koszalińskiego w latach 1945–1980*. Praca zbiorowa pod red. H. Szulc, Koszaliński Ośrodek Naukowo-Badawczy, Monografie, Koszalin, 1983, 189–202; też, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, Prace Geogr. IGiPZ PAN, 149, 1988, na str. 77–85.

Ryc. 31. Ratnowice, d. pow. Nysa, stan z 1960 r. (por. ryc. 19)

Własność indywidualna: 1 – I gospodarza, 2 – II gospodarza, 3 – III gospodarza,
4 – Państwowy Fundusz Ziemi

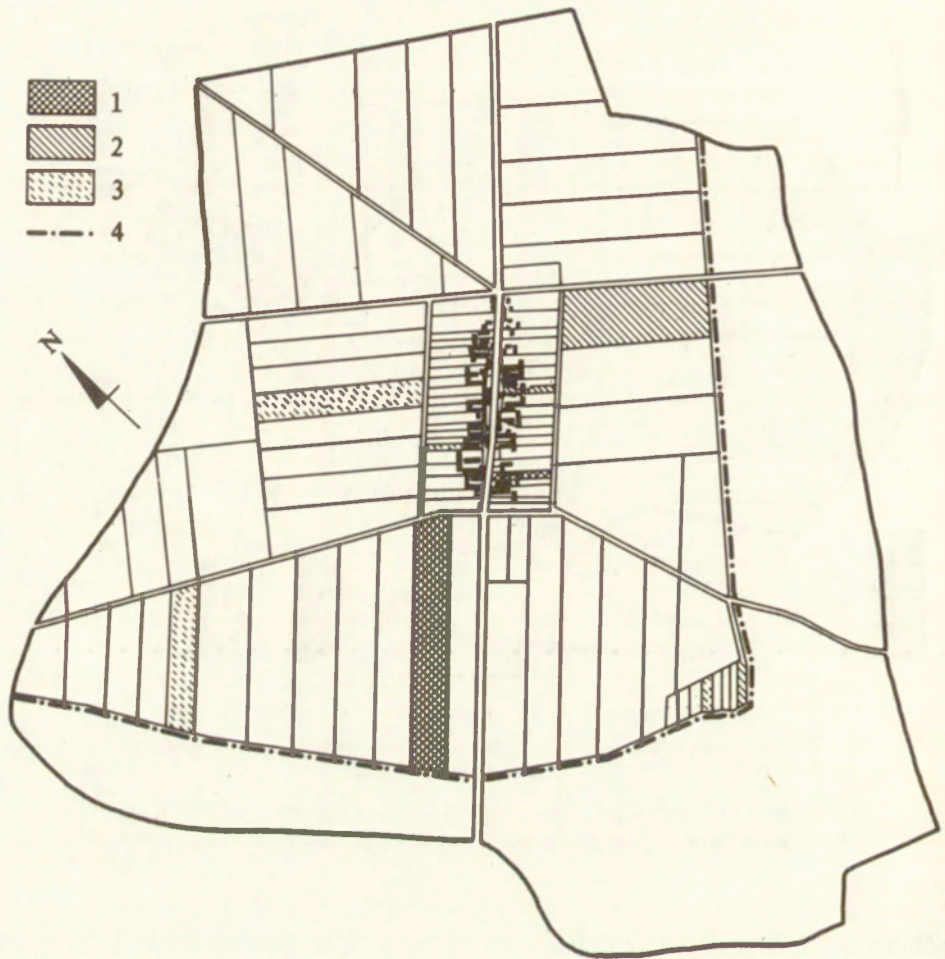
Ratnowice (Rathmannsdorf), formerly powiat Nysa (Neisse) in 1960 (see fig. 19)

1 – a private farm 1⁰, 2 – a private farm 2⁰, 3 – a private farm 3⁰, 4 – State Land Fund

północnej i zachodniej, tj. na obszarach, które do II wojny światowej należały do Niemiec i na których przeważała gospodarka wielkochołopska i folwarczna.

Przemiany przestrzenne wsi po II wojnie światowej rozpatrywać należy w dwóch aspektach: przemian w obrębie starych wsi oraz powstawania nowych form osadnictwa uspołecznionego. Układ przestrzenny we wsiach z gospodarką tylko indywidualną, przetrwały z okresów minionych w formie nieregularnej zabudowy siedliska i z układem pól w kształcie nieregularnych bloków, nie zmienił się istotnie (por. ryc. 3 i 30). We wsiach będących reliktem dawnych regularnych wsi ulicowo-placowych z niwowo-łanowym układem pól można natomiast stwierdzić formalny lub umowny podział działek siedliskowych w związku z rozpadem dużych gospodarstw na 2–3 gospodarstwa oraz dalsze podziały własnościowe. Także dawny podział trzech niw na zagony uległ daleko idącym zmianom na skutek wprowadzenia nowych dróg i dalszych podziałów własnościowych (por. ryc. 19 i 31).

Najbardziej zmieniły się dawne układy przestrzenne wsi w związku ze zmianami form własności. Na przykład pod wpływem nowo zakładanych spółdzielni produkcyjnych we wsiach, w których są gospodarstwa indywidualne, zmieniło się siedlisko. Zazwyczaj liczba gospodarzy należących we wsi do spółdzielni była większa niż

Ryc. 32. Jasiona, d. pow. Brzeg, stan z 1949 r.

Własność indywidualna: 1 – I gospodarza, 2 – II gospodarza, 3 – III gospodarza, 4 – granice wsi w 1949 r.

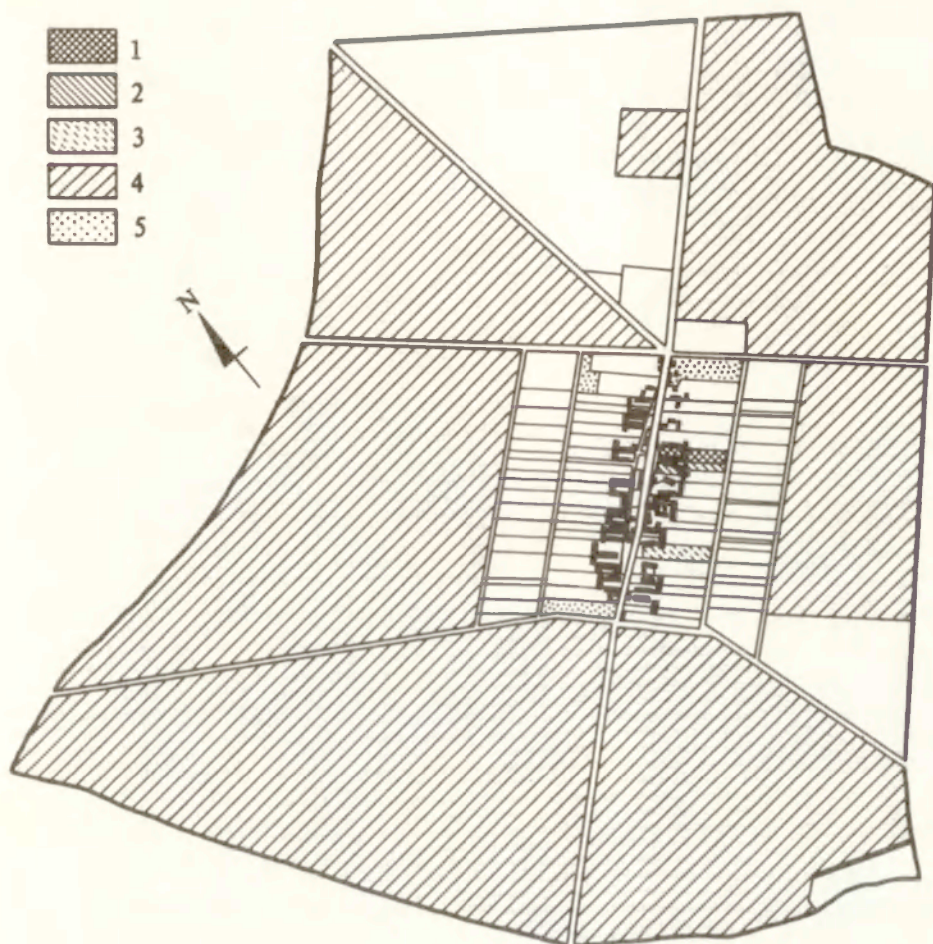
Jasiona (Jeschen), formerly powiat Brzeg (Brieg) in 1949

1 – a private farm 1°, 2 – a private farm 2°, 3 – a private farm 3°, 4 – village boundaries in 1949

liczba zagród. Stąd zaistniała konieczność dzielenia dawnych zagród w obrębie siedliska oraz wytyczania drugiej linii zabudowy poza jego granicami (ryc. 32 i 33).

We wsiach ulicowych i ulicowo-placowych można stwierdzić dwa typy zmian w obrębie siedliska: zagrody powstające w przedłużeniu drogi biegnącej wzdłuż siedliska lub w kierunku do nowo budowanej drogi lub stacji kolejowej, np. we wsi Komprachcice (d. powiat Opole), oraz zagrody powstające w formie nieregularnej zabudowy rozproszonej wokół dawnego siedliska, np. we wsi Jełowa (d. powiat Opole) (ryc. 34).

Dawny układ leśno-łanowy pól we wsiach z gospodarką indywidualną również

Ryc. 33. Jasiona, d. pow. Brzeg, stan z 1955 r. (por. ryc. 32)

Własność indywidualna: 1 – I gospodarza, 2 – II gospodarza, 3 – III gospodarza,
4 – pola należące do spółdzielni produkcyjnej, 5 – Państwowy Fundusz Ziemi

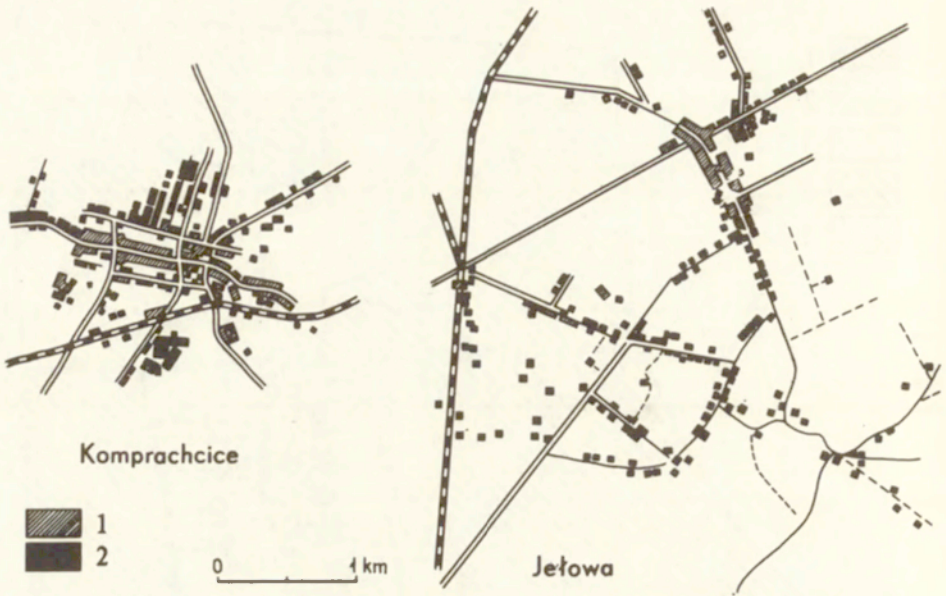
Jasiona (Jeschen), formerly powiat Brzeg (Brieg) in 1955 (see fig. 32)

1 – a private farm 1⁰, 2 – a private farm 2⁰, 3 – a private farm 3⁰, 4 – cooperative fields,
5 – State Land Found

uległ przemianom w związku z dalszym podziałem własnościowym dawnych łań wzdłuż, a gdy z powodu zbyt małej szerokości zagonów nie można było stosować podziału wzdłuż, dzielono zagony poprzecznie (por. ryc. 11 i 35).

Rzędówki oraz regularne kolonie nie przeszły w ciągu wieków dużych zmian przestrzennych. Również większość państwowych gospodarstw rolnych była najczęściej wkomponowana w stare układy osadnicze⁷.

⁷ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, ryc. 36.

Ryc. 34. Typy rozbudowy dawnych siedlisk we wsiach Komprachcice i Jełowa, d. pow. Opole, stan z 1960 r.

1 – dawna zabudowa, 2 – nowa zabudowa

Types of development of the old sites in the villages of Komprachcice (Gumbertsdorf) and Jełowa (Iltau), formerly powiat Opole (Oppeln) in 1960

1 – old buildings in the village, 2 – new buildings in the village

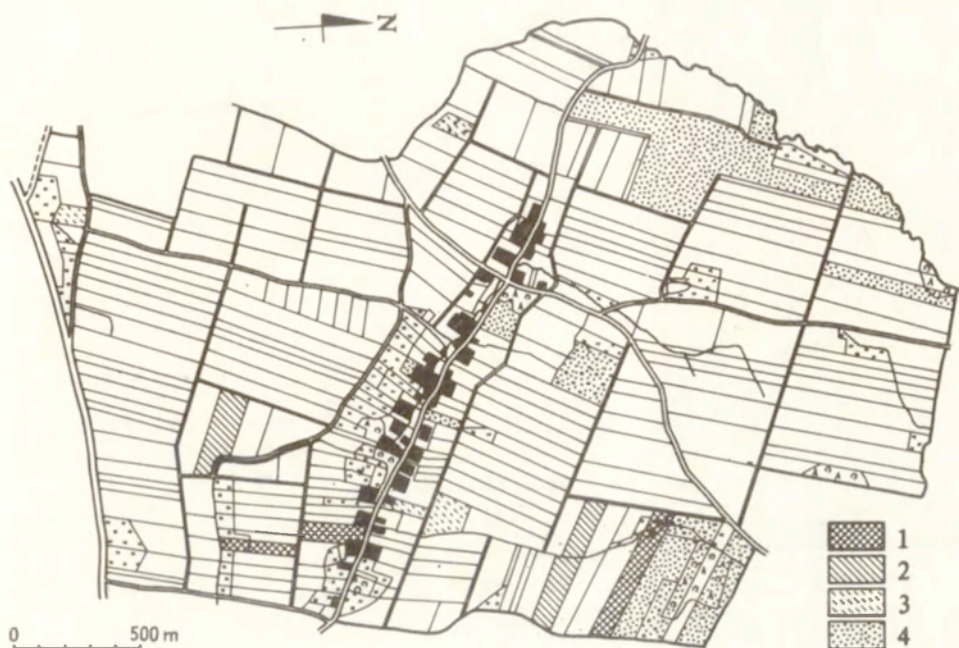
W okresie powojennym obok różnych form przekształceń powstawały także nowe formy osadnicze. Opracowano na przykład nowe koncepcje wsi spółdzielczej. Te nowe modele nawiązywały często do wzorców średniowiecznych, np. do wsi niwo-łanowej, leśno-łanowej lub rzędówki. W nowo założonych państwowych gospodarstwach rolnych powstawały wydzielone centra mieszkaniowe, społeczno-usługowe i produkcyjne, a pola zostały skomasowane w wielkie bloki użytkowe⁸.

Najwięcej reliktowych typów wsi przetrwałych do dziś można spotkać na Śląsku, w północno-zachodniej części Pomorza Zachodniego, w południowej części Ziemi Lubuskiej, w środkowej Wielkopolsce oraz we wschodniej części województwa białostockiego. Obszary te pokrywają się z lokacją wsi ulicowej i ulicowo-placowej kolonizacji średniowiecznej oraz – w przypadku województwa białostockiego – z szeregówkami. Również wsie leśno-łanowe, występujące głównie w Sudetach, w Lubelskiem oraz na Podkarpaciu, uległy stosunkowo małym zmianom przestrzennym.

Jeszcze obecnie na obszarach, które nie zmieniły się istotnie na skutek uprzemysłowienia i urbanizacji, można odczytać na mapach topograficznych relikty dawnych układów wiejskich ukształtowanych w poprzednich okresach historycznych (ryc. 36–40). Jednakże wytlumaczenie genezy wszystkich form osadniczych i ich ewolucji nie

⁸ Szulc, *Zmiany form...*, ryc. 14.

Ryc. 35. Lubiatów, d. pow. Grodków, stan z 1960 r. (por. ryc. 11)

Własność indywidualna: 1 – I gospodarza, 2 – II gospodarza, 3 – III gospodarza, 4 – Państwowy Fundusz Ziemi

Village Lubiatów (Lobedau), formerly powiat Grodków (Grottkau) in 1960 (see fig. 11)

1 – a private farm 1°, 2 – a private farm 2°, 3 – a private farm 3°, 4 – State Land Fund

jest łatwe. Na przeszkodzie stoi wielka złożoność struktury osadniczej, zarówno form genetycznych, jak również wielowiekowej ewolucji krajobrazu rolnego oraz – dla niektórych regionów Polski – mało zaawansowane opracowania źródłowe dotyczące morfogenezy osiedli.

Ryc. 36. Przykłady regularnych wsi ulicowo-płacowych. Mapa w skali 1:25 000 z 1977 r., sekcja Przylesie (463.43)
 Examples of the regular street-green villages. The map of the scale 1:25 000 of 1977, section Przylesie (463.43)

Ryc. 37. Przykłady wsi leśno-łanowych. Mapa w skali 1:25 000, 1978 r., sekcja Biała (473.44)
 Examples of the double row forest villages (Waldhufendörfer). The map of the scale 1:25 000
 of 1978, section Biała (473.44)

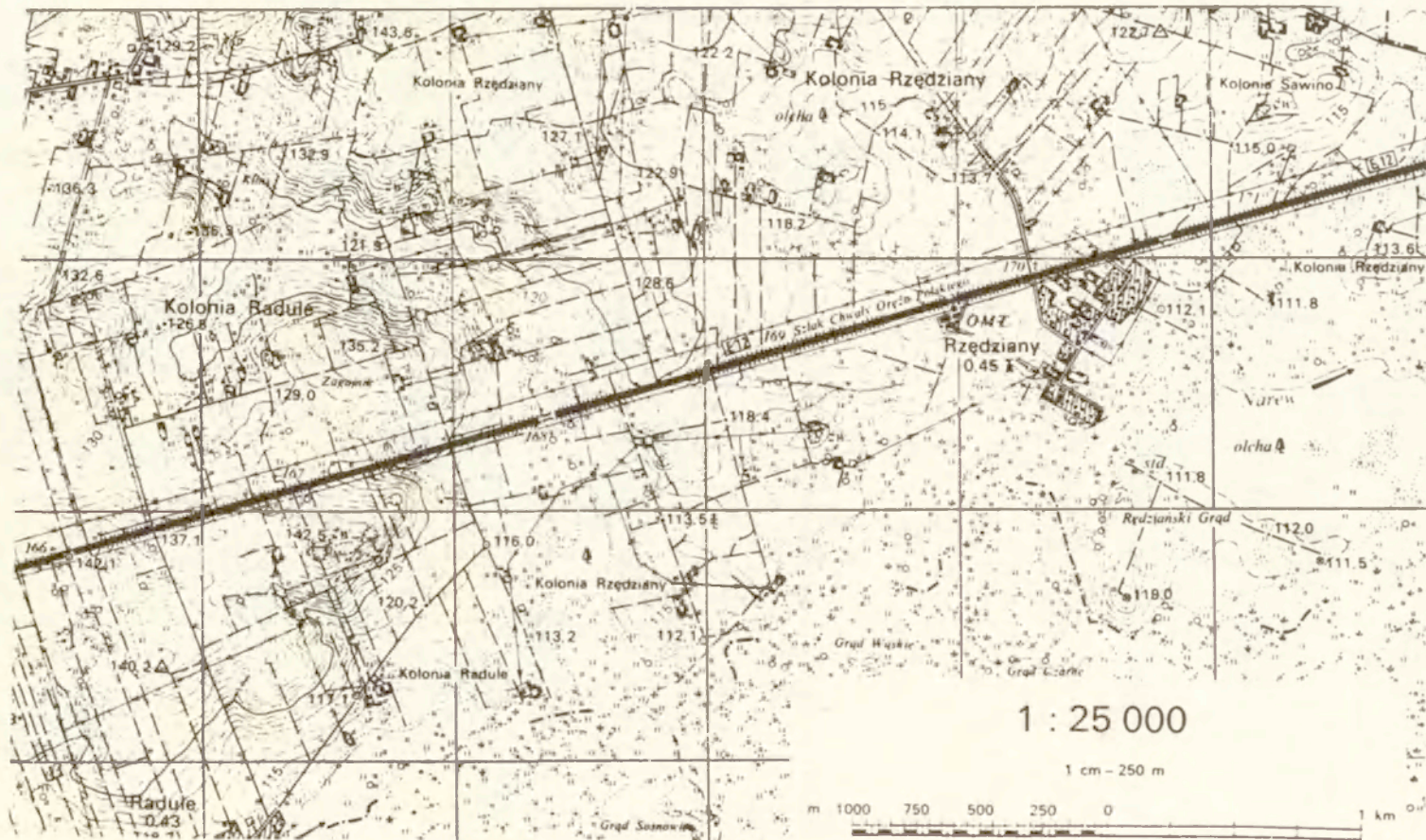
Ryc. 38. Przykłady rzędówek bagiennych. Mapa w skali 1:50 000, 1975 r., sekcja Stawno (313.3)

Examples of the marshy row villages. The map of the scale 1:50 000 of 1975, section Stawno (313.3)

Ryc. 39. Przykłady wsi rzędowych. Mapa w skali 1:25 000 z 1981 r., sekcja Łowicz (113.11)

Ex mpl of the row villa es. The map of the scale 1:25 000 of 1981, section Łowicz 113.11

Ryc. 40. Przykłady wsi szeregowych oraz osadnictwa rozproszonego. Mapa w skali 1:25 000 z 1982 r., sekcja Choroszcz (245.14)
 Examples of the line villages and the dispersed settlement. The map of the scale 1:25 000 of 1982, section Choroszcz (245.14)

REGIONY MORFOGENETYCZNE OSIEDLI WIEJSKICH POLSKI
NA TLE OSADNICTWA ŚRODKOWEUROPEJSKIEGO.
UWAGI KOŃCOWE

Przedstawiona praca stanowi próbę podsumowania badań własnych oraz innych autorów na temat morfogenezy osiedli wiejskich w Polsce. Na mapie typów morfogenetycznych wsi w pierwszej połowie XIX w. wyróżniono wsie powstałe spontanicznie i zakładane planowo, a w obrębie nich wyłoniono dalsze typy. Rozważania na temat reliktywów wsi zachowanych do dziś dotyczą kierunków ich przemian przestrzennych, głównie w okresie powojennym.

Kierunki przemian wsi uzależnione są od wielu czynników, głównie: warunków naturalnych, wieku osiedla, pochodzenia etnicznego i struktury społeczno-gospodarczej ludności oraz wydarzeń dziejowych. Złożoność tych zjawisk oraz brak dla wielu regionów Polski materiałów źródłowych sprawiły, że w pracy nie została odtworzona sieć osadnictwa poszczególnych okresów historycznych, gdyż zadanie to jest niemożliwe do wykonania na obecnym etapie badań. Wiąże się z tym także problem pustek osadniczych, ich zasięgu i rozmiarów, które także nie zostały w pracy uwzględnione.

Opracowanie to nasuwa dużo uwag, które wskazują na konieczność rozszerzenia podjętych badań morfogenetycznych wsi zarówno w czasie, jak i w przestrzeni; prowadzenie badań porównawczych większych regionów, sięgających poza granice kraju, oraz badań typów morfogenetycznych wsi *in statu nascendi*.

Regiony regularnych wsi ulicowych i ulicowo-placowych, czyli owalnic, występujących na Pomorzu i Śląsku, mają swoją kontynuację na zachodzie, aż po rzeki Łabę i Salę. Dalej na zachód wsie te już nie występują. Wsie ulicowe i owalnice zaliczono do jednej grupy, gdyż – jak to już zostało wyjaśnione – rozróżnienie nie jest istotne. Powstanie i rozplanowanie tych wsi związane było z gospodarką trójpolową. Ulica czy jej rozszerzenie w kształcie wrzeciona nie spełniały funkcji komunikacyjnej o dalszym zasięgu, a jedynie ułatwiały dostęp do każdej zagrody i do pól, co było istotne przy gospodarce trójpolowej. Studia porównawcze dużych obszarów pozwoliłyby wykryć różnice regionalne typów wsi, spowodowane rozmierzaniem wsi łanami o różnej wielkości. Wielkości łanów uzależnione były głównie od jakości gleb, okresu lokacji wsi, stosunków prawnych, rodzaju własności. Także zbadanie występowania różnych łanów w obrębie poszczególnych własności ziemskiej dostarczyłoby dużo informacji o genezie wsi.

Interesującym zagadnieniem jest również związek występowania regularnej wsi kolonizacyjnej z rozprzestrzenianiem się gospodarki trójpolowej, która objęła wcześ-

niej zachodnie, a potem wschodnie obszary Europy¹. Przy każdej formie osadniczej należałoby ustalić okresy i obszary występowania form genetycznych, ich rozwój oraz występowanie masowe, jako tzw. moda na pewien typ wsi, jak również późniejsze przekształcenia. Oczywiście, że także w późniejszych okresach powstawały wsie rozplanowane na wzór wsi wcześniejszych. Fakt ten stwierdzono na przykład we wsi Jamno, koło Koszalina². Wieś ta została po powodzi w XVI w. ponownie rozplanowana na wzór wsi średniowiecznej.

Ważne w rozplanowaniu wsi są także jej regulacje, czyli planowe przekształcenia. Wzory regulacji wsi, które na początku XIX w. występowały na Pomorzu i Śląsku, zostały zaczerpnięte z Anglii i państw skandynawskich (głównie południowej Szwecji³ i Danii), gdzie procesy te zachodziły wcześniej.

W badaniach wsi lokowanej nie ma także nawiązania do wsi wczesnośredniowiecznej i uchwycenia relikwów wsi słowiańskiej. Powodem tego jest brak łączenia wyników badań archeologicznych z historycznymi, opartymi na dokumentach pisanych i kartograficznych. Na Pomorzu Zachodnim stwierdzono w bezpośrednim sąsiedztwie osiedli przedlokacyjnych występowanie grodzisk, cmentarzysk, ułamków naczyń, osad i pól wczesnohistorycznych. Potwierdziła się reguła, że stare obszary osadnicze o dobrych glebach są także areną dalszych przemian i zakładania nowych wsi. Nie ma jednakże na ten temat studiów analitycznych poświęconych większym obszarom osadniczym.

Geneza wsi placowych także nie jest do końca rozwiązana. Najbardziej charakterystyczne z nich to okolice i wsie okrągłe. Na Pomorzu Zachodnim tworzą one mały, lecz zwarty region osadniczy między Wolinem, Kamieniem Pomorskim i Gryficami⁴. Wsie usytuowane są tu na krawędzi wysoczyzny morenowej, na glebach dobrych, wytworzonych z piasków naglinowych i glin zwałowych. Obszary te od czasów wczesnohistorycznych nie były zalesione. We wschodniej części Pomorza Zachodniego te typy wsi występują tylko sporadycznie, natomiast na zachodzie ich zasięg pokrywa się z zasięgiem osadnictwa Słowian Zachodnich⁵. Licznie występują one nad

¹ A. Gieysztor, *Z zagadnień historii i geografii trójpolowego systemu uprawy roli*, Kwart. Hist. Kult. Mater., 7, 1959; tenże, *W sprawie początków trójpolówki w Polsce i w krajach sąsiednich*, [w:] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70-rocznicę urodzin*, Warszawa, 1960; Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Inst. Hist. Kult. Mater. PAN, Ossolineum Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962; J. Kostrowicki, *Zarys geografii rolnictwa*, Warszawa, 1973.

² H. Szulc, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, Prace Geogr. IGiPZ PAN, 149, 1988, s. 64–66.

³ S. Helmfrid, *The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden – General features*, Geogr. Ann., 43, 1960, 1, 114–130.

⁴ Szulc, *Morfogenetyczne typy...*, s. 73.

⁵ *Atlas zur Geschichte*, 1, 1981, VEB Hermann Haack, Geographisch-Kartographische Anstalt Gotha/Leipzig: *Die Slawen in Mittel- und Osteuropa im 9. und 10. Jahrh.*, s. 25; *Atlas Historyczny Świata*, PPWK, Warszawa-Wrocław 1986: *Rozprzestrzenianie się Słowian do VIII wieku*, s. 32; J. Herrmann, *Wegbereiter einer neuen Welt – der Welt der Staaten und Völker des europäischen Mittelalters*, [w:] *Welt der Slawen, Geschichte, Gesellschaft, Kultur*, red. J. Herrmann, Urania-Verlag, Leipzig, Jena, Berlin, 1986, 41–56.

dolną Łabą, górną Hawelą oraz między Salą i Łabą. Dalej na zachód wsi tych już nie ma. Zachodnia granica występowania zarówno regularnych wsi ulicowych i owalnic, jak również okolic jest bardzo wyraźna, przebiega po rzeki Łabę i Salę. „*Limes sorabicus*” będąca granicą ścierania się plemion słowiańskich i germańskich, zauważona przez A. Meitzena⁶, jest także wyraźnie widoczna na mapie *Kształty wsi w środkowej Europie przy końcu średniowiecza*, opracowanej przez K. H. Schrödera i G. Schwarz⁷.

Zagadnienie występowania okolic na tym terenie jest przedmiotem wielu badań, głównie uczonych niemieckich. Zdaniem A. Krenzlin⁸, okolnice powstały w okresie wprowadzenia gospodarki trójpolowej, obok gospodarki hodowlanej, na obszarach licznie zamieszkałych przez Słowian. Okolnica jako forma rozwojowa ze wsi jednodrogowej spełniała wymagania dawnej ludności zajmującej się gospodarką hodowlaną po wprowadzeniu intensywnej gospodarki rolnej. Okolnice powstają więc w specyficznych warunkach krajobrazowych, historycznych i gospodarczych. Nic dziwnego, że występują one na obszarach kontaktowych germańsko-słowiańskich, a nie tylko zamieszkałych przez ludność słowiańską. Po wprowadzeniu do trójpolówki układu łańcowego ustało powstawanie okolic. Okolnice „pełne” wykształciły się – zdaniem Krenzlin⁹ – tylko na terenach, gdzie można było wprowadzić gospodarkę trójpolową, a więc na glebach urodzajnych w okresie, gdy przybywało ludności. Na terenach mniej urodzajnych natomiast, gdzie nie było możliwości wprowadzenia gospodarki trójpolowej i układów łańcowych, wykształciła się „niepełna okolnica” z układem pól blokowym i blokowo-pasmowym¹⁰.

Podobny tok rozumowania można spotkać u F. Engla¹¹, który przyjmuje, że okolnica była formą wczesnego okresu osadniczego i powstała z przekształcenia wsi zamieszkałych przez Słowian. Również I. Leister¹² uważa, że wsie placowe stanowią

⁶ A. Meitzen, *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen*, 1-3 i atlas, Berlin, 1895.

⁷ K. H. Schröder, G. Schwarz, *Die ländlichen Siedlungsformen in Mitteleuropa, Grundzüge und Probleme ihrer Entwicklung*, Forschun. Dt. Landes., 175, 1969, 2 mapy.

⁸ A. Krenzlin, *Das hannoversche Wendland als Zentrum der Rundlinge*, Lüneburger Bl. 19/20, 1968/69, 87–93; też, *Siedlungsformen und Siedlungsstrukturen in Deutsch-Slawischen Kontaktzonen (mit besonderer Berücksichtigung Brandenburgs und angrenzender Gebiete)*, Germ. Slav., 1, 1980, 239–275; też, *Die Rundlingsfrage im westlichen Ostdeutschland*, [w:] *Historisch-genetische Siedlungsforschung, Genese und Typen ländlicher Siedlungen und Flurformen*, red. H.-J. Nitz, Darmstadt, 1974, 444–456.

⁹ Krenzlin, *Das hannoversche Wendland...* W nomenklaturze niemieckiej wsie te określane są jako „pełne okolnice” („echter Rundling”) w odróżnieniu od okolic „niepełnych” („unechter Rundling”).

¹⁰ Pojęcia „pełnej” i „niepełnej” okolicy wprowadza także W. Meibeyer, *Das Problem der Genese und des Alters der Rundlingsdörfer im östlichen Niedersachsen*, [w:] *Historisch-genetische...*, 490–513.

¹¹ F. Engel, *Rundlingsfrage als Problem der historischen Siedlungsformenkarte Mecklenburgs und Pommerns*, [w:] *Historisch-genetische...*, 457–471.

¹² I. Leister, *Green village – street village – oxgang, The linear settlement as one form of inland colonization*, International Geographical Union, European Regional Conference, Symposium of agricultural typology and agricultural settlements, Szeged–Pecs, 1971, Papers, Hungary, 239–252; oraz też, *Pattern in the evolution of German green villages*, Geogr. Pol., 28, 1978, 169–170.

formę rozwojową wsi drożnej. W. Schulz-Lüchow¹³ także za formę genetyczną przyjmuje zachodniemiecki „Drubbel”, z którego na terenach nadłabskich rozwinął się przysiółek o trzech zagrodach lub jednorzędowy przysiółek o zakrzywionej linii („niepełna okolnica”). W. Meibeyer¹⁴ natomiast odrzuca pogląd o ewolucyjnym powstaniu wsi okrągłych i okolic.

Według H. Thorpe'a¹⁵ wsie okrągłe i okolnice są charakterystyczne dla północnej, zachodniej i środkowej Europy. Granicę północną tego typu wsi w Skandynawii stanowi 57° szerokości geograficznej północnej. Wyznaczają ją warunki atmosferyczne, bowiem do tej szerokości geograficznej bydło może w nocy pozostawać na placu znajdującym się pośrodku wsi. Tak więc, choć bogata jest literatura na temat wsi okrągłych i okolic, problem ich genezy i rozwoju jak dotąd nie jest jednoznacznie wyjaśniony. Nie wiadomo bowiem, czy powstały one w jednym regionie Europy, czy też spontanicznie w różnych okolicach i w różnym czasie. Różne są hipotezy na temat funkcji okolic i wsi okrągłych, oprócz gospodarczej przypisuje się im funkcję obronną. Inni zaś wiążą ten typ wsi z przyzwyczajeniami Słowian. Odpowiedź nie może być jednoznaczna. Wydaje się jednak, że w okolicach o zwartej zabudowie, z okrągłym placem pośrodku, tylne, zewnętrzne ściany budynków mogły spełniać także funkcje obronne. Wsie okrągłe natomiast, o luźnej zabudowie wokół placu, mogły pełnić tylko funkcje gospodarcze. Na uwagę zasługuje fakt, że wsie te występują licznie, tworząc wyraźne regiony na pewnych terenach Europy i że powstały one w różnych okresach historycznych.

Różna jest przede wszystkim definicja wsi placowych w Europie. H. Thorpe¹⁶ bardzo szeroko pojmuje definicję wsi placowych (green villages), zaliczając do nich zachodniemieckie wsie typu „Drubbel” (Platzdrubbel), holenderskie wsie typu „Brink”, duńskie wsie „Forta” o placu zbliżonym do prostokąta, wsie okrągłe, zbudowane na sztucznych nasypiskach typu „Wurt”, występujące na Wyspach Fryzyjskich i w Szlezewiku-Holsztynie, oraz wsie ślepe drogowe (Sackgassendorf) z obszaru dolnej Saksonii.

W południowo-zachodniej i południowej Polsce występują jednolite regiony wsi łańcuchowych, pokrywające się z terenami górskimi i podgóorskimi, także poza granicami kraju. Dla Europy Środkowej charakterystyczny jest pas łańcuchówek, przebiegający równoleżnikowo wzdłuż łańcuchów górskich: od Lasu Turyńskiego, poprzez Rudawy, Sudety po Karpaty.

Odpowiednikiem wsi łańcuchowych na obszarach nadmorskich są rzędówki baignienne, występujące u ujść rzek i wzdłuż wybrzeży mórz Północnego i Bałtyckiego. Zakładanie tych wsi przez Holendrów związane było z osuszaniem terenu, budowaniem tam i rowów odwadniających. Także w Polsce Holendrzy byli pionierami w zakładaniu tych wsi i zagospodarowywaniu obszarów podmokłych, bagnistych. Jednakże brak jest prac analitycznych zarówno stwierdzających związek między wsiami

¹³ W. Schulz-Lüchow, *Primäre und sekundäre Rundlingsformen in der Niederen Geest des Hannoverschen Wendlandes*, [w:] *Historisch-genetische...*, 472–489.

¹⁴ Meibeyer, *Das Problem...*

¹⁵ H. Thorpe, *The green village in its European setting*, Aberdeen, 1965.

¹⁶ Thorpe, *The green village...*

łańcuchowymi a rzędówkami bagiennymi, jak również wyjaśniających podobieństwa i różnice między rzędówkami bagiennymi występującymi w Holandii, w północnych Niemczech i w Polsce.

Szeregówki, wsie, które tworzą zwarty region osadniczy wokół Białegostoku, znajdują się także poza granicami Polski. Zakładanie szeregówek związane było z reformą rolną w XVI w., przeprowadzoną w Polsce i w Wielkim Księstwie Litewskim. Stąd też rozległy teren ich występowania rozciąga się na północny wschód od Białegostoku po Grodno, na wschód po Wołkowysk i na południowy wschód po Kobryn.

Brak jednoznacznych definicji poszczególnych typów wsi i stosowanie różnych metod badawczych przez uczonych francuskich, niemieckich, angielskich i skandynawskich utrudnia studia porównawcze typów morfogenetycznych wsi Europy. Mimo to istnieje zgodność, sprecyzowana już w latach trzydziestych przez M. Blocha¹⁷ i H. Diona¹⁸, co do morfogenezy wsi. Autorzy ci stwierdzili, że północno-wschodnia Europa charakteryzuje się wsiami dużymi i zwartymi, natomiast na obszarze południowo-zachodniej Europy przeważa osadnictwo rozproszone, typu przysiółkowego oraz bezkształtnych wielodrożnic.

Dużym krokiem naprzód w wyjaśnianiu morfogenezy wsi w Europie jest opracowanie K. H. Schrodera i G. Schwarz¹⁹, którzy także potwierdzają dualizm Europy środkowej. Niestety obszary peryferyjne, w tym także i Polska, zostały w tej pracy potraktowane mało szczegółowo; z uwzględnieniem tylko pracy B. Zaborskiego²⁰ sprzed blisko 70 lat.

W świetle tych rozważań jakże konieczne wydają się badania morfogenezy wsi w Polsce, zarówno analityczne, dotyczące poszczególnych typów wsi i regionów, jak i o charakterze syntetyzującym, obejmujące cały kraj, w celu pełnego włączenia się do międzynarodowej dyskusji nad morfogenezą osiedli wiejskich w Europie.

¹⁷ M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rural française*, Oslo, Paris, 1931.

¹⁸ H. Dion, *Essai sur la formation du paysage rural français*, Tours, 1934.

¹⁹ Schröder, Schwarz, *Die ländlichen Siedlungsformen...*

²⁰ B. Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Prace Kom. Etnogr. PAU, 1, Kraków, 1926.

SPIS RYCIN

1. Miejsce Odrzańskie, d. pow. Koźle	34
2. Żelazo, d. pow. Sępólno	35
3. Ruda Kozielska, d. pow. Racibórz	36
4. Dobry Las, d. pow. Kolno	38
5. Goraszowice, d. pow. Grodków	39
6. Proporcje siedlisk w układzie łańcuchów frankońskiego i flamandzkiego	44
7. Jodłów, d. pow. Nysa	48
8. Budziejowice, d. pow. Trzebnica	49
9. Szewce, d. pow. Płock	50
10. Burgrabice, d. pow. Nysa	54
11. Lubiatów, d. pow. Grodków	55
12. Lubowidza, d. pow. Brzeziny	56
13. Grabowiec, d. pow. Bielski Podlaski	62
14. Ponizie, d. pow. Augustów	63
15. Dzierżążnia, d. pow. Płońsk	65
16. Holendry Baranowskie, d. pow. Błonie	66
17. Czerwona, d. pow. Olesno	67
18. Nikonkowice, w obwodzie lwowskim, nad Dniestrem	69
19. Ratnowice, d. pow. Nysa	71
20. Brochów, obecna dzielnica Wrocławia	72
21. Binarowa, d. pow. Gorlice	73
22. Gromadzin, d. pow. Płońsk	74
23. Rzeczyce, d. pow. Rawa Mazowiecka	75
24. Chróscin, d. pow. Płońsk	76
25. Nosarzewo Połne, d. pow. Mława	77
26. Wilków, d. pow. Sochaczew	78
27. Zabrze w końcu XVIII w.	79
28. Zabrze w końcu XIX w.	80
29. Projekt zabudowy południowej dzielnicy Wrocławia z 1898 r.	81
30. Ruda Kozielska, d. pow. Racibórz, stan z 1962 r.	90
31. Ratnowice, d. pow. Nysa, stan z 1960 r.	91
32. Jasiona, d. pow. Brzeg, stan z 1949 r.	92
33. Jasiona, d. pow. Brzeg, stan z 1955 r.	93
34. Typy rozbudowy dawnych siedlisk we wsiach Komprachcice i Jełowa, d. pow. Opole, stan z 1960 r.	94
35. Lubiatów, d. pow. Grodków, stan z 1960 r.	95
36. Przykłady regularnych wsi ulicowo-placowych, mapa w skali 1:25 000 z 1977 r., sekcja Przylesie (463.43)	96
37. Przykłady wsi leśno-łańcuchowych, mapa w skali 1:25 000 z 1978 r., sekcja Biała (473.44)	97
38. Przykłady rzędówek bagiennych, mapa w skali 1:50 000 z 1975 r., sekcja Sławno (313.3)	98
39. Przykłady wsi rzędowych, mapa w skali 1:25 000 z 1981 r., sekcja Łowicz (113.11)	99
40. Przykłady wsi szeregowych oraz osadnictwa rozproszonego, mapa w skali 1:25 000 z 1982 r., sekcja Choroszcz (245.14)	100

WYKAZ SKRÓTÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW SERYJNYCH

Acta Geogr. Lodz	Acta Geographica Lodziensis
Bad. Dziej. Społ. Gosp.	Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych
Czas. Geogr.	Czasopismo Geograficzne
Czas. Prawno-Hist.	Czasopismo Prawno-Historyczne
Dokum. Geogr.	Dokumentacja Geograficzna
Folia Geogr.	Folia Geographica
Forschun. Dt. Landesk.	Forschungen zur Deutschen Landeskunde, Bad Godesberg
Frankf. Geogr. Hft.	Frankfurter Geographische Hefte
Geogr. Ann.	Geografiska Annaler
Geogr. Pol.	Geographia Polonica
Geogr. Z.	Geographische Zeitschrift
Germ. Slav.	Germania Slavica
Kwart. Archit. Urb.	Kwartalnik Architektury i Urbanistyki
Kwart. Hist. Kult. Mater.	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
Lüneburger Bl.	Lüneburger Blätter
Łódzkie Tow. Nauk. Soc. Sci. Lodz.	Łódzkie Towarzystwo Naukowe Societas Scientiarum Lodziensis
Mater. Wczesnośr.	Materiały Wczesnośredniowieczne
Mater. Zach.-Pom.	Materiały Zachodnio-Pomorskie
Münch. Geogr. Hft.	Münchener Geographische Hefte
Petermanns Geogr. Mitt. Erg.-Hft	Petermanns Geographische Mitteilungen. Ergänzungs Heft
Prace Geogr. IG PAN	Prace Geograficzne Instytutu Geografii PAN
Prace Geogr. IGiPZ PAN	Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
Prace Inst. Zach.	Prace Instytutu Zachodniego
Prace Kom. Archeol.	Prace Komisji Archeologicznej
Prace Kom. Etnogr. PAU	Prace Komisji Etnograficznej PAU
Prace Kom. Nauk Hist. PAN	Prace Komisji Nauk Historycznych PAN
Prace Kom. Hist.	Prace Komisji Historycznej
Prace Mater. Muz. Archeol. Etnogr.	Prace Materiałowe Muzeum Archeologiczno-Etnograficznego
Prace Monogr. WSP	Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie
Prace Nauk. Inst. Hist. Archit. Szt. Tech. Polit. Wrocław	Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej
Prace Wrocł. Tow. Nauk.	Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego
Prace Wydz. Fil.-Hist. Ser. Archeol.	Prace Wydziału Filozoficzno-Historycznego, Seria Archeologia, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

- Przegl. Geogr.
Przegl. Hist.
Przegl. Zach.
Przegl. Zagr. Liter. Geogr.
- Rocz. Glebozn.
Rocz. Nauk Roln.
Rustica
- Studia Dziej. Górn. Hut.
Studia Dziej. Osad.
- Studia Mater. Dziej. Wielkopolski
i Pomorza
- Studia Soc. Sci. Tor.
Studia Wczesnośr.
Studium Dziej. Gosp. Wiejsk.
Veröff. Hist. Komm.
- Veröff. Schles. Ges. Erdk.
- Wiad. Archeol.
Zesz. Nauk. Polit. Wrocł.
Zesz. Nauk. Uniw. Łódź.
Zesz. Nauk. Uniw. Wrocł.
- Przegląd Geograficzny
Przegląd Historyczny
Przegląd Zachodni
Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej IGiPZ
PAN Warszawa
- Roczniki Gleboznawcze
Roczniki Nauk Rolniczych, Ser. D. Monografie
Rustica, Wydział Zakładu Architektury i Historii Sztuki
Politechniki Warszawskiej
- Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa
Studia z Dziejów Osadnictwa Instytutu Historii Kultury
Materialnej PAN
- Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza
- Studia Societatis Scientiarum Torunensis
Studia Wczesnośredniowieczne
Studium Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego
Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu
Berlin, Colloquium Verlag Berlin
- Veröffentlichungen der Schlesischen Gesellschaft für
Erdkunde E. V. und des Geographischen Instituts der
Universität Breslau
- Wiadomości Archeologiczne
Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej
Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego
Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego

SKRÓTY

AGAD	Archiwum Główne Akt Dawnych
AP	Archiwum Państwowe
b.	były
b. f.	brak foliału
Bibl.	Bibliothek
d.	dawny
dec.	decymalny
f.	foliał
j. a.	jednostka archiwalna
KG	Komisja Generalna
<i>Lib. fund.</i>	<i>Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis</i> , wyd. W. Schulte, <i>Codex Diplomaticus Silesiae</i> , 1889, t. 14
ł	łokieć
m	metr
mg	morga
ok.	około
pow.	powiat
Ny	Nysa
pr.	pręt
pr. prus.	pręt pruski
pr. reński	pręt reński
r.	ramka
Reg.	Regesten zur Schlesischen Geschichte, 1884–1930, 1–8. <i>Codex Diplomaticus Silesiae</i> , 7, 16, 18, 22, 29, 30, Breslau
Rej. Op.	Rejencja Opolska
rkps.	rękopiśmienny (plan)
Strzel.	Strzelce
sygn.	sygnatura
tabl.	tablica
Trzeb.	Trzebnica
UK	Urząd Katastralny
wbw.	wielobarwny (plan)
woj.	województwo
Wr.	Wrocław
wyk.	wykonawca
wym.	wymiary
Zb. kart.	Zbiory kartograficzne

MORPHOGENESIS OF RURAL SETTLEMENTS IN POLAND

S u m m a r y

The work reported constitutes an attempt at the synthetic description of the morphogenetic types of villages in Poland in the first half of 19th century, and at the cartographic presentation of their locations. The description proceeds according to chronological setting and to three geographical scales, namely village, geographical-historical region, and the whole of Poland.

The report is composed of two parts. In the first part morphogenetic types of villages are presented, characteristic for a given historical period and region, in the chronological order. Effort was made to present the essential morphogenetic features of villages in setting of their patterns, using all the source materials available for particular villages. Then, in the second part, the map of morphogenetic types of villages in Poland in the first half of 19th century is shown.

The basis for the analytic studies, and also for the generalizations and synthetic attempts concerning morphogenetic types of villages was constituted by own work of the author, related to Silesia, Sub-Carpathian and Pomerania, along with the work of other authors.

Similarly as in the previous studies the basic period adopted for the retrogressive study was the beginning of 19th century. The issue namely was to grasp some of the settlement forms as they had been before the great socio-economic transformations of the industrialization period. It is also for this period that there exist first exact source materials for villages, both cartographic and written. The fundamental source material for the pattern setting study of villages was constituted by the plans from the first half of 19th century, and for the elaboration of the map – the historical topographic maps, as well as statistical data concerning the magnitudes of villages.

Source materials for particular geographical-historical regions of Poland vary significantly. For Silesia, Pomerania, Greater Poland, Warmia and Masuria the earliest cartographic record is constituted by the plans elaborated by the so called General Commission, established in Prussian state in connection with land regulation and peasant enfranchisement. These processes took place within the areas mentioned in the '20s and '30s of 19th century.

An integral part of the manuscript village plans dating from the beginning of 19th century is constituted by the so called recesses and measuring registers, coming from the same period as plans. These materials are exceptionally valuable for studies of village patterns, especially with respect to located, regular villages, due to the possibility of "finding" the data contained in the recesses on the village plans.

In the retrogressive studies performed the so called „retrograde record method” (*Rückschreibungsmethode*) was primarily applied, and, with regard to the regular villages, the genetic-metrological analysis of villages.

In the case of the oldest villages, dating from before the location on the German law, found mainly within the area of Pomerania, archeological studies related to this territory were referred to, along with the toponomastics. In numerous cases the field studies were also conducted meant to identify the relics preserved until today.

Three main historical periods were distinguished, during which the characteristic morphogenetic types of villages were established:

1. Early medieval settlements (until 13th century) and the villages which did not undergo regulation in the Middle Ages;
2. Medieval villages (from 13th century till the end of 15th century), located on German Law;
3. New villages founded between the 16th century and the first half of 19th century.

In summing up the studies of morphogenesis of villages which did not undergo medieval regulation one can formulate the following remarks:

- the oldest spatial layouts of villages should be sought among the ones located on Slavonic Law;
- in the direct vicinities of villages existence of forts, cemeteries, fragments of kitchen vessels, ancient fields and open settlements was observed;
- names of these villages often indicate their Slavonic origin;
- these villages are well adapted to their topographic position; they are most often situated at the edges of morainic plateaus, along streams, on higher flood plain terraces, bordering upon the low cultivated meadows;
- these are small and irregular villages (road and blind-road, oval, crossroad, circular and multiroad ones);
- the layout of fields in these villages in the form of blocks, block-strips and irregular small fields.

Morphological types of villages, characteristic for this period, could emerge also in other historical periods. Besides this, there are numerous intermediate forms within the confines of villages established in the evolutionary and planned way.

Two distinct processes were taking place in the Middle Ages: founding of new villages on the so called "raw root", and extension of the villages already existing by joining several hamlets into one bigger village.

Metrological measurements carried out in regular, located villages: street and street-and-green ones (classified as belonging to one group of villages of regular layout of sites with a rectangular shape), as well as in double row forest villages (*Walhufendörfer*) allowed in several cases for reconstruction of the *mansi* (*Hufen*) fields, defined at the occasion of location, on the plan, and for the identification of certain features of regularity in the village layout, previously barely paid attention to. These include: position of the sites with respect to the boundaries of the village and the fields, size of the sites, proportion of the sides of the rectangles forming the sites, magnitude and width of farmsteads, location and magnitude of field stripes, length of the village boundaries, pattern of roads from the settlement, and other spatial elements of the village.

Within the group of villages of later origin, established between the 16th century and the first half of 19th century, the following were distinguished: 1. manors, 2. line villages, established in 16th century due to the land reform called „pomiarą włóczną”, 3. Dutch colonies and 4. other colonies (Frederician, Josephinian and so called forest settlements).

Attention was also paid to the so called row villages, namely the villages established in 19th century due to regulation of villages – both in terms of consolidation of farms and parcellation of manors.

Pattern analysis of villages made it possible to discern the morphogenetic types of villages characteristic for the given historical period, and *per analogiam*, to elaborate the typology of all the villages of given region and of the whole of Poland as well.

The second part of the report is constituted by the elaboration of the map of morphological types of villages in Poland in the first half of 19th century in the scale of 1:1,000,000. All the large villages, i. e. those having more than 20 farmsteads in the first half of 19th century, were classified and marked on the map, but due to technical reasons pointwise presentation of morphological types was abandoned and the regions were represented, instead.

The following morphological types were distinguished in the map:

Irregular villages:

- road, blind road, small oval, cross road and small circular,
- multi-road,

Regular villages:

- large street, large oval and large blind oval,
- double row forest villages (*Waldhufendörfer*),
- marshy row villages (*Marsch-Hagenhufendörfer*), – some of them – Dutch colonies,
- line villages,
- colonies (Frederician, Josephinian and so called forest settlements),
- row villages.

Adoption of such a morphogenetic typology required a far-reaching generalization of the map, forced upon by the large area analysed, differentiated source material and various degree of detail of the monographic analyses of particular regions. Similarly as in the previous analyses two basic groups of villages were distinguished: the ones with irregular sites, formed through an evolutionary process, and the regular ones, founded according to definite principles of village design, often with clearly marked rectangular sites.

The morphogenetic typology of villages was elaborated on the basis of layouts of sites. Monographic studies indicated namely that the small irregular villages are accompanied by the layout of fields in the form of blocks, blocks-and-stripes and small field systems, while the large villages, of medieval colonization, feature the field layout of open-fields and double row forest (*Waldhufendörfer*) form. Line villages do also feature open field pattern of fields, adapted to the three-field rotation, and row villages – fields in the form of ownership stripes, perpendicular to the road.

Morphogenetic types of villages, shown on the map, form within certain areas clearly distinguishable regions, while on other areas they take insular form or are altogether absent.

In the first half of 19th century a long process of village development ended and a new period of settlement changes started. These new changes were brought about by the transformations in the socio-economic life of the countryside, especially those related to enfranchisement of peasants, parcellation of manors and field consolidation, disappearance of the three-field rotation system and introduction of new techniques of cultivation. These processes were taking place at various time and with various intensity in particular parts of Poland.

An important influence was exerted on the changes of previous settlement forms and of the structure of previous settlement system by urbanization, industrialization, a shift in the functions of countryside, as well as changes in the ownership forms.

Particularly significant changes of spatial patterns of villages occurred after the World War II. They amount altogether to an agrarian revolution unprecedented in Polish countryside since the Middle Ages. It was first of all constituted by parcellation of manor lands and by establishment of new forms of settlements for the so called socialized farming, i.e. state farms, farming cooperatives and the land managed by the State Land Fund. Transformations of the spatial pattern of countryside after the last war took a different course in various regions of Poland. This course was namely different in the central and southern parts of Poland, i.e. in the areas of dispersed settlement system and domination of private farming, and in the northern and western Poland, i. e. in the areas which had belonged to Germany before the World War II, and where large private farms and manor economy had dominated.

Selected examples were used to present the spatial changes of the countryside after the World War II in various types of villages: in the irregular villages with block field pattern, in the regular street and street-and-oval villages with open fields, as well as in the double row forest villages (*Waldhufendörfer*).

The ancient spatial settings of villages changed the most in connection with transformations in the ownership forms. Thus, for instance, such changes took place under the influence of the newly established farming cooperatives in the villages where private farming had dominated before.

The work reported gives rise to a number of comments, indicating the necessity of broadening the scope of the undertaken morphogenetic studies of villages, both in terms of time and space, the necessity of conducting comparative studies of bigger regions, reaching beyond the boundaries of the country, as well as the necessity of performing the research on the morphogenetic types of villages *in statu nascendi*.

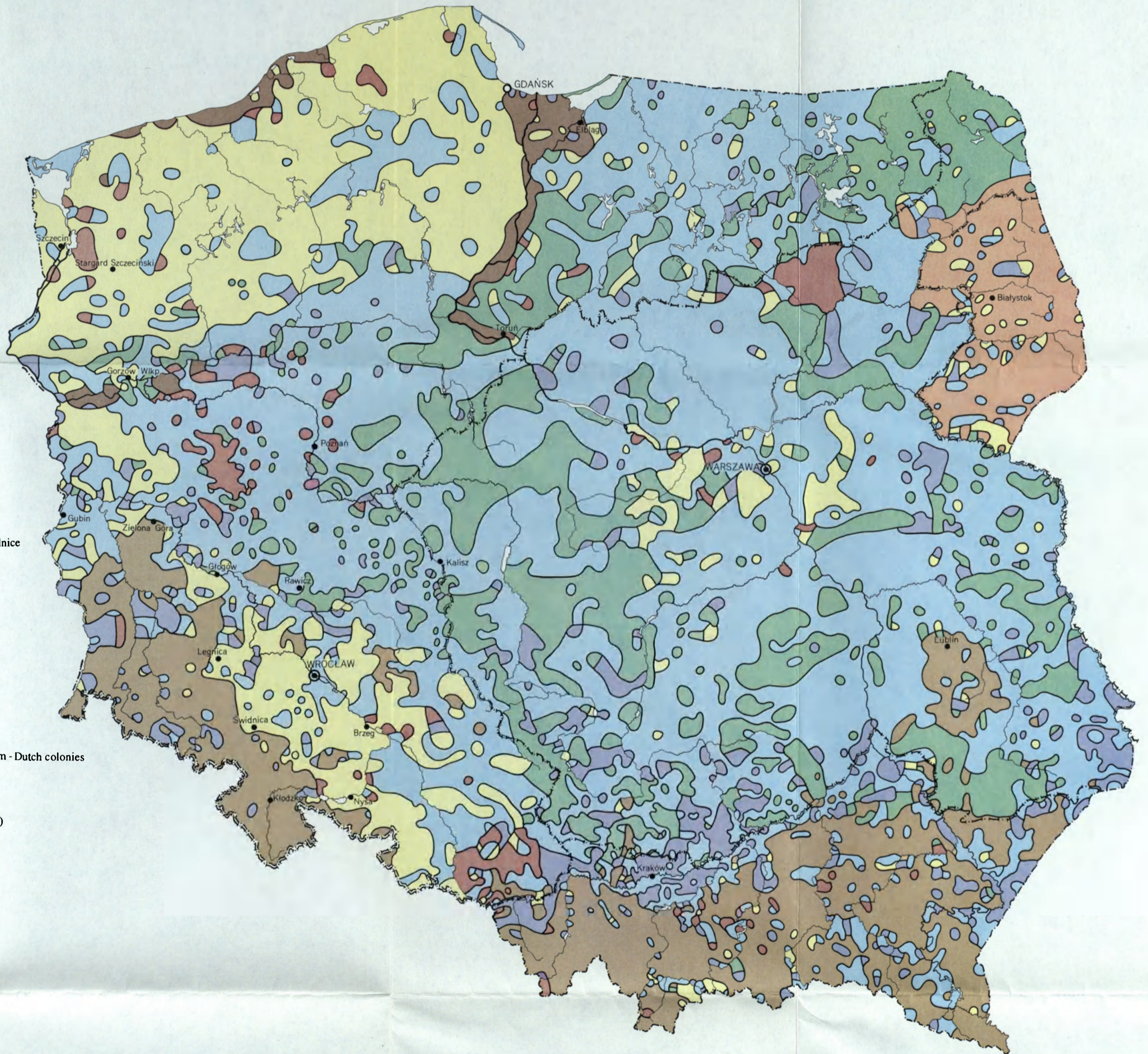
TYPY MORFOGENETYCZNE OSIEDLI WIEJSKICH W POLSCE W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

MORPHOGENETIC TYPES OF RURAL SETTLEMENTS IN POLAND IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Skala 1:2 000 000

Opracowanie
Elaborated by Halina Szulc

Opracowanie graficzne
Graphic elaboration by Ryszard Szczęsny

Wsie nieregularne Irregular villages

- drogowe, ślepe drogowe, małe owalnice, rozdrożne, okrągłe i okolnice
road, blind road, small oval, cross road and small circular
- wielodrożnice
multi-road

Wsie regularne Regular villages

- duże ulicówki, duże owalnice, duże ślepe owalnice
large street, large oval, large blind oval
- łańcuchówki
double row forest villages ("Waldhufendörfer")
- rzędówki bagienne (m. in. kolonie holenderskie)
marshy row villages ("Marsch-Hagenhufendörfer") - some of them - Dutch colonies
- szeregowki
line villages
- kolonie (fryderycjańskie, józefińskie i tzw puszczańskie)
colonies (Frederician, Josephinian and so called forest settlements)
- rzędówki
row villages

Miasta Towns

- powyżej 100 000 mieszkańców (stan z 1843 roku)
over 100 000 inhabitants (in 1843)
- 50 000 - 100 000 mieszkańców
50 000 - 100 000 inhabitants
- 10 000 - 50 000 mieszkańców
10 000 - 50 000 inhabitants

rzeki i jeziora
rivers and lakes

granice państw w 1815 roku
international boundaries in 1815

ISBN 83-86682-00-0
PL ISSN 0373-6547

<http://rcin.org.pl>

<http://rcin.org.pl>
H. SZULC; MORFOGENEZA OSIEDLI WIEJSKICH W POLSCE